

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
для студентів 1 курсу

Харків
НТУ «ХПІ»
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
для студентів 1 курсу

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол 1 від «15» лютого 2024 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2024

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Історія та культура України» : для студентів 1 курсу / уклад.: Гутник М. В., Дворкін І. В., Демочко Г. Л. [та ін.]. – Харків : НТУ «ХП», 2024. – 214 с.

Укладачі:

Гутник М.В. (параграфи 1.1., 3.4, 4.1, 7.3),
Дворкін І. В. (параграфи 1.2., 6.2, 6.3, 6.4),
Демочко Г.Л. (параграфи 2.2, 2.4, 2.5, 6.1),
Красіков М. М. (лекція 8),
Маліков В.В. (параграфи 1.4, 3.3, 3.6.),
Міщенко М. М. (параграфи 1.3, 3.5, 7.5),
Мотенко Я. В. (лекція 5),
Робак І.Ю. (параграфи 2.1, 2.2, 2.3, 2.5),
Телуха С.С. (параграфи 3.1, 3.2.),
Фрадкіна Н. В. (параграфи 4.2, 4.3, 4.4),
Шишкіна Є. К. (параграфи 7.1, 7.2, 7.4).

Рецензент: Л.П. Савченко

Кафедра українознавства, культурології та історії науки

ЗМІСТ

ЛЕКЦІЯ 1. ВСТУП ДО КУРСУ. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ 7

1. ПРЕДМЕТ КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ», ЙОГО СУТНІСТЬ, ЗАВДАННЯ І СТРУКТУРА. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЯ: МЕЖІ ТА ПЕРЕТИН ДВОХ ГУМАНІТАРНИХ НАУК.....	7
2. СУЧАСНІ НАПРЯМИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	10
3. ЕТИМОЛОГІЯ І СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА». КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ. СТРУКТУРА І ТИПОЛОГІЇ КУЛЬТУР.	12
4. ПОНЯТТЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА, ЙОГО СВІТОГЛЯДНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.	19
Проблемні питання	28
Література	29

ЛЕКЦІЯ 2. КНЯЖА ДОБА В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ (ІХ ПЕРША – ПОЛОВИНА XIV СТ.)..... 30

1. ПРОТОДЕРЖАВНІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ФОРМАЦІЇ. УТВОРЕННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ.	30
2. РЕФОРМИ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО ТА РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО.....	33
3. ФОРМА ПРАВЛІННЯ ТА ОСНОВНІ СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ. ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ І НАСЛІДКИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.	38
4. ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.	40
5. ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	46
Проблемні питання	50
Література	51

ЛЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ТА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ 53

1. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV–XVI СТ.....	53
2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	62
3. ВИНИКНЕННЯ І ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК ПОРУБІЖНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	68

4. УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.	75
5. УКРАЇНЬСЬКИЙ РЕНЕСАНС XIV–XVI СТОЛІТЬ.	83
6. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ XIV–XVII СТ. ЯК СИНТЕЗ ЗДОБУТКІВ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ, ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ І ТЮРКОМОВНИХ КУЛЬТУР.	90
Проблемні питання	96
Література:.....	97

ЛЕКЦІЯ 4. УКРАЇНА В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД («ДОВГЕ XIX СТОЛІТТЯ») КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТОЛІТТЯ 99

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРИЙСЬКІЙ (АВСТРО-УГОРСЬКІЙ) ІМПЕРІЯХ.	99
2. УКРАЇНЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У XIX СТОЛІТТІ	104
3. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ XIX СТ. ОСВІТА І НАУКА.	107
4. УКРАЇНЬСЬКА ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА XIX СТ.	110
Проблемні питання	118
Література	119

ЛЕКЦІЯ 5. УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РР. УКРАЇНА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920–1930-ТІ РР.) 120

1. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ІДЕОЛОГІЯ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДОБИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....	120
2. БОРОТЬБА УНР, ЗУНР І УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ВІДРОДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1917–1921 РР.).	125
3. ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1917–1921 РР.	131
4. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1920-1930-ТІ РР.).....	135
5. ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЯК ГОЛОВНИЙ РЕЗУЛЬТАТ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ.....	140
Проблемні питання	144
Література	145

ЛЕКЦІЯ 6. УКРАЇНЬСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. 147

УКРАЇНЬСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У 1945–1991 РР. 147

1. УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	147
2. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.	156
3. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ ТА ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ.	159
4. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПЕРІОД КРИЗИ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ ТА СПРОБ ЙОГО РЕФОРМУВАННЯ	167
Проблемні питання	174
Література	174

ЛЕКЦІЯ 7. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У ДОБУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ (1991–2023)..... 176

1. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У 1990-Х РР.....	176
2. СУПЕРЕЧНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	180
3. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС 2005–2014 РР.: ПРИЧИНИ, РУШІЙНІ СИЛИ, НАСЛІДКИ.	183
4. ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УКРАЇНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ 2014–2023 РР.....	187
5. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	193
Проблемні питання	198
Література	198

ЛЕКЦІЯ 8. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ..... 200

1. СЛОБОЖАНЩИНА ЯК ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ, СКЛАД НАСЕЛЕННЯ, ХАРАКТЕР ДІАЛЕКТУ. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ КРАЮ.....	200
2. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ. ЗАСЕЛЕННЯ «ДИКОГО ПОЛЯ» У ХVІІ СТ. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «СЛОБОЖАНЩИНА». СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ ПОЛКОВОГО УСТРОЮ.....	203
3. ТРАДИЦІЙНА НАРОДНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ХVІІ– ХХІ СТ.	206
4. ХАРКІВ ЯК ЦЕНТР ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ В ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	209
5. РОЛЬ СЛОБОЖАНЩИНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОГО ТА ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ	213
Проблемні питання	216
Література	217

Лекція 1. Вступ до курсу. Стародавня історія та культура на теренах України

1. Предмет курсу «Історія та культура України», його сутність, завдання і структура. Історія та культурологія: межі та перетин двох гуманітарних наук

Навчальна дисципліна «Історія та культура України» визначається як комплексне вивчення двох ключових гуманітарних наук – історії та культурології. Цей курс не лише розглядає події, що визначали розвиток українського суспільства протягом різних етапів його історії, але також аналізує вплив цих подій на формування та розвиток української культури.

Однією з ключових особливостей цього курсу є міждисциплінарний підхід, який сполучає методологічні підходи історії та культурології для глибокого розуміння динаміки культурного та історичного розвитку України. Вивчення матеріалів курсу відбувається на основі хронологічного поділу, який враховує не лише внутрішні етапи розвитку країни, але й взаємозв'язок з загальноєвропейською історією та культурою.

Зміст курсу «Історія та культура України» включає в себе розгляд подій від найдавніших часів до сучасності, охоплюючи періоди розквіту та стрімкого розвитку, а також труднощі й випробування, з якими стикнулася українська нація. Важливою складовою курсу є аналіз ключових історичних подій та їхній вплив на розвиток культури, що сприяє розумінню взаємозв'язку історії та культури як взаємозалежних аспектів.

Метою курсу є формування комплексного уявлення про еволюцію українського суспільства та його культурних традицій, розкриття основних тенденцій історії та культури України в контексті світового розвитку. Такий підхід дозволяє студентам розуміти не лише фактичні події, але й глибше аналізувати їх в контексті культурного сенсу та ідентичності. Основна мета курсу «Історія та культура України» – подвійна: по-перше, викликати у студентів-першокурсників стале зацікавлення українською історією та культурою, спроможне і після завершення курсу надихати їх поглиблювати свої

знання у цій царині, та, по-друге, надати їм початкові навички осмислення історичних і культурних явищ і процесів, які б сприяли оптимізації подальшого самостійного опанування ними різних дисциплін що викладаються у НТУ «ХП».

Так як мета цього курсу визначається комплексним підходом до вивчення історії та культури України, то вона спрямована на вирішення конкретних завдань. Серед них – надання систематизованої інформації та формування інструментів для осягнення історії та культури України. Курс використовує сучасні наукові дослідження українських і зарубіжних істориків та культурологів для надання студентам не лише фактів, а й ключів до їх осмислення. Студентам надається можливість самостійного аналізу та критичного мислення, сприяючи формуванню їх власного уявлення про історію та культуру України. Курс акцентує увагу на важливості критичного мислення та аналізу джерел інформації. Студенти навчаються розрізняти об'єктивні факти від ідеологічно вбудованих або спотворених тлумачень, що розширює їхні навички критичного оцінювання. Курс сприяє переосмисленню стереотипів та оцінок, що можуть бути узяті на озброєння із шкільної програми чи мас-медіа.

Крім того, важливим етапом є ознайомлення студентів з основними термінами історії та культурології, щоб забезпечити їм необхідну термінологічну базу для подальшого вивчення курсу. Звертаючи увагу на зв'язок української історії та культури з загальною історією Європи, студенти отримують можливість контекстуалізувати своє знання та розуміння у широкому культурному та історичному ракурсі.

Спочатку важливо пояснити студентам основні терміни історії та культурології («історія», «наратив», «періодизація», «історичні джерела», «антропогенез», «історія культури», «культурно-історична епоха», «культура», «стиль», «етногенез», «нація», «національна культура» тощо). Після чого варто звернути увагу на зв'язок розвитку української історії та культури із загальною історією та культурою Європи (включно із візантійським і слов'янським цивілізаційним контекстом), щоб відповідно контекстуалізувати ознайомлення

студентів як з основними щаблями розвитку української історії та культури, так і з їхніми найзнаковішими подіями й явищами.

У викладанні цієї дисципліни застосовуються різні методи: словесні (опитування, бесіди, дискусії, доповіді), наочні (презентації, таблиці, мапи, інфографіка, матеріали етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Гната Хоткевича), практичні (конспектування та обговорення писемних джерел, тестування, написання і захист реферату, написання есе, підготовка тез на студентську науково-практичну конференцію і виступ) тощо. Вивчення курсу передбачає активну роботу студентів на лекціях (конспектування), семінарах (доповіді, обговорення й участь у дискусіях) і в самостійному опрацюванні наукової, навчально-методичної літератури, словників, довідників, ілюстративного матеріалу тощо.

Упродовж 8-ми лекцій студентам надається той обсяг систематизованої інформації з дисципліни, який вважається достатнім для його подальшого обговорення, поглиблення і закріплення під час 16-ти семінарських занять.

Оскільки на семінари відведено вдвічі більше часу, це значить, що на самостійне опрацювання матеріалів курсу з подальшим їх активним засвоєнням у семінарських обговореннях і дискусіях передбачено значно більше часу, ніж для сприйняття лекційного матеріалу. Ефективність семінарських занять прямо залежить від якості самостійної підготовки студентів, а саме: від самостійного опрацювання матеріалів конспекту лекцій з їх доповненням (примітками зі словників, довідників, ілюстраціями, картами, таблицями тощо), а також від своєчасного виконання домашніх завдань, регулярної активної участі в обговоренні винесених на семінар запитань.

Під час активної участі на семінарах студенти матимуть можливість розвивати низку ключових аналітичних та критичних навичок, спрямованих на глибоке розуміння історичних явищ та культурних процесів. Не менш важливо напрацювати здатність адекватно реагувати на спірні питання й конструктивно дискутувати, поважаючи відмінні й часом протилежні точки зору.

2. Сучасні напрями історичних досліджень

Сучасна історична наука вбачає полем для своїх досліджень усі сфери життя людства у різні історичні епохи. Вона спирається на міждисциплінарний підхід, залучаючи до своєї методології здобутки інших гуманітарних, а також точних наук. Значний вплив на розвиток історичної науки у другій половині ХХ ст. мала лінгвістика – відбувся «лінгвістичний поворот», який змінив ставлення дослідників до історичних джерел. Текст став сприйматися як продукт конструювання спочатку автора джерела, а згодом й історика-дослідника. Важливим є залучення математичних (кількісних) методів в історії. Вони використовуються в економічних, демографічних, аналізі масових джерел та статистичних даних та інших історичних дослідженнях.

До сучасних напрямів історичних досліджень можна віднести історію повсякдення, усну історію, гендерну (жіночу) історію, дослідження історичної пам'яті, сучасні дослідження локальної історії, націй та націоналізму тощо.

Для істориків, із часу виникнення історії як науки, перш за все була цікавою політична історія – історія держав, правителів, війн. До їхнього кола зору майже не потрапляла «пересічна людина». У другій половині ХХ ст. виникає такий напрям історичних досліджень – *історія повсякденності*. Історики цього напрямку досліджують «звичне» життя «пересічної людини» у різні епохи. Їх цікавить звичне життя, праця, відпочинок людей, притаманні певній групі суспільні норми, соціально-політичні вподобання тощо. Історії повсякденності, як і інші сучасні історики використовують методи інших наук – культурології, демографії, соціології тощо.

Так само як раніше історики «не помічали» пересічних людей, до їхніх досліджень майже не потрапляли жінки. У другій половині ХХ ст. виникає *жіноча історія* (сьогодні гендерна) історія. Гендерна історія вивчає вплив різних історичних подій власне на жінок. Під впливом фемінізму у 1980-ті рр. акцент зміщується на вивчення системного гноблення та дискримінації жінок.

Важливим сучасним напрямом історичних досліджень є *усна історія*. Усні історики фіксують за допомогою біографічних інтерв'ю суб'єктивне уявлення

окремої людини про певну історичну подію чи епоху. Інтерв'ю, записані з використанням методологічного апарату усної історії, стають історичними джерелами для істориків, що досліджують певні історичні події. В українській історії усноісторичні дослідження стають у нагоді при вивченні Голодомору, Голокосту, Чорнобильської катастрофи, Революції Гідності, сучасної російсько-української війни.

Дослідження пам'яті (анг. Memory studies), як і більшість актуальних сьогодні напрямів історичних досліджень, тісно пов'язані з іншими галузями соціально-гуманітарного знання – філософією, психологією, соціологією тощо. Якщо індивідуальна пам'ять виходить далеко за межі історичного дослідження, то колективна пам'ять, тобто конструювання групової ідентичності на основі звичаїв та споминів минулого, є предметом вивчення істориків. *Історична пам'ять* найчастіше розуміється як пам'ять про історичне минуле (символічну репрезентацію історичного минулого). Вона є важливим аспектом самоідентифікації індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому. Завдяки історичній пам'яті індивід або соціальна група можуть зорієнтуватися в світі, що їх оточує. Історичну пам'ять визначають як складний соціокультурний феномен, що пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду.

Історична пам'ять може стати предметом маніпуляції свідомістю спільнот з певними політичними цілями. Сучасна держава, політики, журналісти, політологи, маючи необхідні для цього важелі, впливають на колективне уявлення про минуле, виходячи з власних інтересів. Різноманітні суспільні практики і норми, що регулюють колективну пам'ять, називають *політикою пам'яті*. Вона проявляється у створенні музеїв, відкритті пам'ятників, відзначенні або навпаки «забуванні» певних важливих історичних подій.

У другій половині XX ст. у західній історіографії формується новий напрямок досліджень окремих просторових регіонів – *нова локальна історія*. Вона поєднує у собі здобутки та методологічні засади мікроісторії, нової соціальної історії, історії повсякденності, усної історії тощо. Представники «нової локальної історії» зосереджують свою увагу на усебічному дослідженні

тієї чи іншої локальної спільноти, як соціального організму, що розвивається. Вони прагнуть створити її повноцінну колективну біографію. Частина нових локальних істориків вважає, що об'єктом їхнього дослідження має бути невеличка територія, проте на значному проміжку часу, але такий підхід піддають критиці через його відстороненість від національної історії. Водночас, представники «нової локальної історії» виходять з того, що визначення об'єктів локальних досліджень має бути позбавленим політичного впливу. Відповідно потрібно шукати не виключно кордони регіонів у певній державі, а визначати інші критерії, що можуть поєднати людину та територію. Вони акцентують увагу на тому, що регіони дослідження можуть визначатися комбінацією культурних, економічних, політичних або соціальних ознак.

Центральне місце в сучасних регіональних дослідженнях посідає *міська історія (історична урбаністика)*. Сьогодні дослідники цього напрямку розуміють місто як продукт історичного розвитку суспільства, а також як окремого «актора» історичного процесу в локальних, регіональних, національних та континентальних кордонах. Важливим напрямком урбаністичних досліджень є дослідження міста у перехідні періоди.

У другій половині ХХ ст. змінюється уявлення про формування націй. Заразі існують два основні підходи до цієї проблеми – примордіалістський та модерністський. Прихильники примордіалістської концепції вважають, що нації існували із початку людської історії як об'єктивна даність. Згідно з цією теорією українці (як етнос і народ) існують з прадавніх часів. Натомість, модерністи вважають сучасні нації продуктом модерної епохи, тобто вони виникають у період «довгого» ХІХ століття як якісно нові спільноти. Зокрема це стосується й української нації, як в умовах бездержавності, завдяки діяльності передусім національної інтелігенції, сформувалася у згаданий період.

3. Етимологія і сутність поняття «культура». Культура як соціальне явище. Структура і типології культур.

Поняття «культура» походить з латинської мови: «cultura» первісно означало вирощення, оброблення землі, ґрунту. У римського діяча **Марка Катона** (234–149 рр. до н.е.) в його трактаті *«Про землеоброблення»* (*«De Agri Cultura»*) 154 р. до н.е. власне і йдеться про обробку землі, через що по сьогодні твір вважається важливим джерелом знань з економіки та сільського господарства тих часів. «Colere» – значить обробляти, вирощувати, а пізніше – вшановувати, поклонятися, звідки похідним є поняття культу. Поступово поняття культури набуває ширшого значення і охоплює виховання і вдосконалення самої людини. За смисловим навантаженням «культура» стає близькою до давньогрецького поняття «пайдейя» (виховання, освіченість, вдосконалення). Вже в *«Тускуланських рукописах»* 45 р. до н.е. славетного римського оратора **Марка Тулія Цицерона** (106–43 рр. до н.е.), ми зустрічаємо «культуру» для позначення ступеня духовної досконалості людини, розвитку її розумових здібностей, «обробки» людського розуму в процесі виховання та навчання.

В сучасному розумінні поняття культури починає використовуватися на початку Нового часу у німецького науковця **Самуеля Пуффендорфа** (1632–1694). Культура сприймається як результат суспільної діяльності людини, а також з'являється протиставлення культурного та природного: людина з «культурою» протистоїть «натурі» або природі. Культура стає унікальним феноменом духовного порядку, проявляючи себе в мистецтві, релігії, науці, освіті. Цю думку далі ми зустрічаємо в роботах німецького філософа **Імануїла Канта** (1724–1804), який протиставляє природу як світ необхідності, та культуру як здатність особи піднятися над природним емпіричним буттям до морального існування. Німецький поет **Фрідріх Шиллер** (1759–1805) головним завданням культури вбачає саме це примирення фізичного і морального в людині шляхом розвитку розуму. Ідею про розвиток мислення як вищої духовної цінності ми зустрічаємо у німецького філософа **Георга В.Ф. Гегеля** (1770–1831) – в цьому він вбачав абсолютну цінність культури. Наступне XIX століття розподіляє пізнання на дві сфери: «науки про природу» і «науки про дух». На думку **Вільгельма Дільтея** (1833–1911), німецького науковця, філософа, історика культури та

літературознавця, вивчення природного світу – це опис об'єктів і процесів, що функціонують незалежно від людини. Методи їх пізнання – констатація фактів, пояснення, досвіди. А от вивчення світу духовного вимагає дослідження культурних норм і цінностей, що визначають людські вчинки. Тому головною методологією є розуміння та тлумачення. Німецький філософ **Вільгельм Віндельбанд** (1848–1915) пішов далі і класифікував науки «науки про природу» як «номотетичні», тобто такі, які вивчають те, що підпадає під природничо-наукові закони та їх повторюваність; та «науки про дух» як «ідеографічні», які розглядають явища з точки зору одиничного, неповторювального та унікального.

Співставлення культури та природи знаходить своє втілення в розумінні *культури як «другої природи»*, або надбудови над світом природи. Таке уявлення прийшло ще з античної Греції. Найяскравіше всього це уявлення греки відтворили в міфі про Прометея, який дав людям вогонь і навчив ремеслам: так людина перестає бути залежною від природи. Культура є специфічним саме людським способом існування людини в природі. Суб'єктом культури виступає людина, а об'єктом її творчих зусиль, перетворюючої діяльності – навколишній світ. На відміну від природного середовища, культура є творінням людини й потребує її участі в тому комунікативному та соціальному просторі, який вона створює. Людина народжується істотою, а стає особистістю тоді, коли включається в культуру. Зрозуміти сутність культури можливо через призму діяльності людини. *Культура не існує поза людиною і є соціальним явищем.*

Культурологія як галузь знань виникає аж в середині ХХ ст. завдяки зусиллям американського антрополога та етнолога **Леслі Уайта** (1900–1975): в роботі «*Наука про культуру*» 1949 р. він виділяє для культурології окреме місце. Культурологія виростає з таких наук, як антропологія, етнологія, соціологія, філософія, історія, психологія. Але у всіх цих дисциплін вузькоспеціальні цілі. І лише культурологія дає широке узагальнення про людську культуру, зв'язує всі дисципліни, що займаються різними аспектами культури.

У широкому сенсі під культурою традиційно розуміється сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають рівень його

духовного розвитку. У цьому значенні поняття «культура» збігається із поняттям «цивілізація». У вузькому – це сфера духовного життя суспільства, яка охоплює систему освіти, виховання, творчості. В повсякденному житті часто використовують слово «культура» як те, що характеризує поведінку в соціумі, а саме тактовність, делікатність, ерудицію, норми етикету, тому поведінка людини може трактуватися як культурна або некультурна.

На сьогодні існує понад 500 визначень культури. Це пояснюється багатогранністю феномену і широким вживанням цього поняття. Різні дисципліни (історія, філософія, етнографія, соціологія, філологія) по різному формують уявлення про культуру, розглядають її крізь призму свого предмету. *«Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії»* – говорить нам українська Вікіпедія. ЮНЕСКО визначає, що *«культура може розглядатися в найширшому сенсі як сукупність унікальних духовних, матеріальних, інтелектуальних та емоційних аспектів, що характеризують суспільство або соціальну групу. Це включає не тільки мистецтво і літературу, але й спосіб життя, основні права людини, системи цінностей, традиції і вірування»* (Всесвітня конференція з культурної політики, 1982 рік). Часто культурологи користуються образом культури як дзеркала, в якому відбивається людина в усіх сферах свого розвитку. В 30-х роках ХХ ст. українськими вченими Д. Антоновичем, Д. Чижевським, Д. Дорошенко, В. Січинським та іншими було укладено працю «Українська культура», в якій ми знаходимо наступне визначення: *«Культурою вважають все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту»*. Саме це останнє визначення дозволяє нам вийти на поняття *«національної культури»*, яка є синтезом цінностей, створених певним суспільством, а саме народу чи нації. Своєрідність національної культури, її неповторність та оригінальність проявляється в духовній сфері – в мові, літературі, музиці, живописі, філософії та доповнюється матеріальною культурою нації – побутом, традиціями, господарюванням тощо.

Структуру культури дозволяють представити її елементи, що знаходять себе в матеріальному та духовному вимірах. Тому культуру прийнято поділяти на матеріальну та духовну. *Матеріальна культура* охоплює всю сферу матеріальної діяльності та її результати: знаряддя праці, предмети повсякденного вжитку, житло, одяг, транспорт, зв'язок тощо. До *духовної культури* належать засоби і способи духовної діяльності та її результати. Духовні цінності охоплюють надзвичайно широке коло явищ, серед яких ідеали, норми моралі і права, релігійні вірування, знання, твори мистецтва та ін. Але поділ цей доволі умовний. Духовна і матеріальна культури не існують окремо одна від одної; твори мистецтва для свого створення потребують певних матеріальних витрат та існують у певній матеріальній формі у вигляді картин, книжок, скульптурних зображень. Водночас у будь-яких матеріальних цінностях реалізуються ідеї, знання, естетичні смаки їх творців. Прикладом нероздільності матеріального та духовного є дизайн – діяльність, що об'єднує художнє мистецтво і промислове виробництво, задовольняючи і естетичні і утилітарні потреби людини.

Окрім структури культури, слід розрізняти її типи. Типологія – це засіб кваліфікації, відповідно до певних критеріїв. Вивчення типології культури дозволяє більш глибоко осягнути її суть і масштаб, звернути увагу на окремі деталі, напрямки, тенденції розвитку. Отже, виділимо наступні типи культур:

1. *історичні типи культури* – це класифікація культур за визначенням місця культури в історичному процесі. Відповідно до історичних епох ми виділяємо культуру Давнього світу, культуру Середньовіччя, культуру Ренесансу, культуру Нового та Новітнього часів, сучасну культуру;

2. *регіональні типи культури* передбачають географію в основі цієї типології. Наймасштабнішим регіональним поділом є дихотомія Схід/Захід. Також можливий регіональний поділ на арабо-мусульманський, африканський, далекосхідний, європейський, індійський, латиноамериканський культурні світи. Регіональний підхід до культури дає системне бачення культури людства, розкриває культурну самобутність регіону, показує взаємозв'язки та взаємовпливи культур різних народів. На регіональній типології базується

культурна компаративістика – це особливий метод досліджень історії культур, що заснований на їх порівнянні. Культурна компаративістика як галузь наукового знання розкриває закономірності функціонування різноманітних культур шляхом пізнання спільного та відмінного у їх розвитку;

3. залежно від співвідношення традиційного та новаторського в культурі, вона може бути *закритого та відкритого типу*. Суспільство, життєвий устрій якого ґрунтується на давно встановлених засадах, що передаються від одного покоління до іншого, прийнято називати *традиційним, або закритим*. Звичаї, традиції, взаємини між людьми у такому суспільстві надзвичайно міцні. Вищим законом такого суспільства є непорушність існуючого способу життя, який становить найбільшу цінність. До закритого типу належать індійська, китайська, і всі мусульманські культури. Культура *відкритого* типу легко сприймає запозичення, нові світоглядні зміни, легко вступає в комунікацію з іншими культурами. Українська культура належить до відкритого типу. Як і в культурі закритого типу, в культурах відкритого є свої мінуси, головним з яких є загроза втрати власної ідентичності при залученні чужого. Сьогодні на це істотно впливають процеси глобалізації в світі;

4. культури за критерієм носія цієї культури поділяються на *національні та світову*. Світова – це синтез кращих зразків національних культур різних народів, що стали загальнолюдським скарбом. Національна культура – є синтезом цінностей, створених різними національними групами людей. Своєрідність національної культури та її неповторність втілюються в мові, літературі, музиці, живописі, філософії тощо;

5. культура також поділяється на такі види, як: *домінуюча, субкультура та контркультура*. Критерій поділу тут – це кількісна та якісна ознака груп всередині суспільства. Сукупність традицій, цінностей, вірувань, якими керуються більшість членів суспільства – це *домінуюча* культура. Враховуючи те, що суспільство поділяється на групи за інтересами, ми маємо малі культурні світи, що називаються *субкультурами* (молодіжні, рокери, байкери, емо, готи тощо). Від основної домінуючої субкультура відрізняється мовою, поглядами на

життя, поведінкою. Субкультура, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, а їй протистоїть їй, конфліктує з домінуючими цінностями – це *контркультура* (як андеграундне мистецтво в 70-х рр. в СРСР, або рух хіпі);

6. залежно від того, хто створює культуру і який її рівень, культура поділяється на *високу (елітарну), народну чи масову*. *Елітарна* культура створюється інтелектуальною елітою суспільства. Вона складна, новаторська, вишукана, має високу художню цінність. Як правило, елітарна культура опереджає рівень її сприйняття середньостатистичною людиною. Згодом цей розрив долається шляхом підвищення освіченості народу. Виникнення *масової культури* припадає на середину ХХ ст., коли засоби масової комунікації охопили суспільство. Як наслідок – комерціалізація, тиражування мистецтва, зниження вимог до якості та творчого потенціалу. Це культура побуту та розваг, здобутки масової культури швидкоплинні і не несуть особливої художньої цінності. До цього протиставлення елітарності і масовості звертаються філософи ХХ століття, зокрема **Хосе Ортега-і-Гассет** (1883–1955). Поруч з елітарною та масовою існує *народна (або традиційна)* культура. Вона створюється анонімними творцями, що не мають професійної підготовки, включає міфи, легенди, епос, казки, пісні. Народна культура завжди локалізована, так як пов'язана з традиціями даної місцевості, включає в себе нашарування культури різних епох, від давнини до сьогодення, і є способом передачі досвіду, знань, культурної ідентичності від покоління до покоління. Пізнання народної культури дозволяє краще розуміти культурні і соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, аналізувати архетипи, образи, сюжети.

Факт різноманітності культур дає цікаві теми для обговорення. Зокрема, це питання *міжкультурних комунікацій* – процесу взаємодії між суб'єктами культурної діяльності, індивідами, групами, суспільствами. З міжкультурною комунікацією пов'язана метафора «*діалогу культур*», умовою якого є визнання загального ціннісного простору та поваги, направленість на взаємопізнання і розуміння. Коли відсутнє розуміння, іноді говориться про неспівставленість різних культур і неможливості діалогу між ними (культури мають внутрішню

герметичність, не чують одна одну). *Партикуляризм* – це світоглядна установка на роз'єднання культур, це практика культурної обособленості. *Універсалізм* – це, навпаки, установка на культурний синтез, на «всесвітність» історії, на «сходження» культур для головної мети – досягнення спільної долі людства. На культурні комунікації та розуміння впливає відкритість чи закритість культур, готовність культури до контакту з іншими культурами, пошук взаємного збагачення. Умови їх діалогу відображають *толерантність та ксенофобія*, розуміння та прийняття «*Іншого*» в культурі, визнання його рівноправної за своєю культурою цінності. Вищі духовні цінності, такі як добро, істина, справедливість, свобода – є загальнолюдськими. Тому існують *культурні універсалії* – це норми, правила, традиції, що властиві всім культурам, незалежно від географічного місця чи історичного часу. Універсалії виникають тому, що в якій частині світу люди б не жили, якого б часу це не стосувалося, людина залишається людиною, і проблеми, які стоять перед людством, які ставить перед нами оточуючий світ – є незмінними протягом всього існування людства.

4. Поняття первісного суспільства, його світоглядні характеристики. Первісна культура на українських землях.

Історія первісного суспільства, зокрема і в Україні, залишається однією з найменш відомих і вивчених частин минулого людства, і разом з тим однієї з найбільш цікавих і перспективних галузей історичного пізнання. Такий стан справ у вивченні первісного суспільства викликаний фрагментарністю джерельної бази і відсутністю писемних свідчень про найдавніші періоди буття людства. Однією з основних проблем історії первісності є значний розрив між практичним вивченням найдавніших пам'яток та теоретичним осмисленням первісності, як окремої епохи становлення суспільства. Серед суттєвих теоретичних проблем окреме місце займає питання характеру взаємозв'язку і залежності первісного суспільства і природи. Накопичення значного обсягу знань про культуру первісного суспільства на території Східної Європи за

останні півтора сторіччя та впровадження нових методів і підходів в історичній науці робить можливим докладнішу і досконалішу реконструкцію життєдіяльності первісних колективів та узгодження отриманих знань з теорією історії первісного суспільства. Сучасне бачення первісного суспільства пропонує комплексне осмислення різноманітних аспектів життєдіяльності – матеріальної та духовної культури суспільства – у нерозривному зв'язку між собою.

Вивчення історії первісного суспільства охоплює різні етапи його соціального розвитку (первісне людське стадо або праобщина, родова та сусідська общини), його внутрішній устрій, господарство, культуру, світоглядні уявлення та релігійні вірування, політичний і правовий розвиток. На світанку історії, в період первісного суспільства були зроблені та удосконалювалися перші знаряддя праці, людина оволоділа вогнем, створила перші типи одягу та житла, почала займатися землеробством, скотарством, металургією. У ті давні часи було покладено початок образотворчому мистецтву, музиці та іншим досягненням культури. Без цих початкових кроків не було б і сучасних досягнень хімії і фізики, автоматики, атомної енергетики, космонавтики тощо, оскільки основи людського знання сягають своїм корінням у первісне суспільство.

Для реконструкції способу життя та картини світу людей в умовах первісного суспільства в далекому минулому і для виявлення основних рис первісної культури сучасна наука користується різноманітними джерелами. Найбільш важливими з них є джерела археологічні, етнографічні, антропологічні та лінгвістичні, а також дані палеогеології, палеоботаніки та палеозоології.

Світосприйняття первісної людини відрізняється прагненням до переживання своєї єдності зі світом. Особливостями первісного мислення були образність, містична співпричетність, колективні уявлення, пралогічність.

Мисленню первісної людини властива образність, а не систематичність. Джерело образів – її враження від навколишнього світу, її переживання й емоції. Образи служили потужними засобами емоційного об'єднання людей у колектив. Містична співпричетність – це асоціативний зв'язок, який сприймається як реальна взаємна обумовленість речей і явищ. У міфі не тільки людина залежить

від світобудови, але й світобудова залежить від людини. Людина магічно опановує світом, але не стає при цьому вільною. Вона – частина незмінного порядку, бранець містичних зв'язків.

Первісне мислення – пралогічне: реальні й ілюзорні причини й наслідки переплітаються у свідомості первісної людини. При цьому вона здатна до узагальнень, класифікації, аналізу й постійно використовує бінарні опозиції, знаки, символи.

Первісна людина спирається у своєму мисленні й діях на колективні уявлення, котрі зберігаються в міфі. Одна з головних особливостей архаїчної культури – домінування міфу як священної історії й типу мислення.

Міф – це форма первісної культури. Міф втілює символічні уявлення людей про світ. Сучасна людина оцінює міфи як результат колективного художньо-образного мислення. Вона може сприймати міфи у вигляді розповідей про богів і культурних героїв. Тоді міфологія постає системою міфів, сказань. Але міфологія – це й система уявлень прадавніх народів про походження світу, про явища природи, про місце людини в навколишньому світі.

Міф – це спосіб життя й світовідчуття первісної людини, заснований на її спорідненості зі світом, який виконував низку функцій в архаїчній культурі. Він був засобом вираження й зміцнення віри, підтвердження дієвості обрядів, виправдання та впровадження моральних принципів у первісному суспільстві. Міф був вмістищем практичних правил, якими керувалася первісна людина. Первісна людина цілком ототожнювала себе із суспільством. Порядок первісної спільноти для неї – священний. За допомогою міфу соціальні правила й заборони вкорінювалися не тільки у свідомість, але й у глибини душі первісної людини.

Формування первісної культури пов'язане зі становленням людини, тому що вона є творцем культури. У первісності відбувається складний процес виникнення людини – антропогенез. Найдавніші люди (архантропи) прийшли в Україну орієнтовно 1 млн. років тому. Як результат еволюційних змін у будові тіла, трудової діяльності, освоєння вогню, розвитку мислення й мови з'являється людина сучасного фізичного типу. Прихід кроманьйонця в Європу й Україну

зафіксовано 40 тис. років тому. Особливістю розвитку культури в Україні було тривале співіснування неандертальця й кроманьйонця (до 20 тис. років тому). З часів пізнього палеоліту біологічна еволюція людини поступається першістю еволюції її свідомості й творчих здібностей. Ці здібності первісної людини отримали розвиток в спільній колективній діяльності. Саме спільна праця поєднує людей в організовані групи. Праця перетворює природу, навколишній світ. Це – культурний тип життєдіяльності людини, що відрізняє її від інших живих істот. Спосіб життя людини відтворюється шляхом передачі досвіду від покоління до покоління, а не за допомогою спадковості організму. Людина адаптується шляхом зміни своєї поведінки й способу життя, а не тілесної організації.

Поява цілеспрямованої людської діяльності змінює природу і ставлення до неї, а також стосунки між членами первісного людського колективу. Праця – колективна форма впливу людини на природу. Перехід навіть до найпростіших трудових операцій міг відбутися тільки в колективі. Регулювання відносин мало місце в здобутті й розподілі їжі, у сімейному і соціальному житті. Підтримка вогню, спільний захист від хижих тварин сприяли розвитку усвідомлених форм взаємодопомоги.

Вдосконаленням господарської діяльності було одним із провідних механізмів соціогенезу – процес історичного та еволюційного виникнення і формування людського суспільства.

Відома археологічна періодизація первісної культури відбиває процес поступового освоєння людиною неживої й живої природи. Практична і духовна діяльність, які складали тоді єдине ціле, неймовірно розширили межі предметного світу давніх людей. У кам'яному віці предметний світ створюється людиною з каменю, дерева, кісток, жил і шкір тварин. Палеоліт є найдавнішим періодом первісності, коли у процесі антропогенезу людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного фізичного типу – «людини розумної» або *Homo sapiens*. Соціальну організацію населення характеризував перехід від первісного людського стада до ранньої родової общини. Початкову

форму організації суспільства часто називають «первісним людським стадом» або «праобщиною». Це поняття передає своєрідність організації найдавніших людей, перехідний стан до сформованого суспільства. З часів раннього палеоліту такі невеликі групи людей вели привласнююче господарство, а основним знаряддям праці було ручне рубило, яке в залежності від потреб виконувало функцію сокири, кайла, метального каменю тощо.

У середньому палеоліті (150–35 тисяч років тому) людина мусила пристосовуватися до значних природних змін: клімат ставав сухішим, різкоконтинентальним, розпочалося чергове, але найбільше за історію людства, похолодання, збіднювалася флора, а в тваринному світі домінують мамонти, шерстисті носороги, північні олені та печерні ведмеді. Збиральництво поступається першістю полюванню. Удосконалюється технологія виготовлення знарядь праці, стають різноманітними їх форми та призначення: поліпшується ручне рубило, з'являються кам'яні гостроконечники в якості вістря для списів, поширюються скребла для обробки тваринних шкур. У цей період неандертальці інтенсивно заселяли печери та будували штучні житла, виготовляли одяг зі шкур тварин, добували й використовували вогонь.

Саме в пізньому палеоліті завершується процес фізичного й розумового формування людини сучасного типу – кроманьйонця або *Homo sapiens*. Цікавою особливістю розвитку культури в Україні було тривале співіснування неандертальця й кроманьйонця (до 20 тис. років тому). З часів пізнього палеоліту біологічна еволюція людини поступається першістю еволюції її свідомості й творчих здібностей. Швидкими темпами удосконалювалися та урізноманітнювалися знаряддя праці: дротики, наконечники списів, кам'яні різці та ножеподібні пластини; з кісток та рогу виготовлялися голки, шила та гарпуни; з'явилися складні знаряддя (з вкладишами) та списометальний пристрій. Основним видом занять було колективне загінне полювання. Новим явищем стали й господарсько-побутові комплекси, на яких розташовувалися житла, ямисховища, вогнища за межами житла та кілька заглиблених у ґрунт ділянок, де обробляли камінь, кістку, ріг. Стрижнем ранньородової організації суспільства

став рід, головною особою якого була жінка, оскільки родовід за групового шлюбу вівся по материнській лінії. Іншою особливістю стала екзогамія: забороняються шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяє зближенню і консолідації різних родів, формуванню племінної організації суспільства.

Початок мезоліту ознаменувався м'яким, близьким до сучасного, кліматом, завершенням льодовикового періоду. Традиційні до того об'єкту полювання відходять на північ або вимирають. Удосконалюються і з'являються нові інструменти: вкладишеві знаряддя з крем'яними пластинами (ножі, кинжали, списи), тесла, долота і сокири, стріли й лук.

У неоліті досягається досконалість у технологіях обробки каменю й виготовлення знарядь із нього. Багато інструментів (молоти, сокири, шила, голки та ін.) отримали свою завершену форму саме в той час. Відбувається перехід від привласнюючи форм господарств до нових відтворюючих форм – землеробства і скотарства. Виникнення ремесел (гончарства, прядіння й ткацтва) приводить не тільки до розширення кола використовуваних матеріалів залученням штучних матеріалів (кераміка і тканина). Це знаменує формування відносин "людина–техніка". До винайдення гончарства кухня первісної людини була невибагливою: споживали сиру або смажену на вогнищі їжу. З появою різноманітного посуду змінюється сфера харчування – з'являється варена, смажена, печена, приправлена добавками їжа, різні напої. Вогонь, за допомогою якого обпалюють посуд у печі, все більше усвідомлюється як універсальна сила з перетворення матеріалів. Подальшим кроком стало освоєння металів. Учені справедливо надали цьому епохального значення: мідно-кам'яна доба, бронзова доба, залізний вік.

Енеоліт (IV–III тис. до н. е.), окрім плавлення міді і виготовлення знарядь з неї, ознаменувався першим великим суспільним поділом праці, відділення скотарства від землеробства, виділенням пастуших племен. У цю добу територія України стала ареною протистояння скотарсько-землеробських племен з Північно-Західної Європи, євразійських скотарських степових племен та славетної трипільської культури.

Трипільська культура (IV–III тис. до н. е.) дістала назву від поселення, відкритого та дослідженого українським археологом Вікентієм Хвойкою (1850–1914) у 1893 р. на Київщині. Саме трипільська культура заклала підвалини землеробської цивілізації на теренах України. Господарство трипільців базувалося на мотичному землеробстві, скотарстві та ремеслах. Досягненням трипільської культури вважається мальований фарбами глиняний посуд, при створенні якого використовувалися різноманітні орнаменти. Жили трипільці у відкритих селищах, у великих за площею будинках, що розташовувалися концентричними колами. У цілому поселення трипільців створюють враження організованого та добре впорядкованого суспільства. Їхня духовна культура пронизана ідеєю плодючості: вона включала різні культури матері-землі, які свідчать про панування матріархату.

Подальша взаємодія людини із тваринним світом значно змінила її матеріальну культуру й сам спосіб життя. Одомашнювання великої рогатої худоби й коня, освоєння верхової їзди призвели до виникнення нового типу культури – культури кочових скотарів. Особливістю українських земель із бронзового віку (II тис. до н.е.) і до XVIII століття стало співіснування кочового скотарського Півдня й осілої землеробської Півночі України. У бронзову добу триває поглиблення першого великого суспільного поділу праці, а в степових племен посилюється значення кочового скотарства, тоді як в землеробських племен поширюється орне землеробство, встановлюються патріархатні відносини.

Близько 3000 р. до н. е. лівий берег Дніпра зайняли племена ямної культури, пригнавши з собою зі Сходу табуни коней, яких вони проте ще не використовували для верхової їзди. За ними упродовж кількох наступних століть на українські землі приходили інші скотарські племена. Найбільш відомими серед давніх культур кочових скотарів (номадів) залізної доби були кіммерійці, скіфи й сармати. У залізній добі створено нові технічні можливості для спеціалізації ремесел, що обумовило другий великий поділ праці: відокремлення ремесла від землеробства.

Особливості кочових культур:

- рухливість, кочовий спосіб життя, викликаний скотарським господарством;
- агресивний і войовничий характер, війна була частиною їхньої економіки;
- нестабільність у соціально-політичному житті кочівників: багатства швидко накопичувалися й так само швидко втрачалися, а держави, створювані кочівниками, незабаром розпадалися або вели їх до осілого способу життя;
- своєрідне мистецтво, переважно декоративно-прикладне;
- приреченість на взаємодію із хліборобами: мирну або військову. Вважається, що саме кочівники дали осілим культурам багато своїх досягнень: штани, пересувне житло, будинок-візок, кінноту як рід війська й відповідну воєнну тактику. Але нестабільність їхнього економічного, соціального й політичного життя ставила їх у залежність від хліборобів.

У X–VII ст. до н. е. кіммерійці панували в Північному Причорномор'ї, займаючись кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів і пастузів та давало значну частину продуктів харчування. Тривалий час кіннота кіммерійців була непереможною. Кіммерійські зразки зброї й кінського спорядження з їх вдалою конструкцією та високою ефективністю поширювалися в сусідів. До нас дійшли витвори декоративно-прикладного мистецтва кіммерійського геометричного стилю, монументальні скульптури – статуї воїнів. Але подальший розвиток кіммерійської культури був обірваний на початку VII ст. до н.е. приходом скіфів. Розвиток скіфської культури (VII ст. до н.е. – III ст.) у часі відбиває рубіжні віхи історії Скіфії. Так, найдавніша культура складалася внаслідок завоювання кіммерійців й увібрала в себе як місцеві, так і привнесені елементи. Вона зазнала впливу передньоазійської цивілізації, а за часів Північнопричорноморської Скіфії постійно взаємодіяла з античною культурою, що передусім позначалося на розвитку мистецтва степовиків. скіфське прикладне мистецтво відзначалося самобутністю, його стрижнем був звіриний стиль. Зображення пантер і вовків, оленів і гірських козлів, птахів і риб, сцени боротьби між ними прикрашали зброю, кінську вузду, різноманітні предмети побуту. Фігури тварин і сьогодні

вражають динамізмом і точністю передачі властивих їм рис. Фахівці відзначають, що вони надзвичайно вдало вписані в простір, визначений формою предмета. Уособленням міцності й величі Скіфії були великі насипні кургани, оточені глибокими ровами або високими валами. У них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів. Найвідоміший з курганів – Чортомлик, розташований поблизу м. Нікополя. Без характерних обрисів давніх курганів вже важко уявити ландшафт Південної України, сформований не тільки природою, а й життєдіяльністю скіфів.

Починаючи з III ст. до н. е. тривалий період в історії вітчизняної культури був пов'язаний з племенами сарматів, які витіснили скіфів з більшої частини Північного Причорномор'я. Як і скіфи, сармати належали до іраномовних кочовиків. Вже у II-I ст. до н. е. вони займали степи між Дніпром і Доном, а на початку нової ери дійшли до кордонів Римської імперії. Основою господарської діяльності сарматів (III ст. до н.е. – IV ст.) було скотарство, важливу роль відігравали промисли, ремесла і торгівля. Особливістю соціального розвитку сарматів було те, що жінка посідала високе почесне місце у спільноті. Геродот навіть розповідав легенду про походження сарматів від амазонок. Сарматські жінки були не тільки хоробрими воїтельками, а й виконували жрецькі функції, посідали верховні родові та племінні посади. Сармати принесли в Північне Причорномор'я новий стиль у декоративно-прикладному мистецтві, який називають поліхромним. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку, халцедону, а також з кольорової емалі (червоної, блакитної, білої). Джерела цього стилю – в мистецтві Центральної Азії, звідки походили предки сарматів. Дуже популярними в сарматському середовищі були застібки-фібули у вигляді різних тварин, бронзові або білоновані (із сплаву міді та срібла) дзеркала, намиста із скла, бурштину, геширу, рубінів й гранатів, оправлених золотом. У середині III ст. військова могутність сарматів була послаблена готами, а у IV ст. – гунами.

Розташована на шляху із Середземномор'я в Східну Європу Україна в прадавні часи з'єднувала розвинутий Південь із первісною Європою в

культурному вимірі. Тому українські землі та народи, що їх населяли, були сполучною ланкою в передачі культурних надбань стародавності. Українськими степами упродовж трьох тисяч років прокочувалися численні хвилі степовиків-номадів з Азії в Європу. Але Україна була не тільки коридором, але й місцем взаємодії багатьох культур та виникнення масштабних культурних явищ. Саме в цих землях народилася індоєвропейська мовна родина, народи якої освоїли Євразію й інші континенти, сформували європейську цивілізацію. Північно-західна Україна стала батьківщиною слов'ян, котрі опанували в Середньовіччі Центрально-Східну Європу. Українська культура формувалася на основі безцінних досягнень, залишених у спадщину прадавніми народами, які жили на цих землях задовго до появи українців. Тому знання історії первісного суспільства та стародавньої культури в Україні дає інтелектуальні ключі для розуміння джерел формування української культури, особливостей історичного розвитку українців.

Проблемні питання

1. Чому у другій половині XX ст. історики зацікавились дослідженням минулого «пересічної людини», її повсякденням?
2. Яким чином держава може впливати на уявлення суспільства про історію?
3. Чому межа між матеріальною та духовною культурою не є категоричною? Наведіть приклади.
4. Яким, на Вашу думку, є вплив науково-технічного прогресу на розвиток сучасної культури і духовності – позитивним чи негативним?
5. У чому, на Вашу думку, проявляється своєрідність історії первісного суспільства та її унікальне місце в історії людства?
6. Які фундаментальні відмінності світосприйняття первісної людини у порівнянні з сучасною? Якими були особливості первісного мислення?
7. Охарактеризуйте основні віхи історії первісної культури на території України. Які самобутні культурні явища переживали українські землі в первісні часи?

Література

1. Використання сучасних напрямів історичних досліджень у курсі «Історії України». Методичні рекомендації для викладачів та студентів / уклад: І.В. Дворкін, А.В. Харченко. Харків: НТУ «ХП», 2016. 64 с.
2. Нові підходи до історіописання / упоряд. Берк П. – Київ: Ніка-Центр, 2010. 638 с.
3. Філософія культури : основні поняття, напрями, персоналії. Колективна монографія / Андрущенко Т. І., Антонюк О. В., Беспалий В. А., Бровко М. М., Федоренко М. О. та ін.; за заг. ред. проф. М. О. Тимошенка. К. : Видавництво: Букрек, 2020. 601 с.
4. Гриценко Олександр. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с.
5. Залізняк Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора. 2012. 542 с.
6. Скирда В. В., Шрамко Б. А. Історія первісного суспільства. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.
7. Історія української культури. Ч.1. Становлення та особливості української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. / О. О. Петутіна та ін.; за ред. О.О. Петутіної. Харків : НТУ «ХП», 2011. 156 с.

Лекція 2. Княжа доба в історії та культурі України (IX перша – половина XIV ст.)

1. Протодержавні східнослов'янські формації. Утворення Києво-Руської держави, основні теорії її походження.

Понад 2000 років тому на теренах сучасної України, Білорусі та Польщі з'явилися племена, що отримали назву «слов'яни». Важко сказати, чи були слов'яни *автохтонами* на цих землях, чи *алохтонами*. Більшість дослідників вважає прабатьківщиною слов'ян територію між середнім Дніпром, Прип'яттю, Карпатами та Віслою. Рух на південь германських племен готів і Велике переселення народів порушило цілісність слов'янського світу. Він розколовся на три великих групи – західну, південну і східну. Сучасні західні слов'яни є корінними жителями Польщі (поляки), Чехії (чехи), Словаччини (словаки) і в незначній кількості Німеччини (лужицани – близько 60 тис.). Їхніми предками були племена полян, бодричів (ободритів), лютичів, помор'ян, лужицьких сербів, моравів, віслян та інших. Сучасні південні слов'яни – це болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, боснійці, чорногорці. Їхні предки рушили на Балкани й опанували їх.

Східні слов'яни у IV ст. найвірогідніше склали ядро держави антів. Ця держава простиралася від Дністра до Дону. Крім слов'ян до неї входили рештки готів, греків, скіфів, сарматів. Анти торгували і воювали з *Візантією*. Держава антів проіснувала до VII ст. і загинула в боротьбі з аварами. Східні слов'яни поділилися на племена і союзи племен (з них 15 великих), що мешкали на теренах сучасної України, Росії, Білорусі. Так, поляни жили в Середньому Подніпров'ї, деревляни – головним чином на сучасній Житомирщині, сівер'яни – в основному на Чернігівщині, дуліби (вони ж бужани, або волиняни) – у басейні Бугу, білі хорвати – у Прикарпатті, тиверці – у Придністров'ї, міжріччі Південного Бугу і Дністра.

Зверніть увагу на повторюваність у назвах вищенаведених племен і народів. Так, полян бачимо як серед предків західних, так і східних слов'ян;

сербів – як серед західних, так і серед південних слов'ян, хорватів – як серед південних, так і серед східних, ободрити були як на заході, так і на півдні, а дуліби – на заході та на сході. Справа в тому, що часто племена розділялися і мігрували в різні боки. Так, наприклад, одна частина полян стала поляками, а друга – праукраїнцями.

Східнослов'янські племена посідали дуже вигідне географічне становище, – через їх землі проходили найважливіші середньовічні торговельні шляхи (*«із варягів у греки»*, *волзький (балтійсько-каспійський)* тощо).

Центрами племен були міста. Головним містом сіверян був Чернігів, деревлян – Іскоростень (сучасний Коростень). У середині I тис. н. е. засновано Київ. Він став центром полян. Його сприятливе місцезнаходження на перехресті торговельних шляхів *«із варягів у греки»* та із Азії до Європи швидко перетворило місто в економічний, політичний і культурний центр. На початку VIII ст. поляни та сіверяни визнали владу *Хозарського каганату* і стали його *данниками*.

Соціально-економічний і політичний розвиток східних слов'ян спричинив утворення в них держави, що отримала назву Русь (д.-рус. і церк.-слов. рѣсь, *роусь*, сер.-грец. Ῥωσία, лат. Ruthenia, або Russia). Пізніше історики увели до наукового і освітнього обігів назву *«Київська Русь»*

У середині IX ст. на землях східних слов'ян стали з'являтися жителі Скандинавії – варяги (нормани, вікінги). Як правило, це були купці-вояки, які разом зі своїми дружинами (озброєними загонами) подорожували торговельним шляхом *«із варягів у греки»*. Їхньою самоназвою й була *«русь»*. Попутно вони нападали на слов'янські та фінські населені пункти, грабували їх. На той час набігів войовничих вікінгів жахалася вся Європа. Їхня військова організація, а також тактика і вміння воювати були неперевершеними. Варяги підкорили собі деякі східнослов'янські та фінські племена. А деякі племена самі стали запрошувати варязьких воєначальників (конунгів) зі своїми дружинами на княжіння для того, щоб захищатися від експансії сусідів (*порівн. конунг – князь, вікінг – вітязь*).

За літописним переказом, 862 р. варязький конунг (князь) Рюрик об'єднав декілька східнослов'янських і фінських племен на Півночі (словени, кривичи, чудь, весі) і заснував державу зі столицею в словенському місті Новгород. Частина його дружини дещо раніше відокремилась, спустилась вищезгадуваним шляхом до Києва, захопила його і звільнила полян від хозарської залежності. На чолі стояли воєначальники Аскольд і Дир (можливо це була одна людина – Haskuldr). У 860 р. відбувся похід «русі» на *Константинополь*. По смерті Рюрика влада перейшла до його дружинника і родича Олега, оскільки син Рюрика Ігор був малечею. Олег 882 р. взяв Київ, переніс туди столицю і правив у ньому від імені Ігоря Рюриковича. Після смерті Олега (912 р.) Ігор I Старий (912–944 рр.) воював з Візантією та загинув від рук деревлян. Вдові Ігоря, княгині Ользі вдалося стабілізувати державу будучи регенткою їхнього малолітнього сина Святослава. Вона особисто прийняла християнство. Ставши самостійним правителем, **Святослав** (964–972 рр.) здійснив низку походів на схід та південь, розгромивши, зокрема, Хозарський каганат (968 р.). Усі перші київські князі розширяли свої володіння переважно за рахунок приєднання земель сусідніх східнослов'янських племен.

У навчальній історичній літературі все ще достатньо гучно лунає відгомін колишньої дискусії щодо трактовок утворення держави у східних слов'ян. Точилася вона понад двох століть навколо полярних теорій – *норманської та антинорманської*. Насправді ж сьогодні в історичній науці такої проблеми не існує, як не існує прибічників обох теорій. Отже, питання неактуальне, надумане. Його завжди штучно роздмухувала й тепер роздмухує російська імперська пропаганда. Проте в умовах формування нових національних ідеологій на пострадянському просторі такі квазінаукові теорії остаточно довели свою необґрунтованість. Адже сучасні фахові історики, спираючись на історичний досвід, чудово розуміють, що, з одного боку, стала держава може виникнути тільки за наявності глибоких внутрішніх, ґрунтовних, корінних соціально-економічних умов і надалі розвиватися на *іманентному* підґрунті. З іншого боку, неісторично і ненауково ігнорувати важливу роль, яку зіграли варяги в справі

становлення давньоруської держави, бо не можна заперечувати того, що всі перші її правителі були варягами та давньоруська еліта була, по-первах, переважно варязькою.

2. Реформи Володимира Великого та розбудова держави за Ярослава Мудрого.

Син Святослава Володимир I Великий посів «стіл» після братовбивчої боротьби. Сучасники називали його Красним Сонечком, у історію він увійшов також, як Хреститель і Святий (980–1015 рр.). Володимир об'єднав землі, що здобули його попередники, розширив свою владу й на інші території. Він приєднав Полоцьк (племінний центр полочан, сучасна Білорусь), землі радимичів, так звану Червону Русь (мм. Перемишль, Броди, Червен). Таким чином, під владою київського князя Володимира Великого перебувала вже найбільша держава в Європі. Територія Русі включала в себе землі від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні та від Карпат на заході до р. Волга на сході.

Для того, щоб зміцнити єдність такої великої держави і піднести свій авторитет князь Володимир вирішив запровадити одну державну релігію. Поганський культ багатьох богів гальмував процес об'єднання земель. До того ж різні соціальні групи віддавали перевагу різним богам (дружинники – Перунові, ковалі – Сварогу, землероби – Ярилі, мореплавці – Стрибогові тощо), що також не сприяло консолідації давньоруського суспільства. Ба більше, поганство заважало встановленню рівноправних відносин з передовими народами того часу, які сповідали монотейстичні релігії, і вважали поганців, зокрема й русинів, дикунами. Тобто нова державна релігія безперечно мала бути монотейстичною. Але якою? Основні світові релігії на той час вже склалися. Азійські країни, з якими Русь активно зміцнювала економічні зв'язки (Арабський халіфат і Хозарський каганат), сповідували іслам та юдаїзм, Європа – християнство. Вибір релігії, яка в середньовіччі складала підґрунтя всього духовного життя кожної окремої людини і суспільства в цілому, означав вибір зовнішньої орієнтації

держави. Володимир зробив цей вибір на користь Європи і прийняв християнство. Це був доленосний всесвітньо-історичний вибір, який визначив увесь подальший розвиток нашої країни. Відтоді ми вважаємо себе європейцями. Але специфіка геополітичного становища Русі (між Заходом і Сходом) обумовила вибір християнства східного, візантійського обряду. Русь хрестилася 988 р. Ієрархічно давньоруська церква була пов'язана з константинопольською (царгородською) патріархією. На той час християнство формально залишалось ще єдиним. Проте розбіжності між західною (римською) і східною (константинопольською) церквами були вже нездоланими. Ї керувалися вони з різних центрів і різними очільниками. Буквально за кілька десятиліть, 1054 року, відбувся остаточний розкол християнства на римо-католицьку і православну (ортодоксальну) церкву. Православ'я осягнуло Схід Європи та Близький Схід, а католицизм – Захід.

Хрещення мало величезне значення для всього життя Київської Русі. Воно сприяло об'єднанню держави і піднесенню авторитету великого князя. Хрещення значно поліпшило міжнародне становище Київської держави. Вона увійшла як рівна в коло європейських країн. Важко переоцінити вплив хрещення на розвиток культури Київської Русі. Стимул для освіти, адже Святе писмо можуть читати тільки письменні люди. А розвиток письменності спричиняє розвиток літератури. Не забуваємо, що в середньовічну добу все духовне життя людей було суто релігійним. І нова релігія дала величезний поштовх архітектурі, образотворчому мистецтву тощо.

Київська митрополія залишилась в лоні константинопольської матері-церкви. Тобто візантійський обряд прилучив нас до Сходу, а не до Заходу. Візантія залишила нам унікальний досвід європейського тоталітаризму. У сучасному розумінні візантійщина (візантизм, візантинизм) – це тоталітарна культура, синтезуюча культ державності, сервілізм (раболіпство) перед владою, недемократичність, схоластику, жорстокість. На побутовому рівні проявляється як підлабузництво, підлецування й покірність перед начальством і хамство стосовно підлеглих, брехливість, лукавство, лицемірство, інтриганство,

пристосуванство. Візантійство характерно для російської православної традиції та панує в сучасному російському повсякденні.

Після смерті 1015 р. Володимира Великого почалась боротьба за владу між його синами. Переможцем з неї вийшов Ярослав, який 1019 р. остаточно зайняв київський «стіл». Згодом він уклав угоду з братом Мстиславом, поділивши Руську землю по Дніпру: Ярослав отримав Київ з Правобережжям, а Мстислав – Чернігів з Лівобережжям. Після смерті князя Мстислава у 1036 р. розпочався період єдиновладного правління Ярослава, прозваного Мудрим, що тривав до 1054 р. Першочерговим завданням для держави він вбачав централізацію влади, адже часи міжусобної боротьби за київський трон значно послабили довіру до князя. Поміркована політика Ярослава дозволила покласти край міжусобицям на Русі.

Чимало зусиль доклав князь Ярослав до розвитку містобудування, торговельних відносин, а також покращення фінансової системи країни. За часів Ярослава засновані міста Юріїв (1030 р.), Ярослав (1031 р.), Корсунь (1032 р.). Розбудовувалися такі міста, як Переяслав, Володимир, Чернігів, Турів. Значних змін зазнало «стольне» місто Київ. За Ярослава Мудрого там зведено Золоті ворота, Лядська брама, Жидівські ворота, облаштовані нові оборонні вали, за частиною яких сьогодні проходить сучасна вулиця під однойменною назвою Ярославів вал.

Відомо, що ще під час перебування намісником у Новгородському князівстві Ярослав Мудрий карбував власні монети – срібляники. Срібляники Ярослава із зображенням св. Георгія трапляються здебільшого за кордоном, в Швеції. На території України вперше срібну монету Ярослава Мудрого дослідники знайшли 1792 р. в одному з київських селищ в лампаді. Карбування власних монет стало своєрідною візитівкою київських князів, оскільки увесь час існування держави тут ходили не тільки власно княжі монети, а й привізні (золоті соліди, срібні міліарисії, мідні фоліси тощо).

Тривало поширення християнства на Русі. 1037 р. збудовано видатну пам'ятку церковної архітектури – Софійський собор, який став центром духовної

культури та освіти тогочасної держави. Там засновано бібліотеку, майстерню з перекладання та переписування книг, а 1037–1039 рр. створено перший літописний звід. Засновано чисельні монастирі – Св. Юрія, Св. Ірини, Києво-Печерський.

Ярослав Мудрий боровся за створення самостійної митрополії та 1051 р. першим митрополитом на Русі слов'янського походження став його найближчий радник Іларіон, автор славнозвісного твору «Слово про закон і благодать». Акцентом цього твору є обґрунтування ідеї рівноправності Русі серед християнських країн світу. Призначення митрополита дало змогу князеві зменшити участь Візантії в церковному житті країни. Відтак створено власний церковний статут, започатковано роботу церковного суду, більш рішучою стала боротьба з іновірцями (язичниками, чаклунами тощо). Ці кроки суттєво посилили позиції центральної влади.

Видатною подією стала поява першої писемної кодифікованої збірки «Правда Ярослава», яка являла собою звід законів, а за допомогою нащадків князя перетворилася на своєрідний юридичний кодекс під назвою «Руська правда». Перша частина, або «Коротка правда», укладена саме Ярославом в період між 1016–1054 рр. і складалася з 18 статей. «Правда Ярославичів» датується 1054–1072 рр. та доповнила первинний документ до 41 статті. В «Руській правді» вперше зафіксовано норми звичаєвого права, які діяли в різних регіонах країни та історично склалися у вигляді усних норм.

Із появою збірки правові норми зазнали змін. Врегульовано чимало аспектів кримінального права, зокрема визначено різні види злочину (державні, проти особи, майнові). Регулювалися покарання, встановлювалися фіксовані грошові штрафи за правопорушення різної тяжкості. Разом із правом на самозахист заборонялося чинити самосуд над кривдниками, відтепер такі події мав розглядати суд. Обмежено кровну помсту, а синами Ярослава і зовсім скасовано. Новий правовий документ обстоював особисту безпеку людини, а серед норм цивільно-правового характеру значна увага приділена питанням власності.

Порушувала «Руська правда» і питання наступництва верховної влади. Закон мав регулювати її передачу та припинити чвари між різними гілками князівської родини, які зазіхали на трон. Питання спадкового права регулювалися наступним чином: майно передавалося у спадок за законом або за заповітом. Деякі винятки робилися для бояр та дружинників.

Оскільки торговельні відносини на той час значно пожвавилися, деякі аспекти також знайшли свій відбиток у «Руській правді». Зокрема включено цілий розділ про банкрутства, в якому розрізнялося три види цього стану.

Правління князя Ярослава зробило Київську Русь потужною політичною силою на Заході та Сході. Князь активно використовував шлюбну дипломатію як спосіб встановлення міцних зв'язків Київської Русі з розвинутими країнами, за що й отримав прізвисько «тесть Європи». Так, сам князь Ярослав одружився із дочкою шведського короля Інгігердою, а свої синів одружив на дочках польського короля Мешка II, німецького графа Леопольда фон Штаде та візантійського імператора. Доньки Ярослава посіли престולי разом зі своїми чоловіками і стали королевами Угорщини, Франції, Норвегії та Данії. Значно пожвавилися дипломатичні контакти з Німеччиною, з якою 1030-1031, 1040 та 1043 р. країни обмінялися посольствами. Тісні зв'язки підтримувала Русь із Чехією, Болгарією, Вірменією, Грузією, Волзькою Булгарією.

Зберігаючи традиційні зв'язки з норманським світом, Ярослав запрошував на військову службу варягів та активно втручався у внутрішню політику норманських держав. Так, він допоміг Олафу II Святому повернути норвезький трон, а після загибелі того опікувався його синами, надавав політичний притулок емігрантам з інших європейських країн – Англії, Угорщини.

Використовуючи як дипломатичні кроки, так і військові дії, Ярослав Мудрий збільшив територію держави за рахунок Белзьких та Червенських земель, а похід на ятвягів 1038 р. укріпив позиції держави на узбережжі Балтійського моря.

Князь Ярослав Мудрий, заручившись широкою дипломатичною підтримкою із названими країнами, не забував і про практичні кроки укріплення кордонів. За

часи його правління побудована лінія оборони проти кочівників на р. Рось, Трубіж, укріплено фортифікації по лінії Лубни, Лукомль, Воїнь. Такі кроки сприяли успішній обороні княжого міста, а під час набігу печенігів на Русь 1036 р. Ярослав Мудрий уцент розбив ворога і більше печеніги не загрожували кордонам Русі.

За час правління Ярослава Мудрого Русі вдалося досягти свого найвищого міжнародного визнання і культурного піднесення. Вона займала домінуюче становище у східній частині тогочасної Європи.

3. Форма правління та основні структурні елементи політичної влади. Причини, сутність і наслідки роздробленості Києво-Руської держави.

Русь була монархічною державою феодального типу. На чолі її стояв *великий князь Київський* з роду Рюриковичів. У виконанні своїх військово-політичних функцій *великий князь* спирався на *дружину*. Іншими найважливішими механізмами влади були збори верхівки давньоруського суспільства (*боярська рада*) і збори міщан (*віче*). *Боярська рада* представляла аристократичну складову політичного устрою, а *віче* – його демократичну складову. В різних землях Русі віче відігравало різну роль. Так, у Володимирі-на-Клязьмі (де зародилась московія) *віче* взагалі не існувало, отже, московити демократичних традицій не мали. Адміністративно-територіально Русь поділялась на *князівства*, або *землі* (Київська, Чернігівська, Переяславська, Галицька, Новгородська тощо). Ті, в свою чергу, – на дрібніші *князівства*. Згодом вони перетворились на *уділи*, або *удільні князівства*. Керувати землями *великі князі* призначали чиновників – *посадників*. Поступово функції *посадників* перебрали на себе князі – васали *великого князя* з роду Рюриковичів. Нижче сходинкою адміністративної вертикалі перебували *тисяцькі* місцевого ополчення зі своїми підлеглими.

Після смерті Ярослава Мудрого 1054 р. починається період удільної роздробленості Русі. Для нього характерні поступовий розпад єдиної держави на

низку незалежних князівств, усобиці між князями, нові економічні тенденції, активізація нападів зовнішніх ворогів на ослаблену Русь.

Період роздробленості є загальноісторичною закономірністю. Це певний етап у розвитку феодального суспільства, який характерний для переважної більшості країн, що мали ранньофеодальні держави. Він настає після етапу розквіту цих держав.

Об'єктивні причини роздробленості криються в розвитку продуктивних сил феодального суспільства. Він спричиняв економічне зростання місцевих центрів (для Давньої Русі – центрів *земель та удільних князівств*). В умовах пануючого при феодализмі *натурального господарства* окремі території ранньофеодальної держави стають економічно незалежними від загальнодержавного центра. Економічна незалежність неминуче веде до політичного *сепаратизму*. Місцеві феодальні володарі вже не тільки не потребують централізованої влади для захисту від зовнішніх ворогів, але й на власній економічній базі можуть успішно протистояти цій владі.

Із суб'єктивних чинників, що стали каталізаторами процесу розпаду Київської держави, відзначимо запровадження Ярославом Мудрим принципу *сеньйорату* в успадкуванні престолу та економічний занепад Києва.

Запровадження принципу *сеньйорату* в успадкуванні престолу вело до виникнення протиріч по лінії «небожі – дядьки», що спричинило князівські усобиці.

Економічний занепад загальнодержавного центру – Києва також пришвидшив дезінтеграційні процеси на Русі. Адже виділенню Києва з низки інших східнослов'янських племінних центрів у IX ст. сприяло, перш за все, його економічно вигідне географічне становище на перехресті європейсько-азійських торгових шляхів. Але з кінця XI ст. значення цих шляхів у міжнародній торгівлі стало падати. Італійські купці зв'язали Європу зі Сходом сталими середземноморськими морськими шляхами, на яких вже не бешкетували вікінги. Візантійська імперія увійшла в період свого занепаду, і торговельні зв'язки з нею ставали все менш вигідними. 1204 р. Константинополь був розграбований

хрестоносцями. Після цього удару він так і не зміг вже оговтатися аж до завоювання турками. Таким чином, шлях «із варягів у греки» повністю втратив своє значення. Стрімке падіння спіткало й Арабський халіфат. Внаслідок цього Київ не тільки втратив своїх великих торгових партнерів, але й позбувся доходів від транзиту зарубіжних купців. Це мало пагубні наслідки для Києва. Зубожіла «мать городов руських» вже фізично була не в змозі виконувати роль державного центру. Єдина Русь розпадалася, а князівська міжусобиця наносила давньоруським землям тяжких втрат.

На деякий час цю боротьбу припинив київський князь **Володимир Мономах** (1113–1125). Але після смерті його сина Мстислава (1132) Київська держава поступово остаточно розпалася на кілька окремих князівств, між якими точилася перманентна усобиця.

Явище роздробленості суперечливе і неоднозначне. З одного боку, воно зумовило втрату державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, з другого – стало підґрунтям формування великого землеволодіння, прогресу у сільському господарстві, піднесення міст, значного зростання чисельності населення, розвитку культури.

4. Особливості та основні етапи розвитку культури Києво-Руської держави.

Культура Русі сформувалася на самобутніх особливостях культури східнослов'янських племен, враховуючи впливи сусідніх народів, зокрема, відчувався візантійський вплив. Особливо він збільшився після прийняття Руссю християнства у 988 р.

Матеріальна культура. Археологічні знахідки свідчать про високий рівень матеріальної культури східних слов'ян. Високого рівня розвитку досягли знаряддя праці, особливо, в галузі сільського господарства, яке було основою економіки держави. Не відставали й ремісничі знаряддя, а розвиненими галузями ремісництва можна назвати гончарство, ткацтво (як елементи – вишивка та малюнкове ткацтво), вичинку та обробку шкіри, ливарництво. Затребуваною була

робота мечників, щитників, сидельників, ювелірів. Усього історики нарахували від шістдесяти до ста ремісничих спеціальностей.

Релігійні вірування. Давні слов'янські вірування базувалися на складному язичницькому культі. Переважно обожнювалися сили природи, але вірили слов'яни і в надприродні істоти – мавок, водяників, духів. Верховних божеством вважався Перун – бог блискавки і грому, також богом вогню вважався Сварог, богом вітрів – Стрибог, богом дощу – Даждьбог, богом підземного світу – Симаргл. Ключовою особливістю вірувань було те, що пантеон носив досить практичний характер, а кількість богів малочисельна. Антропоморфізм виражений слабо, боги все більше нагадували фантастичних істот, ніж походили на людей.

Існував культ божеств. Богам ставили ідолів, біля них проводили ритуальні дії, приносили жертвоприношення на спеціальних місцях – капищах. Проголошували спеціальні слова на кшталт молитов, які містили в собі звернення до богів та прохання приязного ставлення до людського світу. В цілому, дохристиянські вірування відповідали своєму етапу розвитку родоплемінного ладу, але з виникненням державності і необхідністю централізації влади, в тому числі й у духовній сфері, вірування зазнали чималих змін.

Після хрещення Русі християнізація населення йшла поруч з активними перетвореннями в культурному житті. Створювалися монастирі й церкви, які стали головними центрами християнської віри. Перша церква – Десятинна – побудована на податок, який сплачували в державну казну. При церквах жили численні служителі, а самі релігійні осередки займалися освітніми справами, лікуванням хвороб, благодійництвом тощо. Це значно піднімало довіру до нової релігії в очах жителів Давньої Русі. Прийняття християнства мало неабияке культурне значення в масштабах держави, позитивно позначилося на житті населення та сприяло його духовному збагаченню.

Писемність і література. Поява писемності у слов'ян датується приблизно першої половиною IX ст., а джерела «руськими письменами»

згадуються в арабських хроніках. Відомо, що тексти договорів з Візантією 911, 944 та 971 рр. написані двома мовами – давньогрецькою та староруською.

Поштовхом до розвитку писемності стало запровадження християнства. На початку XI ст. Русь використовувала дві системи письма – глаголицю та кирилицю, причому остання була більш популярною. Складається два типи літературної мови: церковнослов'янська та давньоруська. Першою створювали релігійні тексти повчального характеру, друга була подібна до розмовної. Серед текстів релігійного толку відзначимо «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, «Життя Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія Печерського», «Києво-Печерський патерик» та багато інших. Велику роль із запровадженням християнства починає грати перекладна література, адже перекладаються церковні твори з грецької на церковнослов'янську мову. Яскравим прикладом є Остромирове Євангеліє на 294 аркуші із текстом у два стовпчики (виготовлено прибіл. 1056–1057 рр.). Перекладалися й світські твори, історичні хроніки, біблійні перекази тощо.

Літературні твори присвячувалися життю святих, створювалися літописи, складалися юридичні акти, велося ділове листування. Говорячи про літописну традицію, слід згадати монаха Києво-Печерського монастиря Нестора, який об'єднав розрізнені регіональні записи в літописний звід. Центральною темою літописання стала сама Руська держава, ідея її єдності та могутності. Народна творчість складала казки, популярним став билинний епос про народних героїв-богатирів. Цікавими елементами фольклору є казки, прислів'я, приказки, замовляння, обрядові пісні й загадки. Прикладом героїчної поеми можна назвати «Слово про Ігорів похід», де автор яскраво змальовує міфологію, символіку, звичаї держави та на прикладі невдалого походу робить повчання про можливі наслідки роздрібненості держави.

Освіта та наукові знання. Поширення освіти також тісно пов'язувалося із християнством. За Володимира Великого створені перші школи для дітей знаті, куди набір проводився примусово. Потім школи розділилися на дві категорії – для підготовки церковнослужителів (викладали читання, спів, письмо і

богослов'я) та для «дітей найкращих людей». Останні мали ширшу програму, до базових предметів додали філософію, риторику та граматику. Поширенню писемності сприяли численні бібліотеки, перші з яких започатковували у монастирях та при церквах.

Наукові знання розвивалися повільно, але Русь не була відсталою в цьому сенсі. Популярними стали фрагменти творів давньогрецьких та давньоримських мислителів. Знання із зоології давав підручник «Фізіолог», в якому містилося описання тварин. Підказки з питань створення світу можна знайти в книзі «Шестиднев», яка тлумачила біблійні перекази Старого Завіту.

Розвиток точних наук пов'язувався в першу чергу із практичними потребами. Математика та лік, дії з дробами, обчислення площі та відсотків мали суто прагматичне походження. Лікарська справа тісно пов'язувалася із релігією: займалися лікуванням ченці, які спочатку молилися за здоров'я хворого св. Пантелеймону, а потім застосовували природні ліки – відвари та настої трав. В освіті простежуються проєвропейські релігійні тенденції, орієнтація на християнські цінності, зате природнича сфера була скута і малорозвинена.

Архітектура. Поряд із традиційним розвитком, архітектура зазнала і візантійського впливу після християнізації Русі. Підрозділялася на житлову, культову та оборонну. Житла, ймовірно, були дерев'яними, так само як і перші культові споруди – храми та церкви. Наприкінці X ст. активно розвивається кам'яне будівництво за візантійським зразком. Так само оздоблювався екстер'єр та інтер'єр.

Планування соборів отримало хрестово-купольний характер, що базувалося на традиційній символіці віри. Купол храму виконував культову функцію, тому до нього склалися особливі вимоги. Він мав концентрувати людську енергію та направляти її до Бога. Переважно виконувалися куполи у золотому чи зеленому кольорі, які у Візантії вважалися священними. Яскравим прикладом є Софійський Собор у Києві (поч. XI ст.), який з одного боку нагадує константинопольську споруду, а з іншого – має виражені самостійні архітектурні властивості. Визначною пам'яткою церковного будівництва є і Михайлівський

Золотоверхий собор (поч. XII ст.). Багато споруд зруйновано як за радянської влади, так і в часи Другої світової війни, але наразі вони реконструйовані.

Музика та спів. Розвиток музики має витoki з часу язичництва і пов'язаний переважно із календарною обрядовістю. Співами супроводжували заклики до божественних істот, трудову діяльність, збір врожаю, поховальні та весільні обряди. Склалися народні пісні – колядки, веснянки, пісні до певних свят. Розповсюджували музику скоморохи – актори з народу і талановиті музиканти, акробати. Уміли співати й танцювати, володіли музичними інструментами, часто мандрували, збираючи платню за імпровізовані вистави. Нерідко виконували сатиричні твори, спрямовані на висміювання влади, церковників, багатіїв. Серед музичних інструментів поширені свірелі, гуслі, ліра, труби, гудок, смик, сопелі, жалейки, ріжки, дуди, бубни, накри (литаври). При дворі князя утримувалися власні музики, які розважали його під час бенкетів. Власний придворний оркестр мав Святослав Ярославич, а військовий – Святослав Всеволодович.

Із запровадженням християнства набуває значення храмова церковна музика, відмінна від народної своїм стилем і наповненням. Панували акапельні хорові співи пісень релігійного характеру, існували школи для співаків, формувалася самобутній стиль церковної музики. Перейшли з Візантії такі жанри, як тропар, кондак, канон, ірмос, антифон та гімн. Спеціально навчені майстри церковного співу носили назву розспівщиків. На відміну від народних творів, церковні співи занотовувалися «кроками» або «знаменами», проте достеменно розшифрувати їх неможливо.

Образотворче мистецтво. Розвивалося з давніх давен, коли люди відтворювали образи язичницьких богів, але найбільшого поширення мало з моменту християнізації. Провідними жанрами є мозаїка, фреска, іконопис, книжкова мініатюра. В основі фрески лежали візантійські традиції розпису по сирій штукатурці, а мозаїку складали за допомогою смальти – кольорового скла, різна товщина якого давала різний відтінок кольору. Бувало таке, що деякі кольори мали по декілька десятків відтінків. Мозаїками та фресками прикрашали

переважно культові споруди, князівські будівлі. Найзнаменитіші – мозаїчна Богоматір Оранта та Христос Вседержитель у Софійському соборі.

Іконописання починалося із розписування дощечок, вкритих спеціальним ґрунтом. Перші ікони в Київську Русь завозилися з інших країн, а в кінці XI ст. з'явилися власні витвори мистецтва з дотриманням суворих канонів. Першою створеною іконою вважається зображення Дмитра Солунського. Ікони займають центральне місце в культових та палацових спорудах, пізніше створюється цілий ритуальний комплекс – іконостас.

Мистецтву книжкової мініатюри дало поштовх створення писемних пам'яток. Яскраво прикрашалася лицьова сторона, сюжетні мініатюри вміщувалися на сторінках літописів тощо, а окрему увагу заслуговують буквиці – оригінально прикрашені перші літери розділів. В Остромировому Євангелії, наприклад, є три аркуші повносторінкових мініатюр із зображення євангелістів, також вміщено 18 заставок. Заголовки та колірні ініціали написані золотом.

Цікавий факт! Остромирове Євангелії деякий час знаходилося у Державній публічній бібліотеці, а 1932 р. було навіть викрадено прямо з-під скляної вітрини. Крадій, водопровідник за фахом, вподобав коштовний срібний оклад з дорогоцінним камінням, тому відірвав його, а сам текст закинув на шафу. На щастя, зловмисника затримали, а Остромирове Євангеліє реставрували та сьогодні тримають під особливим наглядом.

Залишали візерунки й на полях та в куточках. Переважав візантійський орнамент (простий, сповнений геометричних форм), хоча дещо згодом простежуються і власні традиції. Таке оздоблення книжок говорило в першу чергу про їхню цінність, як матеріальну, так і духовну. Книжки коштували дуже дорого та вважалися найціннішим подарунком, а рукописи часто виготовлялися на замовлення.

В цілому можна відзначити високий розвиток культури та духовності Давньої Русі, що, беззаперечно, пов'язано із прийняттям християнства. Період Русі став плідним часом, який заклав підвалини усього національного історичного розвитку нашого народу.

5. Політичний, економічний та культурний розвиток Галицько-Волинської держави.

Наприкінці XII ст. серед давньоруських земель виділилася Волинь. У 1199 р. Володимирський (волинський) князь Роман об'єднав Галичину і Волинь та створив Галицько-Волинську державу. Згодом він приєднав до своїх володінь Київ. Галицько-Волинська держава з центром у Володимирі простягалася від Карпат до Дніпра і була наймогутнішою на Русі. Титул Романа – Великий князь Київський, а також «Романъ галицький, київський, володимирський, луцький і інших земель руськихъ володаръ».

Економіка держави була переважно натуральною. В її основі лежало сільське господарство. Серед ремесел розвивались ковальство, гончарство, обробка шкіри, зброярство, ювелірна справа і ливарництво. Особливого розвитку набуло будівництво й обробка деревини. Одним з провідних промислів виступало солеваріння. Торгівля відбувалася в містах Галич, Володимир, Звенигород, Дорогочин, Теребовля, Белз, Перемишль, Луцьк, Берестя. Княжою владою заохочувалась зовнішня торгівля, зменшувались мита і податки з купців на торговельних шляхах і міських площах.

XIII ст. у давньоруських князівств з'явилися нові вороги з Азії – монголо-татари. 1222 р. вони прийшли на українські землі. Давньоруські князі об'єдналися для захисту своїх земель. Але 1223 р. монголо-татари в битві на річці Калка розгромили армію давньоруських князів. Після своєї перемоги монголо-татари несподівано пішли назад. Однак 1237 р. вони повернулись і підкорили більшу частину давньоруських князівств. У грудні 1240 р. захопили та зруйнували Київ, що входив того часу до Галицько-Волинської держави. Для здійснення панування над підкореними народами монголо-татари створили державну формацію Золота Орда з центром на Волзі.

Після монголо-татарської навали на землях Володимир-суздальського князівства створюється і швидко набирає силу Московське князівство. Монголи, які прийшли 1237 року на суздальську землю, зовсім не монголи, а східні й південні сусіди Московії та Волзької Булгарії – татари (тартари). Монголи у

XIII ст. мали всього 700 тисяч населення й вели одночасно війни в трьох напрямках: Китай, Персія, Європа. Вони на шляху завоювань втягнули підкорені народи в орбіту своєї державності. Згодом і суздальські князівства (або земля Моксель) увійшли до складу цієї держави і повсюдну залучалися до походів Золотої Орди. Жителі Московії – це окремий відособлений самобутній народ. Московія заселена була переважно фіно-угорськими племенами: мурома, весь, меря, мещера, мокша, печора, мордва, марі.

За свідченням посла французького короля Гийома де Рубрука, на північ від ставки монголо-татарського хана проживав народ Моксель, жив у лісах, був підкорений під час походу на Русь, а їхній государ із військовою дружиною брав участь у поході татаро-монгольських військ у Європу, де загинув. Жителі країни Моксель самі стали татарами і вже як татари брали участь у штурмі давнього Києва 1240 р. Московське князівство було утворене татарами. Тобто по суті це був Московський улус (адміністративний центр) Золотої Орди.

Селище Москва заселялось племенами Моксель, а удільне Московське князівство з'явилося 1277 р. Перший удільний московський князь Данило – син Олександра Невського. Від нього пішла династія московських князів і царів. Його син московський князь Іван Данилович Каліта – Рюрикович по батьку, а по лінії матері Марії Глібівни Білозерської – є нащадком Феодори Сартаківни – дочки хана Сартака, правнука Чингісхана. Калта – це щось на зразок портупей, пояса, прикрашеного сріблом, до якого прикріплювалася торбинка для кресала, кременю і трута, дорожня фляга і ніж. Калта донедавна була у кожного степового монгола і казаха. Старший брат Івана Каліти Юрій Данилович 1315 року одружився із сестрою нащадка Чингісхана хана Узбека і отримав високий (другий за старшинством) монгольський титул гургана – зятя Чингісидів. Усі наступні московські князі та царі настільки ж Рюриковичі, як і Чингісиди. А мати першого московського царя Івана IV (Грозного) до того ж була нащадницею золотоординського Мамаю. Отже, Росія, яка поцупила свою назву пізніше, не може претендувати на історичний спадок Русі. Московська історія – це історія Орди, що «пришита» до історії Русі «білими нитками» і повністю сфальшована.

«Колискою Московії було криваве болото монгольського рабства, а не сувора слава доби норманів», – свого часу писав немодний наразі Карл Маркс. Наступницею Київської Русі стала не Москва, а Галицько-Волинська держава. Москва ж до Русі дотична так само, як сучасна Румунія (Romania) до стародавнього Риму (Roma). Термін «Русь», «Руська земля» вживається в літописах домонгольського періоду понад 700 разів і ніколи не поширюється на московські (ростово-суздальські, володимиро-суздальські) землі.

До активної боротьби з татарами готувався син Романа князь Данило. Він суттєво зміцнив Галицько-Волинську державу, перетворивши її на Руське велике князівство, згодом королівство, але не зміг звільнитися від татарської залежності. Данило заснував місто Львів. 1253 року він став визнаним у Європі королем. А московити називають його лише князем Галицьким. З їхньої лихої руки й наші історики теж пишуть «Данило Галицький». А можновладці і Орден Данила Галицького запровадили, і Львівський національному медичному університетові ім'я Данила Галицького присвоїли. Сам Данило Романович ніколи не вважав себе суто галицьким князем, а позиціонував себе як Мономаховича. І насправді він був і великим князем Київським, і великим князем Русі, і королем Русі. Московити не можуть допустити, щоб Русь без Москви мала свого короля, тож вживають обрубане «Данило – князь Галицький». Отже, наступниками *великих* київських *князів* були князі галицькі, аж ніяк не московські.

Упродовж другої половини XIII – першої половини XIV ст. Руське князівство (королівство) перманентно воювало зі своїми сусідами: Литвою, Польщею, Угорщиною. У результаті 1340 р. Литва окупувала Волинь, а 1349 р. Польща загарбала Галичину. Під владою Польщі Галичина перебувала до 1772 р.

Закарпатська Україна опинилася в складі Угорщини, де перебувала аж до 1918 р. Буковина після розпаду Галицько-Волинської держави увійшла до складу Молдови. Там вона перебувала до 1774 р.

Культура Галицько-Волинської держави є невід'ємною частиною культури Русі. Вона має як спільні риси, так і свої особливості, зумовлені географічним положенням земель та їхньою близькістю до країн Європи. Взаємовплив східних

та західних течій створив унікальну самобутню культуру, яка відрізняє цей регіон України.

Традиційним взірцем літератури того часу можна вважати літописи. Найдавнішою літературною пам'яткою того часу є «Повість про осліплення Василька». Написана вона 1097 р., але ім'я автора не зберіглося.

У Галицько-Волинському літопису відображені події XIII ст., а складали його при дворі Данила Романовича та його небожа Володимира Васильковича. Написаний літопис кириличним письмом, але насичений запозиченими словами з різних мов – литовської, угорської, німецької. Головна ідея твору – єдність руських земель, боротьба проти боярського свавілля. Цінним є й те, що Галицько-Волинський літопис досить жваво описує картину в сусідніх країнах – Литві, Польщі, Угорщині. Друга частина зосереджена за змістом на розвитку культури в Галичині та на Волині.

До літературних пам'яток церковного характеру належать Христинопільський апостол, Євангелія – Бучацьке, Холмське, Галицьке, які переписували при дворі короля Лева. Переписувалася затребувана тодішня література і в центрах перепису при монастирях – Онуфріївському та Святого Юра. Місто Володимир-Волинський назавжди закарбувалося в історії як центр створення нової редакції Кормчої книги – збірки правил світських та релігійних норм.

Освіта в Галицько-Волинській державі зосереджувалася у монастирях та церквах. Важливими центрами розповсюдження письменства та науки стали Галич, Холм, Володимир і Львів.

Волинська земля славиться пам'ятками архітектури, подібними до київських. Яскравим прикладом є Мстиславів Успенський собор Володимира, побудований 1160 р.. Особливого колориту надав архітектурі кінець XI ст., коли почав значно впливати романський стиль; ще більшого впливу він мав в Галичині. Романський стиль приніс оздоблення білокам'яних будівель пілястрами, різьбленими капітелями, використання груп напівколон, аркатурних поясів та ін. В інтер'єрах використовували «римське скло» – кольорові вітражі.

Спостерігати його можна в будівлях Галича. Визначними будівлями того часу є шедеври архітектурного мистецтва – храми в Перемишлі, Святоіванівський собор у Холмі, Спаський монастир у Старому Самборі, церква святого Пантелеймона (нині – костьол св. Станіслава) в Галичі.

Як і в багатьох країнах, у Галицько-Волинській традиційно зводили оборонні фортеці. Відома Кременецька фортеця у стилі давньоруської архітектури, а є й феодальні замки на кшталт європейських – кам'яні неприступні зразки оборонної архітектури Луцький та Олеський замки. Добре укріпленими містами стали Колодязин, Данилів, Кременець, Угровськ, Ярослав, Сянок.

Яскравим витвором образотворчого мистецтва є створені «Юрій Змієборець» та «Архангел Михаїл в діяннях». У Луцьку зберігається Холмська чудотворна ікона. Достеменно невідомо її походження, але її пов'язують з ім'ям Данила Романовича. Святиня значно постраждала під час татарського пограбування міста, але вціліла. Відомими іконами є Богоматір Одигітрія Покровської церкви в м. Луцьку. Характерна риса галицько-волинських ікон – більша об'ємність зображення, відхід від пласких форм.

Тогочасні рукописи оздоблювалися вишуканими малюнками. Колоритні мініатюри розміщені на сторінках Галицького (1144 р.) та Добрилового (1164 р.) Євангелія. Вони мають деякі особливості. Якщо мініатюрам центральної Русі притаманний рослинний орнамент, то галицько-волинські мініатюри відзначалися простими орнаментами і стриманими малюнками. Нововведенням є і використання синього кольору як фону для малюнків. Прикладом можуть стати мініатюри Галицького Євангелія.

Культура Галицько-Волинської держави була потужним виразником руських традицій, які вона зберегла та помножила навіть після занепаду Русі від монголо-татарської навали.

Проблемні питання

1. З чим пов'язані економічне, політичне і культурне піднесення Києва в IX ст.?

2. Чому дискусія «норманістів» і «антинорманістів» щодо утворення Києво-Руської держави втратила свою актуальність?
3. Чому християнізація Русі – це доленосний всесвітньо-історичний вибір, що визначив увесь подальший розвиток нашої країни?
4. Який досвід тоталітаризму залишила Візантія в духовному житті східних слов'ян?
5. У чому полягає історичне значення правління Ярослава Мудрого?
6. Назвіть об'єктивні та суб'єктивні причини удільної роздробленості Київської держави.
7. Чому сучасна Росія не може вважатися спадкоємицею Русі?
8. Чому прізвисько «Данило Галицький» є некоректним з наукової точки зору?
9. Як хрещення Русі вплинуло на її культурне життя?
10. В чому ви вбачаєте особливості культурного розвитку галицько-волинських земель княжої доби?

Література

1. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2022. 432 с.
2. Гула Р. В., Передерій І. Г., Дерев'янка Л. І. Історія української культури у схемах, таблицях та ілюстраціях: навч. посіб. для студентів закладів вищої освіти спеціальностей галузей знань «Культура і мистецтво», «Гуманітарні науки». Київ: «Каравела», 2019. 180 с.
3. Даренська В. М. Культура Давньої Русі: навчальний посібник. Харків : Факт, 2012. 264 с.
4. Дорошко М. Історія України. Курс лекцій. Видавництво Самміт-Книга, 2021. 472 с.
5. Історія та культура України [Електронний ресурс] : підручник для студентів техн. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Бушин, О. М. Бут, О. І. Гуржій, С. М. Ховрич. Черкаси, 2018. 1155 с. <https://elib.chdtu.edu.ua/e-books/2801>.

6. Лоза Ю. Історичний атлас України. Київ : Мапа, 2015. 320 с.
7. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
8. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. 496 с.
9. Снайдер Т. Становлення сучасної України. [Електронний ресурс] : <https://www.youtube.com/playlist?list=PLe6NcH-LB5H2zezH0m0ii9LGd4gaEA38A>
10. Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення / редкол.: Огнев'юк В. О., Александрова О. С., Андрєєв В. М., Додонов Р. О. Київ, 2019. 284 с.

Лекція 3. Історія та культура України литовсько-польської та козацької доби

1. Литовсько-Руське князівство. Основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у другій половині XIV–XVI ст.

Литовсько-польська доба в історії України займає доволі значне часове та просторове місце, а аналіз цього періоду та його значення в історії, продовжує сьогодні викликати дослідницький інтерес та породжувати різні дискусії. Зупинимось на найбільш доленосних для нас моментах цієї доби. М. Грушевський на початку своєї найбільшої та знаної для багатьох праці «Історія України Руси» зазначав, що перебування української території в складі польсько-литовської держави можна кваліфікувати як час неволі і «чужої управи, чужого, на інших підставах витвореного права», внаслідок чого український народ став «перед небезпекою національної смерті, повної економічної руїни». Автор неодноразово наголошував, що ця доба «закріпощення українського народу народності польській не тільки в сфері культурній або, але також суспільній та економічній, повернення української людности в народність служебну, підданську, експлоатовану», характеризується «повним обробованнем і пониженнем українсько-руського народу». Спробуємо розібратися в цьому періоді, та підтвердити чи спростувати думку М. Грушевського.

Отже, попередній період в історії України – існування Галицько-Волинської держави відходить у минуле. Причини цього, як вказують дослідники доволі прості, але характерні для того часу – вимирання правлячого дому. Так, в 1323 р. померли обидва правнуки князя Данила, оскільки у князів не було нащадків по чоловічій лінії, владу перебрав князь Мазовії Болеслав, племінник по матері покійних князів. Католик від народження, Болеслав прийняв православ'я і змінив ім'я на Юрій, але міцний супротив та невдоволення бояр його пропольським правлінням, призвело до того, що Юрія-Болеслава – останнього правителя, який титулував себе *dux Russiae Minoris* («князем Малої

Русі») в 1340 р. було отруєно, а наслідки цього ви-лилися в тривалу міжнародну боротьбу за галицькі та волинські землі. Результатом стало те, що у другій половині XV століття колись могутнє князівство було поділене на дві частини: Галичина та Західне Поділля відійшли до Польщі, а Волинь – до Великого князівства Литовського.

У політиці київських князів від Володимира Великого до короля Да-нила фігурували литовські племена як нападники на білоруські та українські землі, яким чинили опір та переслідували їх, коли ж було створено Литовське князівство в XIII ст., Київська державність занепала, литовські князі розпочали приєднувати сусідні, дезорганізовані князівства під свою владу.

Розгорнутий наступ литовських князів на українські та білоруські землі почався в 1320-х рр. і завершився десь до середини 60-х рр. XIV в. Литовській знаті далеко не відразу вдалося затвердити свою владу над цією територією, чому перешкождали як опір місцевого населення, так і ряд несприятливих для Литви зовнішньополітичних чинників, з якими доводи-лося рахуватися. У зв'язку з цим в процесі появи литовської влади на українських землях можна виділити два основних етапи: перший, що охоплює приблизно 20-30-ті рр. XIV ст., коли в результаті декількох завоювницьких походів політичний вплив Литви був поширений на Володимир-Волинський, Галич і Київ, і другий – 40-60-і рр. XIV ст., протягом яких до складу Великого князівства Литовського була включена велика частина українських земель – Волинська, Подільська, Київська (разом з Переяславською) і Чернігово-Сіверська землі.

Отже, в складі Литви опинилися Берестейщина, Пінщина, Чернігово-Сіверщина, Волинь, Галичина та Київщина, а після Синьо-Водської перемоги і Поділля. Приєднавши більшість українських, білоруські та частину російських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою. Українські, білоруські і російські землі за територією й кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне територія Литва, окрім того рівень культурного розвитку підкорених територій був значно вищий.

Слід згадати роботу автора С. Плохія «Брама Європи», який слушно описує цей період. Автор підтверджує, що литовські правителі одружувалися з представницями місцевих руських родів, із задоволенням приймаючи православ'я та слов'янські християнські імена. Переважання Русі в культурній сфері сприяло акультурації литовців. Авторитет візантійського християнства схилив на свій бік литовську еліту, яка в XV столітті ще залишалася язичницькою. Ділова мова Русі, що склалася на основі церковно-слов'янської, принесеної християнськими проповідниками наприкінці X ст., слугувала мовою адміністрації на всій території Великого князівства Литовського; його звід законів, що став відомий у XVI ст. під назвою Литовського статуту, являв собою версію «Руської правди». Литовські завойовники здобували собі прихильність місцевого населення передусім тим, що вели боротьбу з татарами, що була важливою справою українського народу. Литовські князі здобували собі довіру тим, що нічим не відрізнялись від місцевих феодалів, були майже всі православної віри (Любарт, Ольгерд, Ольгердові сини), переймали українську культуру, шанували місцеві звичаї, традиції. «Ми старини не рухаємо і новини не вводимо», – відоме гасло литовців на початку цього історичного періоду.

Велике князівство фактично стало в політичному, правовому та культурному відношеннях спадкоємцем Київської Русі. Особливістю була лише поява нової правлячої династії. Більшість населення складали пращури сьогоднішніх українців та білорусів. Деякі історики використовують для позначення цієї литовської держави термін «Литовсько-Руська» або навіть «Русько-Литовська держава».

Разом з Литвою в цю добу українські землі отримують ще одного нового власника – Польське королівство. Польський король Казимир III був головним актором у драмі захоплення Галичини Польщею. Львів, який був з 1270-х рр. столицею князівства, був принциповою здобиччю, яку він намагався захопити декілька разів. Перша спроба була здійснена в 1340 р., але місцева знать на чолі з галицьким боярином Дмитром Дедьком звернулася по допомогу до монголів і за їхньої підтримки відбила наступ поляків. Друга спроба була більш вдалою, але

не тріумфальною, в 1344 р. йому вдалося захопити частину князівства і лише в 1349 р., після смерті Дедька, польські війська зайняли Львів і решту Галицько-Волинського князівства. Литовські й місцеві війська вигнали їх із Волині наступного року, але вони зберегли свої володіння в Галичині. У середині XIV ст. сотні польських дворян з інших частин королівства переїхали до Галичини в пошуках землі, що пропонувалася в обмін на військову службу. З точки зору Казимира, умовна власність на землю була запорукою того, що знать не буде нехтувати своїм обов'язком захищати нову провінцію.

Польське королівство повністю включило нові землі до свого складу лише в 1430-ті роки, як Руське та Подільське воєводства. Також приблизно в цей час у відповідь на вимоги місцевої знаті (як польської, так і української), право на безумовне землеволодіння було поширене на місцевих мешканців шляхетного походження. Найважливішою політично-правовою подією, пов'язаною зі включенням Галичини та Поділля до складу Польського королівства, було надання місцевій знаті права на участь у місцевих сеймах або зборах місцевої шляхти, де вирішувалися не лише місцеві питання, а й загальнодержавні справи та питання зовнішньої політики. Нові шляхтичі також отримали право обирати своїх представників до сейму всього королівства, і, оскільки оборона галицько-волинського прикордоння від вторгнень степових племен набула більшого значення в період між XIV та XVI ст., вони використовували його повною мірою для лобіювання власних інтересів при королівському дворі.

Влада Польщі на українських землях внесла нові корективи, які виразилися у втіленні політики полонізації, ополячення та окатоличення українського народу, коли землі втратили залишки автономії, православ'я дискримінувалося, а руські ремісники були витіснені з міст, проте не слід вдаватися в лише в негативне висвітлення історії цього періоду. Позитивні тенденції мали місце бути. Як приклад можна навести відновлення Галицької православної митрополії 1371 р. (католицька була створена 1375 р.), привілей Владислава III про зрівняння в правах православного духовенства з католицьким у 1443 р., утворення Галицької православної єпархії 1539 р. З періодом XIV–XVI ст. пов'язана аграрна

реформа, перші два Литовські Статути, при тому, Статут 1566 р. був чинний до XVIII ст. Разом з тим, це був період проникнення західних тенденцій, які мали позитивні впливи на нашу територію, прикладом служить поширення німецького міського права на самоврядування, італійської освіти епохи Відродження та особливостей західної демократії. Хоча спочатку, поляки обіцяли статус-кво на східно-слов'янське право: мову, шляхетське землеволодіння, автономію самоврядування, збереження статусу православної мови, як приклад відновлена, заснована ще Галицькими князями Митрополія, проте водночас засновано римо-католицьке Львівське архієпископство, а згодом ліквідовано право-славну церковну ієрархію.

Обидві держави, Литва та Польща стали у фарватері нової політичної, економічної, соціальної та культурної політики на українських землях, яка була відмінною в обох державах, проте та мала водночас і спільні риси. Підсумком є те, що Княжа доба української історії опиняється в минулому, автономні права київських князів ліквідовуються, на зміну їй приходить нова доба, яку започатковують нові елітні кола.

Наступний етап історії можна сміливо називати «добою уній», адже саме унії стали певним *mainstream* в Європі та окреслювали основні політичні тенденції тих часів. Так, Кальмарська унія 1397–1521 рр. знаменувала собою союз Данії, Норвегії і Швеції–Фінляндії, що утворився після звільнення регіону з-під німецького домінування та була династичним союзом, а з економічної – зоною вільної торгівлі між Данією, Швецією, Норвегією і Фінляндією; Іберійська унія 1580-1640 рр., об'єднала династичним шлюбом корони Іспанії та Португалії; Флорентійська унія – церковна унія, укладена на соборі в Флоренції 1439 р. між східною та західною (Римською) церквами і багато інших.

Після смерті Ольгерда у 1377 р., до влади в Литві прийшов його молодший син **Ягайло** (1377–1392 рр.), який увійшов в історію як головний фігурант укладення Кревської унії. Цікавими є думки істориків, щодо укладення Кревської унії та її результатів. Так, для польського дослідника О. Халецького основою їхнього поєднання була необхідність урегулювання суперництва за руські землі,

саме ця обставина передусім з'явилася у мотивації польських політичних еліт при зміні курсу на зближення з Литвою. Як один із можливих проектів такого вирішення проблеми розглядалася ідея одруження однієї з дочок Казимира III з одним із князів Коріатовичів, який мав би отримати в спадок трон Польщі. Слід відзначити, що про польську ініціативу у зближенні з Литвою писав у своїх працях і М. Грушевський. Натомість прихильником литовської ініціативи був Л. Колянковський. Історик припускав, що ідея об'єднання Литви та Польщі могла з'явитись у брата Ягайла Скиргайла, котрий ще в 1380 р. здійснив подорож в Угорщину і встановив зв'язки з польськими та угорським політичними колами. Г. Пашкевич вважав, що активними ініціаторами та посередниками на початковому етапі переговорів були князі Коріатовичі. С. Закшевський же вказував, що плани унії й одруження Ягайла та Ядвіги могли зродитись лише в середовищі угорських політиків, котрі оточували матір Ядвіги Єлизавету Боснійку. Дослідник Г. Пашкевич, спираючись на думку хроніста Яна Длугоша, переконував, що шлюб Ядвіги і Ягайла слід віднести до категорії за-ходів, мотивами здійснення яких було забезпечення мирних відносин між Литвою і Польщею, а також безпеки східних кордонів держави від нападів татар. Для польської сторони важливою умовою було повернення численних полонених поляків, яких захопили литовці у своїх набігах на Польщу. Натомість для Литви першочерговим мотивом було здобуття потужного союзника у боротьбі з Тевтонським Орденом. М. Бобжинський основну причину унії вбачав у загрозі експансії на польські землі з боку тевтонських рицарів, найбільш реальним же союзником проти них могла бути тільки Литва. Вчений вважав, що краківські політики схилилися до поглиблення зв'язків з українськими землями, йдучи за традиціями політики Казимира Великого, щоб відкрити собі доступ до теренів південної Русі, «куди віддавна цілу працю держави і суспільства бажали скерувати». На його думку інша важлива мотивація польської сторони пояснювалася відсутністю сильних володарів на троні протягом періоду її територіальної роздробленості. Натомість Литва «могла вважатися щасливою,

маючи цілий ряд справжніх великих героїчних князів», які могли тепер проявити свої талан-ти і на службі Польщі.

Акценти дослідників на добровільності та взаємовигідності укладення унії для польської та литовської держав були також популярні в польських інтелектуальних колах першої третини ХХ ст. та виходили з постулатів концепції «ягеллонської ідеї»: побудови на просторах Центральної та Східної Європи держави міжнаціональної злагоди та братерства, в котрій різні народи співпрацюють задля спільного цивілізаційного поступу. Апелюючи до такої ідеалізованої держави Ягеллонів, учені та політики конструювали моделі побудови нової федералістичної держави з народів, що входили у І Річ Посполиту. Крім згаданого «ягеллонського міфу», будуть існувати і інші міфи, в тому числі довгий час існуючий українських «козацький міф», які в певний час будуть зручними для користування історика-ми, але не будуть відповідати істині, проте сама історія та час розставлять всі акценти та вибудують реальні обставини та результати цих подій.

14 серпня 1385 р. в містечку Крево литовський князь Ягайло який називав себе «Божою милістю Великим князем Литовським та Володарем Русі», підписав декрет, що, по суті, був шлюбним договором із представниками 12-річної польської королеви Ядвіги, а в березні 1386 року Ягайло під іменем Владислава І став королем Польщі та засновником нової династії Ягелонів.

Ягайло доклав чимало зусиль, щоб реалізувати укладену угоду, він охрестився католиком та здійснив масове хрещення литовців і змусив литовських князів підписати «присяжнені грамоти» на вірність королю Польщі. Але реальне об'єднання Литви і Польщі ще попереду, адже зріє невдоволення та опозиція проти таких політичних рухів як з боку української, так і литовської знаті, що не бажали поглинання своїх земель Польщею. Очільником опозиційного, протипольського руху став кузен короля Ягайла – Вітовт, який відстоював ідею збереження політичної незалежності Великого Князівства Литовського. 1392 року опозиціонери домоглися проголошення Вітовта довічним великим князем Литви, що фактично означало анулювання договору в Крево. Одруження Вітовта

з дочкою московського царя Василя I та підтримка позиції Литви з боку Тевтонського ордену завадили Польщі продиктувати свої умови литовцям. Кревська унія значно зміцнила Польщу. З допомогою литовсько-українського війська вона в 1387 р. остаточно відвоювала в Угорщини Галичину й встановила владу над Молдавським князівством. Під тиском польських панів Ягайло приєднав Галичину не до Литви, а до Польщі, зобов'язавшись навечно зберігати її під польською короною.

Важливим фактом в історії цього періоду стало витіснення Тевтонського ордену а згодом і перемога литовсько-польського війська в 1410 р. над ним Грюнвальдській битві (Танненберг). Саме битва під Грюнвальдом стала одним з кульмінаційних моментів війни Польщі проти Тевтонського ордену.

За думкою історика, дослідника цього періоду Б. Черкаса, українці внесли вагомий внесок в цю перемогу: «По-перше, це пряма участь у складі польсько-литовського війська. Дружини формувалися з вояків із Галичини, Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини, від Перемишля на Заході до Стародуба і Новгород-Сіверського на Сході. Також чималу роль зіграли татари Джелаль-ад-Діна: це не литовські татари, а саме ординські татари з Волги, які теж мешкали на території України. Ще один важливий момент: чому саме у 1410 р. поляки і литовці спромоглися виставити таке величезне військо? Очевидно, тому, що раніше їм доводилося вести дуже виснажливі війни на півдні із кочовиками, вони не могли собі дозволити зібрати всі війська на півночі. Велася довга боротьба проти Золотої Орди, але завдяки участі в ній українських полків вдалося завдати Золотій Орді поразки, вона на деякий час відступила. Це дало змогу провести тотальну мобілізацію, і всі війська, навіть з півдня, перекинути на північ.». Але тевтонці були не єдиними порушниками спокою та кордонів, нове випробування литовсько-польського союзу чекало з боку Московської держави.

Тим часом, епоха уній крокувала своїм ходом, породивши нову сторінку укладенням Городельської унії 1413 р., що розглядається в історіографії як династична. Новий договір, укладений між королем Ягайлом та його кузеном

Вітовтом (Вітаутас), великим князем литовським, поширював багато прав та привілеїв, що ними користувалася польська знать, включаючи право безумовного володіння землею, на литовську шляхту. Близько 50 польських шляхетських родів запропонували використовувати їхні герби такій самій кількості сімей з великого князівства. При цьому ці нові права та привілеї не стосувалися православної еліти, що було першим проявом пригноблення та дискримінації руської еліти на державному рівні. Відсутність доступу до нових привілеїв, таким чином, означала для право-славних аристократів заборону обіймати високі посади в центральному апараті великого князівства. Ситуація погіршувалася й тим, що Городельська унія відбулася безпосередньо після обмеження автономії Русі Вітовтом, який замінив князя Волині та правителів деяких інших земель на своїх ставлеників.

Можливість висловити своє невдоволення зазіханням на їхній статус руські еліти отримали невдовзі після смерті Вітовта 1430 року. У наступній боротьбі за литовський престол, що переросла в громадянську війну, руська шляхта, на чолі з волинськими боярами, підтримала власного кандидата, князя Свидригайла. Його суперник, князь Сигізмунд, 1434 року завдав удару у відповідь, поширивши права та привілеї, гарантовані Городельською унією, на православну еліту Великого князівства, повернувши хід війни на свою користь. Незважаючи на те що князі та шляхта Волинської та Київської земель підозріло поставилися до намірів Сигізмунда, їхня підтримка Свидригайла послабшала, що дозволило встановити відносний мир у князівстві. Усунувши релігійну причину невдоволення руських еліт, литовський двір отримав більше можливостей для маневру у своїх майбутніх зусиллях з обмеження автономії руських земель та князівств.

1470 р. великий князь литовський та король польський Казимир IV ліквідував останній залишок княжої доби – Київське князівство. Сміливо можна вважати цю дату, мірилом закінчення княжої традиції Київської Русі та початком домінування латинської традиції з главенством польської. На зламі XV–XVI ст.

не лише на політичній карті України, а й у її інституційному, соціальному та культурному ландшафті мало що нагадувало про часи двохсотлітньої давнини.

Сам М. Грушевський, хоч і вважав ВКЛ у певному сенсі руською державою, схильний був недооцінювати його роль в історії українських земель: «Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя й Пинщини, були до-сить механічно зв'язані з в. кн. Литовського, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі,... історія в. кн. Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу». Саме тому, Грушевський стверджував, що залучати історію Великого князівства Литовського до історії України загалом недоцільно: «Хоч як важна була роля в. кн. Литовського в історії наших земель в XIV-XVI в., але в сформованню його наші землі і наш нарід мали лише другорядну роль: підставою в. кн. Литовського були племена литовські і землі білоруські: той руський еле-мент, що зрушив в. кн. Литовське, був не український, а білоруський. Тож як в. кн. Литовське можна (і треба) до певної міри уважати державою слав'янською, спадкоємницею Київської держави, то в усякім разі не українською, а білоруською передовсім, і в цілості її історію так само не можна вводити в українську історію, як і історію в. кн. Московського».

2. Соціально-економічний та політичний розвиток українських земель у складі Речі Посполитої

Певним прискорювачем укладення міждержавного договору у Любліні, стала політика Московської держави. Так, у 1476 р. великий московський князь Іван III, який першим назвав себе царем, проголосив незалежність свого царства від Орди й відмовився сплачувати данину ханам. Він також розпочав кампанію зі «збирання руських земель», взявши Новгород та Твер і почавши претендувати на інші руські землі, що колись входили до складу Монгольської держави, у тому числі й території сучасної України. В останні десятиліття XV ст. новостворене Московське царство та Велике князівство Литовське почали тривалий конфлікт

за спадщину Київської Русі. Московія перейшла в наступ, і на початку XVI століття великі князі змушені були визнати зверхність царя над двома своїми колишніми територіями, Смоленщиною та Чернігівщиною. Це був перший випадок, коли Московське царство поширило свою владу на частину території нинішньої України.

Просування Московської держави на захід, зупинене литовськими князями на початку XVI століття, відновилося у його другій половині. У 1558 р. Іван Грозний, рішучий та харизматичний, але разом із тим ексцентричний, жорстокий і в результаті самовбивчий цар, напав на Лівонію, державу, що межувала з великим князівством і включала нинішні Латвію та Естонію, розпочавши Лівонську війну (1558–1583), що тривала чверть століття і втягнула Швецію, Данію, Литву і зрештою Польщу. 1563 р. московські війська перетнули кордон князівства, захопивши Полоцьк і здійснивши рейди на Вітебськ, Шклов та Оршу (усі – у сучасній Білорусі). Ця поразка мобілізувала підтримку польсько-литовського союзу серед литовської знаті.

У грудні 1568 р. Сигізмунд Август, який був і королем Польщі, і великим князем Литви, призначив два сейми в місті Люблін – один для королівства, другий для великого князівства з метою підписання нової унії. Проте сейми не змогли домовитися, литовські князі не бажали повертати королівські землі, які належали їм та покинули переговори. Реакція польського сейму мала вигляд мирної агресії, з благословення короля, коли стали видавати декрети про передавання однієї провінції князівства за іншою під юрисдикцію Польщі. Тож литовці були змушені повернутися до Любліна та сісти за стіл переговорів.

Люблінська унія створила нову польсько-литовську державу з єдиним правителем, який обирався шляхтою усього королівства, та єдиним сеймом. Це поширило свободи польської шляхти на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало власний державний апарат, судову систему та армію. Нова держава, названа Річчю Посполитою, була квазіфедерацією, де домінувало географічно розширене та політично зміцнене Польське королівство. Це королівство включило до свого складу українські воєводства не окремою групою, а одне за

одним, без жодних спільних умов чи гарантій, окрім тих, що стосувалися використання руської мови в судах й адміністрації та захисту прав православної церкви. Українські делегати, які також були присутні на переговорах щодо унії, проголосували за неї, адже керувалися тим що будуть збережені їхні права на закони, мову, релігію. Волинські княжі роди не лише втримали свої володіння, а й різко наростили їх за часів польського панування.

Слід виокремити роль Костянтина Острозького, найвпливовішого із місцевих князів, що вирішив долю унії, підтримавши короля. Він зберіг свої старі посади володимирського старости та київського воєводи. Також він збільшив площу своїх землеволодінь. На кінець XVI століття Острозький здобув величезну особисту імперію, що включала 40 замків, 1000 міст і 13 000 сіл, що перебували у власності князя. У 1570-ті роки Костянтину Острозькому спільно з міжнародною командою вчених вдалося порівняти грецький і церковнослов'янський тексти Біблії та внести зміни до церковнослов'янського перекладу, результатом стало видання в 1581 р. Острозької Біблії – унікальної публікації в кількості 1500 примірників. Приблизно 400 з них дожило до нашого часу, й один із них можуть побачити відвідувачі бібліотеки Гарвардського університету. Крім того, в 1576 р. Острозький відкрив православну школу, яка переросла в академію та стала найпотужнішим центром православної освіти в регіоні, та продовжує сьогодні займати найперші рейтинги серед освітніх закладів України.

Крім Острозьких, впливовою династією на українських землях були Вишневецькі. Князі Вишневецькі поширили свої володіння на Лівобережній Україні, де вони засновували нові поселення, міста, монастирі. Сім'я Вишневецьких збільшувала свої володіння в степових землях, засновуючи нові поселення, утворюючи міста та фундуєючи монастирі. Ці дві княжі родини були найбільшими землевласниками в Україні, які були активними діячами та сприяли встановленню нових тенденцій в історії України, в тому числі торгівлі з Балтійським регіоном та колонізації степових районів України. Ці факти

вказують на зростання поміщицького землеволодіння та посилення феодально-кріпосницьких порядків, в тому числі з боку української еліти.

Міграція на схід створювала нові економічні та культурні можливості. Серед тих, хто відгукнувся на них, були єврейські громади. Про їхнє існування в Україні відомо з князівських часів, але саме XVI ст. стало періодом різкого підйому економічного та культурного життя єврейських громад. За деякими оцінками, від середини XVI до середини XVII ст. кількість євреїв в Україні збільшилася в 10 разів, приблизно з 4000 до більш ніж 50 000. Вони утворювали нові громади, будували синагоги й відкривали школи. Але питання різного віросповідання та загострення міжетнічних відносин не сприяли комфортному та лояльному життю євреїв на українських землях.

Результати Люблінської унії стали помітними в історії картографії. На карті 1590-х років, виданій Т. Маковським, показано новий кордон між польською та литовською Руссю, або, у сучасних умовах, між Україною та Білоруссю. Під заголовком «Велике князівство Литовське та суміжні території» мапа Маковського включала українські землі та додаток із зображенням Дніпра. Уперше на мапах з'явилося слово «Україна» (Vkraina). Учені вважають, що матеріал для української частини мапи надав згадуваний Костянтин Острозький. Імовірно, термін «Україна» потрапив на карту Маковського також завдяки князю або його оточенню. Це слово застосовувалося щодо території на правому березі Дніпра від Києва на півночі до Канева на півдні. За Каневом, якщо вірити картографові, були дикі степи, позначені як *campi deserti citra Boristenem* («пустельні рівнини на цьому боці Борисфена»). «Україна», таким чином, охоплювала чималу частину степового кордону регіону. Схоже, це була економічно квітуча область, усіяна численним замками та поселеннями, яких ще не було на ранніх картах. Альтернативною й головною назвою регіону, використаною на такій самій мапі, була *Volynia ulterior* (зовнішня Волинь), що підкреслювала зв'язок між новою «Україною» та старою Волинню, батьківщиною Острозьких.

Питання, яке також заслуговує окремого представлення є укладення чергової унії в м. Бересті 1596 р., цього разу церковної, згідно з якою більшість ієрархів Київської митрополії вийшли з-під канонічної підлеглості Константинопольському патріархату та приєднались до Римо-католицької церкви. Ухвалене на соборі рішення передбачало утворення Руської унійної церкви, згодом названої греко-католицькою, котра визнавала верховенство Папи Римського та приймала католицьке віровчення, але зберігала візантійську обрядовість, власні адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

У тогочасній українській історіографії існували різні погляди на наслідки церковної унії кінця XVI ст. для українських земель. Так, українські вчені другої половини XIX ст. (М. Гарасевич, А. Петрушевич та ін.) здебільшого дотримувалися думки про силове запровадження Берестейської унії польським урядом і зраду з боку уніатських єпископів. Таке трактування унії певною мірою сформувалося під впливом політики царського самодержавства у Польщі та в Україні, а також було наслідком поширення москвофільських настроїв. На українську історичну науку значною мірою вплинула й російська «урядова» історіографія, завданням якої було обґрунтувати та виправдати поділи Речі Посполитої, а також зміцнити державні позиції царської Росії на західних теренах. Саме тому російські дослідники послідовно нав'язували суспільству думку про насильницьке запровадження унії та її шкідливі наслідки для українського та білоруського народів. Натомість, Російська імперія зображалася як захисник православної віри. Однак уже на зламі століть в українській історичній науці з'явилася низка праць, автори яких – теологи брати Йосиф та Сильвестр Сембратовичі, професор Львівського університету, єпископ Юліан Пелеш та інші, намагаючись з погляду унії відновити апологетичне становище відомого єзуїтського теолога й проповідника Петра Скарги, наголошували що унія стала відновником давніх традицій, поєднавши їх з західноєвропейською цивілізацією. Львівський дослідник А. Левицький в унії кінця XVI ст. вбачав протипагу зростаючому впливові московського патріархату та конфліктам,

спричиненим занепадом православної церкви. Вчений трактував унію як запоруку існування польсько-литовської держави, від початку створення якої постала необхідність об'єднання католицької та православної церков.

Таким чином, перебування українських земель в складі Литви та Польщі має свої особливості, періоди, етапи та тенденції. Довгий час образ Польщі очима українських істориків висвітлювався як суто негативний та ворожий. Понад півтора десяти років тому Н. Яковенко, підсумовуючи своє дослідження про образ Польщі і поляків в українських шкільних підручниках з історії, оптимістично писала: «Агресивні стереотипи в сприйнятті Польщі і поляків мають прозору підкладку, обумовлюючись тягарем застарілих історіографічних і світоглядних штампів; тим часом в очах молодшої – більш незалежної – генерації дні цих штампів таки злічені. З іншого боку, тяжіння до «героїчної історії» – це неминуча данина часові від суспільства, яке ще не встигло поховати привиди минулого. Зміна поколінь, слід думати, і тут поставить інакші пріоритети перед істориками».

Слова гарвардського професора С. Плохія, якнайвлучніше характеризують сучасну історичну картину: «Історію України слід переосмислити заради того, щоби подолати обмеження, накладені на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмами. Це дозволить інтегрувати українське минуле в історію Східної Європи та всього континенту. Можна вірити в те, що майбутнє України – в Європі, однак її минуле має бути там, де воно справді відбувалося: посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною. У тому, що українська історія лише виграє, якщо буде уявлена поза рамками, у котрі її поставили імперська та національна парадигми, немає сумнівів. Методи, які сьогодні використовують у межах мікро- та макроісторичних досліджень, неодмінно зроблять українську минувшину повнішою та більш правдивою, розширивши її життєвим досвідом людей різних національностей, культур і політичних поглядів, які населяли цю територію в минулому чи живуть тут

сьогодні. Така нова історія України збагатить історію Східної України та Європейського субконтиненту і надасть їй нового забарвлення».

Литовсько-польська доба в історії України характеризується змінами в формуванні української державності, адже закінчується період її самостійного існування та починається новий який зумовлений перебування українських земель в складі іноземних держав, спочатку Литви, згодом Речі Посполитої. Змінюється соціально-економічне та політичне життя українського народу, з одного боку наша історія інтегрує до європейської цивілізації, з її магдебурьським правом, університетами, видавництвами та законодавством, а з іншого втопає в кріпосницькому стані та свавіллі шляхти. Період характеризується зародженням козацтва, яке пройшло розвиток від спільноти декількох рибалок, мисливців, та сформувалося в окремий суспільний стан з чіткими поглядами та претензіями до влади.

3. Виникнення і формування українського козацтва як порубіжного суспільства.

Питання виникнення та ранньої історії українського козацтва залишається чи не найбільш дискусійним у вітчизняній історії. Широкий спектр наукових позицій щодо виникнення самого козацтва пояснюється наявністю різномірних свідчень про його попередників в українських степах. Існуючі джерела не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від тих вояків, які проживали в південних степах в середньовіччі. Важливо врахувати близькість тих соціальних і політичних факторів, що сприяли формуванню своєрідного військового люду на межі зі степом у різні історичні часи.

Перше писемне джерело, в якому зафіксоване слово «козак» стосовно населення порубіжних українських земель під 1489 р. – «Польська хроніка» Мартина та Йоахима Бельських. З кожним наступним роком кількість свідчень про козаків з України зростає. І вже в XVII ст. козаками називатимуть усіх українців. Козацтво виникло в умовах втрати Україною державності, коли її землі входили до складу декількох до того ж і постійно ворогуючих між собою держав.

Українські терени належали до так званого Великого кордону – умовної межі, що розділяла європейський хліборобський і азійський кочовий світи.

Козак – термін тюркського походження і запозичений українцями від південних сусідів. Щодо його історії виникнення існує чимало версій. У давніх тюрків його вживали щодо юнаків, які проходили складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені, стаючи дорослими: молоді хлопці йшли жити в степ на декілька місяців, стикаючись з небезпечними ворогами і викликами природи, доводячи своє вміння виживати. У широкому розумінні «козак» – це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін застосовувався для означення людини, яка живе і промишляє на кордоні, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника тощо.

Сучасна історіографія проблеми пропонує цілий спектр причин і факторів виникнення козацтва: наявність вільних земель – Дикого Поля, татарська небезпека, існування традиційного ухорницького промислу у степовій зоні, посилення національного, релігійного та соціального тиску на українське населення тощо. Формування козацтва відбувалося протягом кількох десятиліть наприкінці XV – першої половини XVI ст. Чи не найбільш дискусійним залишається питання виникнення та ранньої історії. З одного боку, це можна пояснити об'єктивною слабкістю джерельної бази, з іншого ж – складністю проблеми.

Зовнішньополітичні чинники та посилення військового протистояння кількох потужних держав тієї історичної доби, ареною якого стали українські землі, також впливали на утворення козацтва. Нова держава Річ Посполита, що виникла після об'єднання Польщі й Литви у 1569 році й охоплювала землі від Балтики на півночі до причорноморських степів на півдні, розглядалася Османською імперією як загроза її пануванню на Чорному морі. Постійним клопотом Османів стало просування поляків на південь і протидія їм. Військо татарського хана і набіги ногайців мали смикати й відволікати польські сили та заважати оселенню слов'ян у степу.

У другій половині XV ст. колонізаційна хвиля українців наштовхнулась на протидію з боку Кримського ханства. У 1475 р. воно потрапило у васальну залежність від Османської імперії, що посилювала свою експансію на сусідні землі християнських держав. Мешканці степового прикордоння стали першими цілями татарських нападів. Військові набіги та спустошення набули регулярного характеру і досягали Волині та Північної Київщини. Нечисленні гарнізони службових людей при замках не було для них перешкодою, а Велике князівство Литовське не мало змоги утримувати на прикордонні наймане військо. Місцеве населення змушене було самостійно організуватися перед військовою загрозою. І це ставало не лише першочерговою потребою, а й обов'язком, що пізніше було закріплено у Литовських Статутах 1529 року. Поряд із професійними вояками на захист власних осель виступали й селяни, міщани, ремісники.

Опинившись в обставинах, що загрожували самому існуванню, жителі прикордонних земель змушені були опанувати військову справу. Формується новий образ героя в українській культурі – козак – сильна особистість, безстрашний лицар, який мужньо долає перешкоди на своєму шляху й самовіддано захищає рідну землю від ворогів. Козак демонструє зневагу до розкоші, презирство до тілесних страждань і смерті, вірність товариству.

Військові звичаї Європи XVI – XVII ст. розглядали захоплення здобичі як один із невід'ємних компонентів тодішніх військових дій. Особливою жорстокістю в цьому плані вирізнялося християнсько-мусульманське прикордоння Європи, включаючи українсько-турецько-татарське. Грабіжницький характер татарських нападів мав сильний вплив на побут порубіжних українських земель та сам устрій життя їх українців в цей період. Козаки засвоювали військовий промисел з пошуком здобичі в козаків і турків. Це ставало своєрідним «козацьким хлібом», невід'ємним атрибутом козакування. Заробіток за допомогою шаблі укорінився як звичайна складова частина військового способу життя на прикордонні і закріплювався в уявленнях козаків про власне рицарське призначення і його обов'язки як військового стану у прикордонному суспільстві. Здобуття так званого «козацького хліба»

супроводжувалося звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну.

Соціальні причини виникнення українського козацтва полягали у поглибленні суспільного поділу та змінах у земельних відносинах. Зі стану землевласників виключалася найбільш численна верства – селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни. Збільшення відробіткової ренти викликало відповідну реакцію з боку селянства. Однією з найпоширеніших форм протесту проти соціального гніту стали втечі. Тож козацтво формувалося не лише з населення прикордонних територій – Брацлавщини та Київщини. Дійсно, для південних міст характерним було проживання козаків. Його джерелами ставали й численні втікачі з інших регіонів України, передусім Галичини та Волині, адже поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українське селянство та міську бідноту до цього. Особиста свобода переважала в системі цінностей українців, і важкі та небезпечні умови прикордоння видавалися для них меншим лихом порівняно з втратою свободи. Селян та міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Перехід до козацтва асоціювався у них з ідеєю вільного господарювання.

Бояри, які не зуміли документально підтвердити свої привілеї, та слуги склали нову хвилю формування українського козацтва у XVI ст. Поповнення козацтва боярським контингентом збігалося з важливим моментом у формуванні лицарської верстви, а саме зародженням станових прав. Наприкінці XVI ст. прагнучи здобути земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині та Галичини брали участь у колонізаційному процесі. Обставини життя на Подніпров'ї, зокрема, слабкість виконавчих та судових структур, відкривали можливості для панування права сили. Серед прибулих на Подніпров'я було немало таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Ця шляхта з готовністю вливалася до лав козацтва, очолювала реєстровців, що поступово збільшувало загальну кількість шляхти серед українського козацтва. Шляхтичі не лише очолювали реєстровців, а й становили основну масу козацької старшини.

Воїни за необхідністю, козаки надзвичайно високо цінували свободу економічної діяльності, активно освоюючи нові землі, піднімаючи цілину, прокладаючи шляхи і споруджуючи мости. Південноукраїнські степи з широко розгалуженими водяними артеріями вражали надзвичайними природними багатствами. Наявність великої кількості дичини сприяла широкому розвитку ухадництва. Крім мисливства, рибальства, бджільництва, такі промисловці часто здійснювали походи за сіллю. Заняття промислами вимагало відваги і певних військових навичок.

З середини XVI ст. спостерігається новий етап в історії українського козацтва. Перенесення козацького устрою на поселення й землі стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Про широкі масштаби покозачення населення Подніпров'я свідчать люстрації королівщин 1616 р. У багатьох містах і містечках кількість тих, що вважали себе козаками, була значно більшою, ніж населення, яке відбувало феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами на Запорожжя.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. Питання про час і місце її виникнення через брак прямих свідчень залишається дискусійним. У той же час, від його вирішення значною мірою залежить підхід до оцінки становлення козацтва як соціальної верстви. Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами. Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі – внутрішня потреба козацтва в своїй організації у зв'язку із зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалось практичною потребою захисту українських земель від зростаючої татарської агресії. Тривале перебування козаків далеко від волостей викликало необхідність об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось в мові та

одязі запорожців. Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів, або ж засік. Очевидно, вони існували вже з початку XVI ст.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, в 20–30-х роках XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише князеві Дмитру Вишневецькому. Важливою підмогою втілення в життя цього плану стали розвій козацтва на південному порубіжжі та органічна потреба єднання зусиль перед татарською агресією. Як наслідок стала поява в середині 50-х років фортеці на одному з дніпровських островів, її місцезнаходження до сьогодні залишається дискусійним. Свідчення про призначення Хортицького замку подає грамота Сигізмунда II Августа Дмитрові Вишневецькому (1557). В ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя. Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60–70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі. Незважаючи на досить короткий час існування (1555–1557), Хортицька фортеця справила помітний вплив на еволюцію українського козацтва, зростання його лав.

Специфічне самоуправління з притаманними йому демократичними рисами сприяло консолідації козацтва. Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба запорожців проти турецько-татарської агресії. Січ стала своєрідною військовою базою, звідки розпочиналися морські та сухопутні походи, а козацтво – могутньою організацією з власним флотом, піхотою і артилерією. Вже протягом другої половини XVI ст. козаки здійснили десятки експедицій до Очакова Кілії, Ізмаїлу, Акермана, Гезлева, інших турецьких твердинь на Північному Причорномор'ї. Згодом козацькі чайки досягли навіть берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Сінопа і Трапезунда.

Одним із найважливіших факторів консолідації козацтва на Січі стало перетворення її у своєрідний осередок визвольного руху українського народу.

Саме на Запорозжі здобув авторитет і визнання Криштоф Косинський, який очолив виступ козацтва проти панського свавілля. Останній похід на волості (1593) гетьман Косинський здійснив із Січі. Цей шлях став у майбутньому основним для руху повстанських сил аж до часів Богдана Хмельницького. Очоливши повстання влітку 1594 р., Северин Наливайко відправив з Брацлавщини посольство на Запорозжя із закликом до спільних дій. Із Січі на допомогу повстанцям виступив загін на чолі з Григорієм Лободою. З 1625 р. Запорозька Січ стала центром організації повстанських загонів для боротьби проти коронного війська. Саме там з'являються письмові звернення до українського народу, зміст яких відбивав прагнення широких соціальних верств. На Січі конкретизувалися методи і завдання визвольного руху. Отже, виникнення осередку лицарської вольниці — Запорозької Січі в другій половині XVI ст. було зумовлене поряд із внутрішніми потребами козаків, які знаходилися на південному порубіжжі, необхідністю захисту від зовнішньої загрози. Ці обставини мали безпосередній вплив на зростання чисельності, формування демократичних засад військово-політичного устрою січовиків – коша. Важливим фактором консолідації українського козацтва стало утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії і центру національно-визвольного руху в Україні.

Утворення козацтва – самобутня відповідь українців на наступ Азійського степу в кінці XV – першій половині XVI ст. Українське козацтво, яке сформувалося на порубіжних землях, втілило у собі образ вільного стану в боротьбі проти поневолення, за свободу. Виникнення козацтва і перетворення його на провідну соціальну групу українського суспільства привело до найпотужнішої соціально-культурного перетворення тієї історичної доби. Практично за одне-два покоління змінилися політичні реалії, спосіб мислення і життя українців. Відбулося розширення української етнічної ніші з лісостепової зони на степову. Адже цілеспрямована військова і господарська діяльність козацтва забезпечила заселення й освоєння українцями степової частини півдня і південного сходу України. З часом, утворивши власну суспільно-політичну

структуру і набувши військово-політичної потужності, українське козацтво підтвердило своє домінування перемогою в ході Козацької революції середини XVII ст.

4. Українська революція середини XVII ст.

Центральною подією в історії України ранньомодерної доби є Українська національна революція середини XVII ст. Цей визначний період призвів до значних трансформацій у соціально-політичній сфері, релігійному ландшафті, формах власності та інших аспектах життя.

Українська національна революція, що розпочалася у 1648 р., мала глибокі корені, обумовлені комплексом причин. Серед них важливо враховувати:

- Соціально-економічне ускладнення на українських землях Речі Посполитої: фільварково-панщинна система суттєво погіршувала положення селян шляхом обезземелення, збільшення панщини, введення кріпацтва, збільшенням натуральних і грошових податків. Феодали, в основному польського та полонізованого походження, передавали свої маєтки в оренду єврейським підприємцям, які експлуатували селян, виснажували землі, намагаючись за короткий термін повернути з прибутками вкладені гроші. Міщани виконували повинності та сплачували податки, зокрема церковну десятину. Незадоволене своїм становищем було й козацтво, зокрема реєстрове, авторитет, вплив, активність та слава якого зростали, а права дедалі більше обмежувалися Річчю Посполитою, особливо після «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. У політичному й економічному житті міст провідну роль відігравали поляки та інші іноземці, що спричиняло загрозу «випадання» українців із загальнолюдських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «селянську націю».

- Економічна колонізація Польщею українських земель: відсутність власної держави та поступова асиміляція народу зумовили критичне положення в політичній сфері. Полонізація еліти та національно-релігійне гноблення

поглиблювали національні проблеми. Слабкість королівської влади та посилення впливу великого феодалного землеволодіння стали плідним ґрунтом для цих процесів.

- Зростання могутності козацтва та розширення впливу Запорозької Січі: сталася втрата контролю над реєстровим козацтвом, що призвело до зміцнення його вольностей та прав. Козацькі повстання сприяли національній самосвідомості та єдності українського народу. Запорозька Січ стала осередком української державності, виявом слабкості королівської влади та накопиченням воєнного досвіду.

Отже, в ході революції ключову роль відігравало *козацтво*, яке виступало в ролі лідера та об'єднало навколо себе широкі верстви населення, такі як селянство, міщанство та духовенство. Етапи революції представлені у табл. 1

Таблиця 1. – Етапи української революції середини XVII ст.

I етап (1648–1649)	Перемоги на Жовтих Водах (16 травня 1648 р.), під м. Корсунем (26 травня 1648 р.), під Пилявцями (с. Пилява, 23 вересня 1648 р.), наступ на захід (облога міст Львова 15 жовтня 1648 р., Замостя, Збаража, Зборова 16 серпня 1648 р.). Частину перемог здобуто в союзі з кримським ханом Іслам Гіреєм. Період закінчився відмовою військ Кримського ханату продовжувати бойові дії на боці повстанців і укладенням Зборівського миру (18 серпня 1649).
II етап (1650–1653)	Відновлення бойових дій, поразка козаків біля містечка Красне на Поділлі, перемога козаків у боях за м. Вінницю, поразка під м. Берестечком, перемога під Батогом (біля гори Батіг на Поділлі). Укладення Жванецького миру після переходу Іслам Герая на бік Яна Казимира (грудень 1653 р.)

III етап (1654–1656)	Перемовини послів від Війська Запорозького до м.Москви щодо переходу в підданство Московському царству (жовтень 1653 р.), початок війни між Московським царством і Річчю Посполитою (жовтень 1653 р.), Переяславська рада й ухвалення Березневих статей (1654 р.), спільні бойові дії Б. Хмельницького й військ Московського царства (1654–1656 рр.). Укладення сепаратного перемир'я (Віленське перемир'я 24 жовтня 1656 р.) між Московським царством і Річчю Посполитою
IV етап (1656–1657)	Пошук нових союзників (укладення угод Б.Хмельницького з Трансільванією і Швецією). Смерть Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.)

Уже у перших битвах проявили себе талановиті воєначальники: **Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун**. Після Корсунської перемоги **Богдан Хмельницький** отаборився під Білою Церквою. Звідти він звернувся до українського народу з Універсалом, закликаючи його взяти участь у Визвольній війні на добрих конях і зі справною зброєю проти своїх «розорителів, озлобителів і супостатів». Визвольна армія Б. Хмельницького досягла більше 100 тисяч. Повстання переросло у Визвольну війну українського народу проти поневолювачів. Тим часом Б. Хмельницький створює в Україні гетьманське правління. Чигирин став головною резиденцією гетьмана України. Так закладено основи державності. Б. Хмельницький налагодив виробництво гармат, вогнепальної зброї, селітри, пороху. Улітку 1648 р. на Лівобережжі були сформовані Борзенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Ічнянський, на Правобережжі – Вінницький, Київський, Уманський полки.

З метою мобілізації сил народу для свого визволення одночасно зі створенням нових територіальних козацьких полків на їх базі розпочалося формування державних структур за полково-сотенним ладом. До 1650 р. в

Україні було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро (180–200 тис. км²) держави, де проживало 1,6 млн населення.

Відповідно до умов укладеного 25 лютого 1649 р. з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України. З початку травня 1649 р. за умов небажання польського уряду йти на серйозні поступки сподівання на продовження українсько-польського політичного діалогу стають примарними. Б. Хмельницький розпочав мобілізацію армії, що дістало повну підтримку народних мас. 31 травня 1649 р. польське дванадцятитисячне військо вторглося у південно-східну Волинь.

Відбулися бої в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Остроколі та в інших містах. Десятки поселень було повністю знищено жовнірами (польськими солдатами). До початку липня кількість жовнірів зросла до 15 тис. Б. Хмельницький, маючи у розпорядженні до 100 тис. війська, об'єднався 8–9 липня з кіннотою Іслам-Гірея (близько 30–40 тис.) і вирішив наступати на противника. 10 липня 1649 р. розпочалася Збаразька облога. Становище польської армії було катастрофічним. Вона зазнала тяжких втрат – близько 7 тис. поранених, у тому числі понад 3 тис. убитими. У пошуках виходу із критичного становища король звернувся з листом до хана, пропонуючи розпочати переговори. Останній спішно погодився, оскільки був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. Іслам-Гірей у боротьбі України з Польщею вирішив проводити політику «рівноваги сил», що вела до їх взаємного виснаження й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. Ця позиція кримської верхівки таїла у собі смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності.

Згідно з укладеним 18 серпня 1649 р. договором територію козацької України складали всього три воєводства: Брацлавське, Київське і Чернігівське. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. Шляхта одержала право повернутися до маєтків, селяни і міщани повинні були виконувати довоєнні повинності.

Важливе місце у політиці гетьмана у цей період посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. Багато міст України отримали права самоврядування, інші користувалися магдебурзьким правом. Взявши це до уваги Б. Хмельницький запроваджував воєнне урядування козаків. Центральним правлінням стала генеральна військова канцелярія, яка складалася з гетьмана, обозного (начальника артилерії і табірному лаштунку), осавула, писаря (державного секретаря) і хорунжого (головного прапороносця). У кожному полку була своя канцелярія з полковим начальством. Це полковник, обозний, осавул, писар, суддя, хорунжий. У сотні – сотенна канцелярія, яка складалася з сотника, писаря і хорунжого. Над куренями начальствували отамани. Всі вони складали козацьку старшину, яку обирали вільними голосами і яку затверджував гетьман.

19 лютого 1651 р. 13–15 тис. польська армія на чолі з польним гетьманом М. Калиновським перейшла у наступ. 20 лютого 1651 р. вона атакувала м. Красне, де з основними силами брацлавського полку перебував полковник Д. Нечай. У запеклому бою майже всі козаки полягли (у т.ч. і Д. Нечай), хоча й ворог втратив до 1 тис. жовнірів. Продовжуючи наступ, поляки захопили Мурафу, Шаргород, Чернівці, Ямпіль. Завдяки добре організованій кальницьким полковником І. Богуном обороні вінницького монастиря (11–20 березня 1651 р.) наступ М. Калиновського загальмувався. З підходом сюди українських полків, надісланих Б. Хмельницьким, польська армія розпочала відступ спочатку до Бара, а згодом до Кам'янця-Подільського. За місяць боїв у Брацлавщині вона втратила близько 6 тис. жовнірів.

Подальша пасивність у військових діях Б. Хмельницького дала можливість Яну Казимиру успішно завершити мобілізацію величезної армії (близько 200 тис. жовнірів і озброєних слуг) і привести її 19 червня під Берестечко. У цей час Казимір робить спроби схилити гетьмана до замирення з королем, а також проводить переговори з правлячими колами Польщі щодо можливості порозуміння з ханом.

28 червня 1651 р. розпочалася жорстока битва під Берестечком. 29 червня Іслам-Гірей, за свідченням окремих джерел, вступив у таємні зносини з Яном Казимиром, пропонуючи посередництво у переговорах з українською стороною, а в разі її відмови – прийняти «справедливі пункти», обіцяв також видати Б. Хмельницького. Татари залишили поле бою, навіть не зіткнувшись з противником, крім того одночасно всією ордою, що засвідчує її готовність до цього маневру. Козацьке військо зазнало поразки, у частину військ вдалося вивести з оточення і врятувати.

Укладена 18 вересня 1651 р. *Білоцерківська угода* зводила нанівець автономію держави. Її територія обмежувалася Київським воєводством, кількість козаків зменшувалася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо. Такі положення угоди викликали неабиякі хвилювання в козацькому таборі. Козаки бажали миру лише на умовах Зборівського договору. Вони не бажали бути підлеглими, втікали на слободи, що в той час були у володінні Московської держави. З них згодом і виростали такі міста як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка.

2 червня 1652 р. перемогою війська Б. Хмельницького завершилася битва під *Батогом*. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загинуло щонайменше 8 тис. жовнірів, у тому числі половина усіх гусар Речі Посполитої.

Однак вже з весни 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище України. Влітку 1653 р. оформилася антиукраїнська коаліція у складі Польщі, Молдови, Валахії та Трансильванії (спроба залучити в союзниці Молдавію за допомогою одруження сина Б. Хмельницького Тимофія з донькою правителя В. Лупула Розандою виявилася невдалою).

21 жовтня 1653 р. розпочалися воєнні дії біля м. Жванець. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, дезертирство), Б. Хмельницький вирішив відмовитися від проведення вирішальної битви й досягти капітуляції поляків шляхом їх облоги. І вже на початку листопада вони опиняються майже у повному оточенні. Для активізації воєнних дій і посилення блокади ворожого

табору гетьман переніс свою ставку до Гусятина. До середини грудня становище поляків стає катастрофічним: від голоду й холоду померло близько 10 тис. жовнірів і слуг. За таких обставин король пішов на переговори з ханом (в яких українській стороні відводилася роль статистів), і 15 грудня 1653 р. вони завершуються укладенням (в усній формі) *Кам'янецької угоди*. Щодо України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору, а лише прав і вільностей козацтва.

Зрозуміло що перед гетьманом гостро постала проблема пошуку військово-політичної допомоги ззовні. Б. Хмельницький пропонує московському цареві союз. Після рішення Переяславської ради від 18 січня 1654 р. переговори продовжуються і завершуються укладенням наприкінці березня договору. Він передбачав: збереження за Українською державою витвореної форми правління (республіканської) й устрою інституцій політичної влади (унітарного); території, суду й судочинства; армії (у 60 тис. козаків); фінансової системи; територіально-адміністративного устрою; нової моделі соціально-економічних відносин; повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався: у сфері зовнішньополітичної діяльності (відносинах із Річчю Посполитою та Портою), а також зобов'язанням сплачувати певну суму данини до московської скарбниці.

У 1654 р. Московія розпочала війну проти шляхетської Польщі, якій тепер доводилося вести бойові дії на два фронти. Влітку 1654 р. між Кримом і Річчю Посполитою укладається договір про взаємну допомогу.

У листопаді 1654 р. 30-тис. польська армія вторглася у Брацлавщину. До кінця лютого 1655 р. 50 міст Подільського краю були повністю зруйновані, десятки тисяч подолян загинули у боротьбі, інші – масово переселилися у Молдавію та Лівобережну Україну. Навесні 1655 р. Б. Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину. У середині серпня українсько-московське військо взяло в облогу м. Кам'янець-Подільський. У цей час шведський посол повідомив Б. Хмельницького про вступ 09 липня 1655 р. Швеції у війну проти

Речі Посполитої. Гетьман прийняв пропозицію шведського короля про спільні дії проти польської армії.

У цей час становище Речі Посполитої різко погіршилось: шведські війська, які вели бої в прибалтійських землях Польщі, завдали низку відчутних поразок польській армії. 25 липня 1655 р. капітулювало великопольське ополчення; в серпні на бік шведів перейшов великий литовський гетьман Я. Радзівілл. 8 вересня 1655 р. шведи захопили м. Варшаву.

Після розгрому 29 вересня 1655 р. коронного війська під м. Городком, Б. Хмельницький розпочав облогу м. Львова (отримав викуп і відступив від міста). На початок жовтня Б. Хмельницький поширив владу на весь західноукраїнський регіон (направив до західних кордонів України корпус Д. Виговського і П. Потьомкіна). Після битви під містечком Озерна 22 листопада 1655 р. між гетьманом і кримським ханом було укладено угоду, яка передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Речі Посполитої.

Усвідомлюючи загрозу з боку Швеції, навесні 1655 р. Москва і Варшава пішли на зближення. У серпні–жовтні 1656 р. тривали переговори, які завершилися укладенням московсько-польського Віленського перемир'я (м. Вільно, тепер м. Вільнюс, Литва). На вимогу московської сторони українську делегацію на переговори у Вільно не допустили (. Укладене перемир'я Москви з Варшавою фактично перекреслювало московсько-український військовий союз.

Б. Хмельницький почав шукати альтернативу Москві, що втілювалося у створення коаліції в складі Швеції, Семигороду (Трансільванії), Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви. У червні 1657 р. до Чигирина прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте похід на Польщу об'єднаного українсько-семигородського війська закінчився поразкою. 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький відійшов у засвіти, так і не здійснивши своїх задумів.

Таким чином, повстання під проводом Б. Хмельницького у середині XVII ст. відзначалося піднесенням та високою організованістю. Повстання охопило більшість території та населення України. Ускладнення міжнародного

становища призвело до еволюції зовнішньополітичної лінії, від пошуків союзників з боку Туреччини та Московії, а також нового вектора – шведського.

Незважаючи на ці тимчасові успіхи, Україна почала будувати свою незалежність. Сьогоднішня війна проти росії це відлуння визвольної боротьби середини XVII ст. та продовження боротьби українського народу проти загарбників.

5. Український Ренесанс XIV–XVI століть.

Доба Відродження (Renaissance – французькою, Rinascimento – італійською) – це культурно-історична епоха, неймовірно потужна за своїми мистецькими та літературними здобутками та філософією гуманізму, які возвеличувала людину та її творчість. Цей період XIV-XVI століть є переламним періодом між Середньовіччям та Новим часом, що зумовило такі якості цієї культури як діалогічність, перехідність, поєднання традиційного та новаторського. В пошуках основи для свого антропоцентризму цей період звертається до античності, звідси і назва – «Відродження» – відродження античних пам'яток мистецтва, літератури, філософії. Цей період виховав високо інтелектуальних осіб, вже вимога вивчення і вільного користування давніми мовами, читання давніх текстів, свідчила про високу ерудицію культурних діячів цього часу.

Нова антропоцентристська філософська концепція, яка, на відміну від Середньовіччя, поставила в центр Буття не Бога, а людину, отримала назву *гуманізму*. Людина – досконале, вище божественне творіння, тому мусить бути розумною, освіченою, з почуттям власної гідності. Для формування такої людини необхідна нова система освіти та становлення людини – *Studia Humanitatis*, в основі якої – гуманітарне знання. Філологія, риторика, історія, література, філософія, етика направляють людину на шляху її самовдосконалення і роблять Людиною з великої літери. Ренесанс та гуманізм сформували свій особливий

погляд на *культуру*, яка розумілася як втілення загальнолюдського досвіду і мудрості, зумовлюючи загальнолюдський діалог.

Доба Ренесансу – це високе мистецтво Леонардо Да Вінчі, Рафаеля Санті та Мікеланджело Буонароті. Це поезія Петрарки та твори Бокаччо, Франсуа Рабле, Сервантеса та Еразма Роттердамського, в яких розкриваються різні сторони людської особистості. Це геніальність німця Альбрехта Дюрера, театр Уільяма Шекспіра та неймовірні світські портрети іспанського двору авторства Веласкеса. Разом з тим, це і потужні духовні зрушення, зумовлені Реформацією та критикою католицької церкви. Для України цей період – це час культурно-національного відродження, формування національної свідомості, боротьби за свою мовну, релігійну ідентичність, але разом з тим, в унісон з Європою, – це поширення гуманістичного світогляду, ідеї громадянського служіння, всебічного розвитку особистості. І, звичайно, розвитку мистецтва: архітектури, живопису, музики.

Центром раннього гуманістичного руху в Україні стає *Київ*, де в XIV–XV ст. працював потужний осередок літераторів та перекладачів. Зріле Відродження, яке характеризується ростом національної свідомості, опором ополяченню та утискам православної віри, утворенням братств та гуманістичних центрів, – це *Львів*, звідки налагоджувалися контакти з Європейським Ренесансом. Поширенню нової європейської культури сприяла вища освіта, яка об'єднала Європу в стінах університетів в єдиний культурний простір. Львів поступово досягає в XVI ст. статусу найбільшого українського центру суспільного та культурного руху, формуючи сприятливе середовище для діяльності у галузі освіти, культури, мистецтва.

Українські гуманісти – це нова верства населення. Як і гуманісти Європи, вони були носіями високої освіченості, разом здобуваючи освіту в західноєвропейських університетах, долучаючись до філософії гуманізму, яка була провідною в ті часи. Найвидатнішим представником раннього українського Ренесансу був **Юрій (Донат-Котермак) Дрогобич** (1450–1494) – ректор, доктор філософії та медицини Болонського університету, а потім професор

Ягеллонського університету у Кракові, відомий всій Європі за працею *«Прогностична оцінка року Божого 1483»*. Так само з краківським університетом була пов'язана діяльність галицького філософа і педагога **Лукаша з Нового міста** (? – бл.1542), який написав перший в Європі підручник з епістолографії (мистецтво написання листів, один із жанрів літератури, який займав важливе місце в творчості гуманістів доби Ренесансу) *«Скорочений посібник, як писати листи»*. Поет і педагог **Павло Русин** із Кросна (1474–1517) викладав у краківському та віденському університетах античну літературу, був вчителем Миколая Коперника. **Герасим Смотрицький** (батько) (? –1594) та **Мелетій Смотрицький** (син) (1577–1633) – родина потужних інтелектуалів. Герасим Смотрицький став першим ректором української Острозької академії, долучився до видання легендарної *«Острозької Біблії»*, написав ряд творів, серед яких до наших часів дійшов полемічний твір *«Ключ царства небесного»* (1587 р.). *Полемічна література* – художньо-публіцистичні твори у формі церковних трактатів, листів і промов. Це релігійна дискусія в текстах, до якої в XVI -XVII ст. долучилися представники католицизму та православ'я: Іван Вишенський, Іов Борецький, Христафор Філалет, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Захар Копистенський та ін. Син Герасима, Мелетій Смотрицький – відомий український мовознавець, праці якого вплинули на розвиток східнослов'янських мов, автор *«Граматики слов'янської»*. Був студентом Острогу та Віленського (Вільнюського) університету, пізніше – слухачем Вроцлавського, Лейпцизького, Нюрнберзького, Віттенберзького університетів, а в 1619 р. став одним з перших ректорів Київської братської школи. Представники ще однієї родини інтелектуалів брати **Лаврентій** (? – 1634) та **Стефан Зизанії** (1570–1621) – активні діячі братського руху, українські письменники, перекладачі, богослови. **Симон Пекалід** (бл.1567–бл.1601) здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв у Кракові, прославився як поет твором *«Про Острозьку війну»* (1600 р.). До кола найвидатніших гуманістів Європи і України належав **Станіслав Оріховський** (1513–1566) – філософ, поет, публіцист, оратор, політичний діяч, якого прозвали сучасним Цицероном. Як і в інших

українських гуманістів, рівень його освіченості вражає – 17 років він провів на навчанні в європейських університетах: краківському Ягеллонському, Віденському, Віттенберзькому (де мав близькі контакти з Мартіном Лютером і Філіпом Меланхтоном), Падуанському, Болонському. Візитівкою Оріховського була фраза «Я русин, про що кажу з охотою та гордістю». Українські гуманісти були православними, католиками, уніатами, вони писали свої твори латинню, польською, німецькою мовами. Але вони усвідомлювали свою українську ідентичність, називали себе русинами, роксоланами, русами, руськими, апелюючи до Київської Русі. Так зване «Руське воєводство» в Польщі в добу Ренесансу дало світові культурних діячів більше, ніж інші регіони Речі Посполитої.

Центральною темою творчості С. Оріховського і інших українських гуманістів була *свобода*, як найвище надбання людства. Гуманісти заперечували божественне походження влади, досліджували *механізми державотворення і права*, війни і миру. *Прогрес історії* пов'язувався з освіченістю суспільства, тому розвивалися ідеї *гуманізму і антропоцентризму*, уваги до людини і її творчої реалізації. Важливою складовою українського філософствування в цей час була ідея *громадянського гуманізму*, який стверджував ідеї патріотизму, служіння державі, поваги законів, суспільної активності, що пов'язано з формуванням національної ідентичності українців в цей період.

Трагічність ситуації українських земель в цей період полягає у фактичному бездержавному становищі та духовній експансії з боку поляків. Одним із засобів ополячення в Речі Посполитій став процес окатоличення, через що православна церква і віра стали інтегруючим елементом українського суспільства. Логічним виходом з ситуації стала поява братств на українських землях. *Братства* – це релігійно-національні товариства, що виникають в кінці XV–XVII ст. Важливою складовою їх діяльності, окрім боротьби з католицизмом, захисту церковного майна, боротьби з безправ'ям простих українців, утримання шпиталів та друкарень, була освітня діяльність. *Братські школи* мали релігійний характер, але їх конкуренція з католицькими єзуїтськими школами вимагала високого рівня

освіти. Вивчалися мови: давньогрецька, латинь, польська, старослов'янська, а також діалектика, риторика, граматика, арифметика, геометрія, астрономія, музика (так звані «сім вільних наук», або «сім вільних мистецтв» – корпус наук, до складу яких входили граматика, діалектика, риторика (т. зв. науки тривіуму) та арифметика, геометрія, астрономія, музика (науки квадрівіуму). Вони характеризували вищу освіту ще в античні часи, називалися «вільними мистецтвами», тому що займатися ними могли тільки вільні люди, не раби). В 1588 р. у Львівській братській школі її учнями та ректором **Арсенієм Еласонським** (1549-1626) було складено греко-слов'янську граматику *«Адельфотес»*, у 1619 році М. Смотрицьким була надрукована *«Славянська граматика»* – повний курс церковнослов'янської мови в українській редакції, основний підручник мовознавства в Україні, а в 1627 р. – *«Лексикон словенороський»* **Памви Беринди** (між 1550 та 1570–1632), в якому було зроблено переклад 7 тис. слів церковнослов'янської мови на тодішню українську літературну мову. Статут Львівської братської школи *«Порядок шкільний»* (1588 р.) є одним з найстаріших шкільних статутів і шедевром української педагогічної думки. В братському середовищі цінилася друкована книга, тому ще близько 1575 р. було викуплено друкарню Івана Федорова, який переїхав в Острог. До середини XVII ст. Львівська братська друкарня надруковувала 36 книг. Найвидатнішими братствами були Львівське Успенське (рік заснування 1439) та Київське (засноване в 1615 р.), на основі якого пізніше буде створено Києво-Могилянську Академію.

Той факт, що перша друкарня на українських землях з'являється у Львові, не є випадковим – пам'ятаємо, що Львів був потужним осередком культурного руху в ті часи. Потреба в книгах шкіл, церковних установ – була беззаперечною. Саме у Львові першодрукар **Іван Федоров** (бл.1510–1583) вирішує після своєї діяльності у Москві та Заблудові зайнятися самостійною видавничою діяльністю. Вже в 1574 р. у Львові друкується *«Апостол»* і *«Буквар»*. Друкування книг стало поштовхом до розвитку письменства, створення бібліотек, популяризації освіти. Репертуар текстів поширюється, окрім навчальної і

релігійної, з'являється світська література. Берестейська церковна унія 1596 р. зумовила написання цілого корпусу з полемічної літератури. Вже на початку XVII ст. на українських землях нараховувалося близько 40 друкарень, серед них друкарня Києво-Печерської лаври, друкарні у Луцьку, Рогатині, Дермані, Почаєві. Так винахід Йоганна Гутенберга – друкарський станок – звершив переворот в свідомості, започаткувавши епоху друкованого слова (цей переворот описує в роботі «Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги» (1962) соціолог і культуролог Маршалл Мак-Люен) .

Потужним друкарським центром був освітній центр в Острозі. Слов'яно-греко-латинська Острозька школа (академія), заснована в 1576 р. князем **Василем-Костянтином Острозьким** (1526–1608), на зламі XVI–XVII століть стала провідним інтелектуальним центром. Навчання велося за традиційною європейською програмою «семи вільних наук», студенти опановували 5 мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинь. Першим ректором академії був Г. Смотрицький. До Острога прибували для викладання та обміну досвідом видатні представники української та європейської освіти. Науково-інтелектуальний осередок в цій школі називали «українськими Афінами». Невід'ємною частиною цього навчального закладу стала друкарня, яка дала Україні і світові таку культурну пам'ятку, як «*Острозька Біблія*» (1581) – це повна, художньо ілюстрована Біблія (і Старий, і Новий Завіт) слов'янською мовою, переклад якої зробили 72 вчених Острозької школи, а надрукував Іван Федоров, який на той час прибуває в Острог. Ця перекладацька робота свідчить про високу мовну культуру в Україні на ті часи.

Доба Відродження змінює ставлення до мистецтва й його ролі в суспільстві. Гуманізм дав поштовх для розвитку *літератури*, в Україні це *світська література* у вигляді *віршування* авторства студентів Київської колегії, а також Ю. Дрогобича, С. Кленовича, С. Пекаліда, П. Русина, Г. Смотрицького, А. Римші та ін. Поступово в літературу входить козацька тематика: народну творчість складали думи та пісні, які виконувалися кобзарями. У формі віршованих діалогів існував український *ренесансний театр*. Містерії, міраклі,

мораліте, інтермедії, інтерлюдії – це види театральних постанов, які грали в братських школах учні (звідси і назва театру – *шкільна драма*). В XVII ст. набуває популярності *вертеп* – старовинний український пересувний ляльковий театр.

В музичній культурі України на межі XV-XVI ст. виникає церковний *партесний (багатоголосний) спів*, який приходить на зміну середньовічній монодії. Світський вимір мистецтва вимагав появи нових музикальних жанрів, в яких би мала бути втілена ідея комунікації як головна риса людини, як істоти суспільної. Тому на перший план виходить багатоголосся. Також популярним стає *кант* – триголосна урочиста пісня, яка виконувалася без інструментального супроводу.

Оборонна архітектура XIV–XVI ст. представлена Луцьким (або замок Любарта), Кременецьким, Невицьким замками; Хотинською, Кам'янець-Подільською, Білгород-Дніпрівською (або Аккерманська) фортецями. *Світську ренесансну архітектуру* можна відслідкувати на прикладі *Львову XVI ст.* – після пожежі 1527 року його відбудовано такими архітекторами, як Петро Італієць, Павло Щасливий, Петро Красовський, Павло Римлянин, Петро Барбон, Войцех Капінос та ін. В будівлях патриціату (шляхтичів), католицьких костелах, каплицях – прослідковується слідування інноваційним формам Європейського Відродження. Новий український стиль, який гармонійно поєднав *традиції вітчизняної архітектури* і досягнення західноєвропейської, демонструє ансамбль Успенської церкви, каплиця Трьох святих і вежа К. Корнякта. Площа Ринок у Львові являє собою не тільки музей ренесансної архітектури, а й *скульптури*: розвитку декоративно-монументальної скульптури сприяли як різьблений, орнаментальний декор архітектурних споруд, так і традиції античності, готики. Гуманістичні ідеї Відродження проявилися і в багаточисельній *надгробній скульптурі*, прикладом якої є роботи Яна Пфістера (1573–1642 або 1645). Поряд з надгробною поступово розвивалась і станкова скульптура: парки прикрашалися статуями, з'явився скульптурний портрет.

Ренесанс істотно вплинув на *іконопис*: митці все більше відступають від канонів, надають постатям більшого реалізму і виразності, місцями – навіть

елементів портрету; зворотна перспектива змінюється на лінійну. Додаються пейзажі, види міських вулиць і площ, побутові сцени, таким чином наближаючи земне людське життя до божественного. Ідея авторства, яка так турбувала митців Ренесансу, проникає і в іконопис, шедеври якого втрачають свою анонімність. Станковий живопис світського характеру так само набуває популярності, відповідно до філософії гуманізму на перший план виходить *портретний жанр*. Перехідну роль між іконописом і світським портретним живописом відіграли *парсуни* – портрети, виконані прийомами іконописної техніки (портрети-парсуни часто замовляли козацькі старшини). Поширення книгодрукування сприяло розвитку такого виду образотворчого мистецтва, як *графіка*, зокрема, саме у Львові працювала популярна майстерня художників-граверів.

Таким чином, завдяки філософії і світогляду доби Відродження, на стику XVI та XVII ст. українська культура отримує новий вимір свого існування. В Україні відбулося зіткнення двох пластів культури – старої, давньоруської, середньовічної та нової – західноєвропейського взірця. Формуються нові естетичні смаки, нові канони та напрямки мистецтва. Україна разом з усім світом готується вступити в якісно новий для людства період, який увійде в історію як доба Нового часу.

6. Культура України XIV–XVII ст. як синтез здобутків візантійської, західноєвропейської і тюркомовних культур.

Українська культура виходить на арену європейської історії XIV–XVII ст. як внутрішньо сформована, навіть в умовах відсутності цілісної національної державності. Вона заснована на багатих культурних традиціях Київської Русі, відкритості впливам інших культур і здатності сприймати їхні досягнення. У цей період Україна стикалася як зі східними, так і західними культурними та політичними впливами, а її культурний феномен не можна з'ясувати без аналізу впливів візантійських, польських, італійських, татарських і турецьких. Виразно проявляється специфіка України – це її порубіжне положення, або пограниччя.

Саме на цьому пограниччі, що проходило між Заходом і Сходом, і відбувалося формування української культурної ідентичності.

Перехідна доба від середньовіччя до раннього модерну в розвитку української культури засвідчує три основних компоненти. Це існування самобутньої української культури; орієнтація на західноєвропейські культурні досягнення; наявність орієнтальних рис, які склалися протягом багатьох століть слов'яно-тюркських контактів. Антропологічний матеріал дає підстави відзначити, що на окремих, а особливо ранніх періодах свого існування, степовики та їх нащадки стали однією зі складових майбутнього українського козацтва, населення середнього Подніпров'я. Водночас українські землі залишалися частиною загальноєвропейського історичного процесу. Не дивлячись на модні тенденції орієнтального стилю, це був час, коли втрачало сенс існування імперій світових масштабів.

Простір України мав тенденцію до розширення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, і засвоєння ними родючих земель степу. Але просуваючись в бік Північного Причорномор'я вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були оборонятись, зводити укріплення. У конкретно-історичному плані територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркських культур сприяло процесу культурних запозичень і інтеграції. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попереднім досвідом синтезу культур. Османи віддавали належне розвитку торгово-економічної діяльності, яка була вкрай необхідною бурхливому зростанню Стамбула, інших міст Анатолії. відбувається становлення та розвиток торгівельно-економічних стосунків через найбільші порти чорноморського узбережжя. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави. У її просторі існували різні конфесії та етноси, склався своєрідний режим, який

відрізнявся від інших країн — і мусульманських, і християнських. відбулися спроби знайти раціональні форму міжконфесійних відносин.

Завдяки цьому османська культура не була чужинським елементом для Північного Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для чорноморсько-малоазійсько-Балканського та кавказького ареалів, за участі компонентів української, молдавської і інших культур цього багатоетнічного середовища. Динаміка взаємодії української та османської спільнот простежується на значному археологічному матеріалі, що дає ключ до розуміння особливостей трьохсотрічного процесу контактів. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть були засвідчені такі прояви взаємодії культур як: формування та розвиток деяких галузей господарської діяльності, тютюнництво; наявність артефактів турецького походження в різних частинах українських земель; вплив османської культури у таких сферах української матеріальної культури як: військова справа, декоративно-ужиткове мистецтво та побут, зокрема гончарство (посуд, кахлі, люльки). Розповсюдження османської культури на території України відбувалося через торговельні стосунки, отримання трофеїв внаслідок воєнних дій, які потрапляли до різних щаблів суспільства, подарунки престижних речей представникам української еліти, колекціонування.

У генезі назв військових та адміністративних титулів українського козацтва також проявляються тюркські впливи. Це могло зумовлюватися територіальною близькістю з тюркомовною людністю, її вливанням до козацьких ватаг. Козаки переймали від тюркомовних народів стратегію і тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників.

Гармати та рушниці стали неодмінним атрибутом українського козацького війська. Козацька артилерія була постійним об'єктом піклування старшини й усього війська. Козаки сприймали свої гармати не тільки як потужну зброю, а й як військові клейноди, прикрасу війська. Зображення гармат часто трапляються у козацькій геральдиці. Гармати були жаданою здобиччю в разі перемоги і важкою втратою в разі поразки. Не меншою повагою користувались й рушниці: гаківниці, півчаки, кози, мушкети та інші (згадаймо зображення на гербі Війська

Запорозького козака з рушницею). Крім європейських рушниць, серед козаків були поширені й турецькі рушниці-яничарки («яниченки»). Останні, на відміну від масивних європейських зразків, були значно легшими, мали характерне вузьке ложе і короткий, часто шестигранний, приклад, круглий або гранчастий ствол та ударний замок азіатського типу.

У XIV – першій половині XVII ст. архітектура значною мірою продовжувала традиції попередньої епохи щодо запозичення культурних надбань західних країн. Разом із тим, наприклад, в оборонній архітектурі запроваджуються нові елементи, зумовлені змінами у тактиці ведення війни, розвитком військової техніки. У XIV–XV ст. виникають замки, цілком побудовані з каменю або цегли, підсилені мурованими вежами, бійницями (у Луцьку, Кременці, Хотині, Олеську). Особливо багато таких замків на Поділлі. Серед них цікаві: трикутний замок у Зінькові на Поділлі і церква-замок у Сутківцях, в якій поєднується церковна та оборонна будівлі. Такого ж типу церквами були Петропавлівська на Поділлі, церква в Рогатині.

В цей час в архітектурі України поширився готичний стиль (архітектурний стиль, що розвинувся спочатку (в XII ст.) в Північно-Західній Франції і в пізньому середньовіччі поширився по всій Західній Європі; готичний стиль характеризується стрілчастими аркадами (ряд однакових арок), великою кількістю кам'яної різьби і скульптурних прикрас, кольоровими вікнами (вітражами), а також переважанням вертикальних форм). Найбільшими будівлями готичного стилю були величні католицькі кафедри у Львові, Перемишлі та ряд костьолів в інших містах. Характерним в поширенні готичного стилю було те, що латинські костьоли сліпо наслідували зразки цього стилю, а в православних церквах помітне пристосування готики до власних традицій. Найкращою пам'яткою готичної доби залишилася у Львові Вірменська церква.

По містах та панських маєтках будували замки за західноєвропейським зразком: вони були оточені ровом із звідним мостом, валами, мали грубі мури, вежі, бійниці. Від цих замків збереглися лише руїни в Луцьку, Меджибожі, Зінькові, Ост розі тощо.

Часи високого розквіту українська архітектура переживала в XVII ст. Вона зазнала впливу та виробила свої ознаки ренесансного будівництва. В архітектурі перевагу почали надавати світському будівництву. Появу рис ренесансного стилю в українській архітектурі відносять вже до середини XVI ст. Визначна роль у становленні і подальшому розвитку ренесансного зодчества в українському мистецтві належить групі львівських пам'яток: Успенській церкві, Каплиці трьох святих, вежі Корнякта.

Вплив візантійської культури на вітчизняну духовну традицію І. Огієнко пов'язує з поняттям візантизму, під яким він розуміє глибоку релігійність, вірність православ'ю, дух смиренномудрія, прагнення до моральної досконалості і готовність до подвигу аскези і чернечого подвижництва. За його переконанням, ці риси візантійської культури знайшли відгук у душі українського народу завдяки спільності їхніх духовних рис і глибоко вкорінилися у релігійно-церковній традиції вітчизняної культури. Творче засвоєння українцями візантійських впливів сприяло формуванню власної самобутньої форми релігійності, виробленню церковної обрядовості, яка і відобразила дух української культури.

У XIV–XV ст. в Україні проявляється особливо великий вплив Візантії й Італії. Ранньогуманістичні ідеї, пов'язані з візантійсько-християнською догматикою, сприяли новій інтерпретації античної культури. Українські гуманісти зверталися до здобутків античних істориків, політичних і державних діячів. Перевага при цьому віддавалася роботам практичного характеру. Це приводить до формування нового світогляду, орієнтованого на земне буття й потребу його пізнання й удосконалення.

Потужні впливи західноєвропейських світоглядних і культурних традицій відчувалися у ренесансній літературі України і в наступному столітті. Саме в літературі цього періоду виступає питання пограниччя культур, яке насамперед репрезентувало себе у філософії, літературі, церковному житті. Водночас помітними залишалися і попередні візантійські впливи, які у добу Відродження репрезентували собою гармонійний і збалансований синтез східних і західних

елементів. Тісні контакти і взаємовпливи між східними і західними релігійно-церковними і літературно-культурними традиціями зумовлювали формування суто ренесансної літературної парадигми. В її контексті виникає значна частина творів, написаних латинською мовою, які репрезентували раціоналістичні й гуманістичні тенденції. На зміну греко-візантійській та болгарській традиціям як джерелам живлення літератури приходить західноєвропейська традиція, здобутки якої переважно потрапляли на українські терени через Польщу. Отже, період XVI ст. репрезентує епоху українського літературного Ренесансу, яка витворилася на межі переважно двох культур і літератур – української та польської. Порубіжний характер письменства доби Відродження визначила репрезентацію в ньому відповідної національної ідентичності – межової, з яскраво вираженим акцентуванням на приналежності до Русі-України, художнім осмисленням української історії. Це була література поліморфна за своїм характером, конфесійно й етнічно патріотична, синкретична у плані виявів українських автентичних і західноєвропейських традицій. Відбувався творчий синтез візантійських та західноєвропейських ренесансних культурних елементів з українською культурою доби Відродження.

Стратегічна роль в українській культурі XIV – першій половині XVII ст. належить не стільки культурному синтезу, скільки культурному симбіозу, який став її головним культуроутворюючим механізмом. Симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що становлять основу соціокультурного пограничного утворення, забезпечують, у першу чергу, його нестійку стабільність. Тому існування «на культурному пограниччі» означає не просто більш-менш безболісну і впевнену міграцію зі своєї культури в сусідні і навпаки, а перебування в специфічних «культурних сутінках», де «своє – відчужене, а чуже – все-таки своє, або, іншими словами, існування між Вітчизною і Чужиною, які насправді виявляються двома сторонами одного цілого. У зв'язку з цим у поліцентричному просторі культурного розмаїття процес індивідуальної самоідентифікації для носіїв межової культури становить певне балансування «між». Будучи приреченою на перманентні культурні контакти і взаємозв'язки,

будь-яка межова культура демонструє не стільки здатність до продуктивної співпраці і взаємозбагачення, скільки до певної консервації своїх архетипів. Твори гуманістів українського походження свідчать, що в їхній свідомості, етнічно-конфесійній за своїм основним змістом, уже в XVI – першій половині XVII ст. народжувалися паростки власної української історичної ідентичності.

Проблемні питання

1. Чи вважаєте ви закономірним процесом входження українських земель до складу Великого князівства Литовського?
2. Чи вважаєте ви перебування українських земель в складі Великого князівства Литовського позитивним періодом? Обґрунтуйте свою думку.
3. Які зміни відчуло на собі українське селянство після укладення Люблінської унії?
4. Чи вважаєте ви період існування Литовсько-польської доби в історії України позитивним/негативним? Відповідь обґрунтуйте.
5. Охарактеризуйте історичні умови, в яких виникло українське козацтво. Як це впливало на його розвиток?
6. На основі яких цінностей та ідеалів українського народу відбувалося формування козацтва?
7. Чи могла б така революція як під приводом Б. Хмельницького відбутися у попередні століття і чому українці у XVIII та XIX ст. не продовжили свою боротьбу?
8. У чому полягає унікальність особистості Б. Хмельницького?
9. Чому, на вашу думку, доба Ренесансу формує ідеал тримовної людини? Про які мови йдеться?
10. Як Реформація вплинула на розвиток української православної церкви?
11. У яких рисах проявлявся своєрідний вплив візантійської, західноєвропейської і тюркомовних культур на українську культуру XIV–XVII століть?
12. Яким було значення культурного синтезу та симбіозу для українських земель XIV–XVII століть?

Література:

1. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. С. 97–98.
2. Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. Дніпропетровськ. 2006. 659 с.
3. Гриневич Т. Кревська унія в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Студії з архівної справи та документознавства*, 2010. Т. 18. С. 149–156. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2010_18_25
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Київ: Глобус, 1992. 349 с.
5. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. 324 с.
6. Зашкільняк Л. Образ Польщі і поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*, 2011. Вип. 60. С. 63–72.
7. Середа В. Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць*. Харків, 2003. С. 270–276.
8. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні. *Інтеграції освіти та науки*, 2015. С. 29–37.
9. Історія української культури (від стародавніх часів до XIX ст.): ілюстрована хрестоматія. У 3-х частинах. / За заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. Ч. І. Київ : вид-во Ліра-К, 2020. 320 с.
10. Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
11. Шевчук В.О. Муза Роксоланська : українська література XVI-XVIII століть: у 2 кн. / В. О. Шевчук. К. : Либідь, Кн. 1 : Ренесанс. Раннє бароко. 2004. 400 с.

12. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2000. 300 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2006. 584 с.
14. Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.
15. Історія української культури : навч. посіб. для студ усіх спеціальн. : у 2-х ч. – Ч. 2. : Українська культура Нового та Новітнього часів / О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро, О. В. Голозубов, [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. 135 с.
16. Пилипенко В. М. Східне обличчя козака Мамає: східні впливи та українське козацтво. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки*, 2015. Вип. 134. С. 18–23.

Лекція 4. Україна в імперський період («довге ХІХ століття») кінець ХVІІІ – початок ХІХ століття

1. Соціально-економічний розвиток українських земель в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях.

Наприкінці ХVІІІ ст. внаслідок трьох поділів Польщі із 12 млн. українців, 8,5 млн. опинилися у складі Російської імперії, а 3,5 млн. – Австро-Угорської імперії.

На теренах Австрійської імперії населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного визиску з боку феодально-абсолютистської монархії. Вкрай незадовільним було й культурне становище українців. У Галичині тривав початий ще значно раніше процес полонізації, на Закарпатті – мадяризації, на Буковині – румунізації. Йдеться, отже, про подвійний, а то й потрійний національний та соціальний гніт.

Східна Галичина разом із частиною польських земель входила до складу «королівства Галіції та Лодомерії» з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 12 округів: Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславівський, Стрийський, Самбірський, частина Сяноцького та Перемишлянського округів входили до складу Східної Галичини. Буковина виступила окремим округом з центром у місті Чернівцях. Закарпаття адміністративно підпорядковувалось Угорському королівству. Його територія поділялась на чотири адміністративні одиниці – «Жупи». Керівникам – жупанам – належала вся повнота влади. На селі землевласники, управителі (посесори) та наглядачі (мандатори) забезпечували поліцейсько-судову владу. Політика Габсбургів була спрямована на поневолення українців, їхню асиміляцію.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. На західноукраїнських землях розвивалися головним чином винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфоро-фаянсова, цукрова, лісова,

добувна галузі. Основним гальмівним елементом розвитку промислової революції залишалося кріпацтво.

Велике феодальне землеволодіння залишалося домінуючим на Закарпатті та в Галичині. Промисловість хоч і робила певні кроки вперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинуто недостатньо. Провідними галузями були нафтодобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава і на поч. ХХ ст. давала 5% світового видобутку нафти), деревообробні галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість.

Відповідно політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів і машин. Після реформ 1848 р. і скасування кріпацтва почала хоч і повільно розвиватися фабрично-заводська промисловість, особливо нафтовидобувна, будувалися залізниці. Наприкінці ХІХ ст. почалась масова еміграція західноукраїнських селян до Канади, США, Бразилії, Аргентини, а також Росію та на Балкани. До Першої світової війни із західноукраїнських земель виїхало і поселилося за кордоном близько одного мільйона чоловік.

Українські землі у складі Російської імперії поділялись на Лівобережну Україну (Малоросія), Південно-Західний край і Новоросію. На середину ХІХ ст. тут налічувалось 9 губерній: Харківська, Чернігівська, Полтавська (Лівобережна Україна); Київська, Подільська, Волинська (Південно-Західний край); Катеринославська, Херсонська, Таврійська (Новоросія), які підпорядковувались Малоросійському, Київському та Новоросійсько-Бесарабському генерал-губернаторствам.

На чолі губерній стояли губернатори й генерал-губернатори. У повітах, які входили до складу губерній, владу здійснювали справники. Повіти ділились на стани, які очолювали поліцейські пристави. Казенна палата, як державна установа, відала збиранням державних податків. Цивільна влада спиралась на

військову. На початку XX ст. у губерніях було засновано ще й охоронні відділення (охранку) для виявлення й покарання політичних противників самодержавства. Населення поділялось на стани: дворянство, духовенство (привілейовані), міщанство, селяни. Запроваджуючи загальноросійський адміністративний устрій, царизм здійснював колонізаторську політику.

Однак вже у середині XIX ст. в російській імперії почалися відбуватися реформи. Причиною стала поразка у Кримській війні (1853–1856), що показала економічну та військову відсталість Росії, а також загроза селянської війни. Так у 1861 р. відбулася реформа за якою було ліквідоване кріпосне право, у 1864 р. було проведено земську, судову, освітянську реформи. З 1870 р. у містах запроваджувалося самоврядування. Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів. Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років - на флоті. Були відмінені тілесні покарання.

Після реформ 60–80 рр. XIX ст. земля ставала об'єктом купівлі-продажу, аграрних відносин. Власниками землі стали купці, заможні міщани, багаті селяни. У 25 разів збільшились посівні площі Півдня внаслідок чорноморської колонізації. Фабрики з найманою працею сприяли розвитку галузей промисловості, пов'язаних із видобутком корисних копалин, переробкою сільськогосподарської сировини. На Лівобережжі зароджуються металургійні підприємства, будуються перші цукроварні. На підприємствах обробної промисловості працювали 700 тис. робітників.

Розвиток торгівлі активізував процес накопичення капіталу. Одеса та Херсон стали важливими портами обігу. Із 4 тис. діючих в російській імперії ярмарків половина відбувалася на українських землях. Купці збагачувались, нагромаджуючи капітал, пускали його в обіг. Відсутність транспортних

магістралей сприяла розвитку чумацького промислу. Чумаки щорічно перевозили 40 млн. пудів зерна, 8 млн. пудів солі, перевозили й продавали інші товари. Багаті чумаки ставали підприємцями.

Реформи сприяли економічному розвитку українських земель, перетворенню їх на індустріальну базу імперії. У цей час формуються нові промислові регіони: Південний та Донецько-Криворізький. На початку ХХ ст. Донбас давав 70 % усього вугілля імперії. Виникають монопольні об'єднання : «Союз рейкових фабрикантів» (1882), «Союз мостобудівних заводів» (1884), «Цукор» (1887). Посилюється суспільна та політична активність нової верстви суспільства – підприємців (буржуа), найманих робітників. Напередодні Першої світової війни українські землі давали 26% загальноімперського прибутку, 50% якого осідало в центрі. Подальшому зміцненню капіталістичних відносин сприяла *Столипінська аграрна реформа* початку ХХ ст. Селянин здобував право виходу з общини, відходив на окремий відруб – хутір, ставав приватним власником. У пошуках землі й кращого життя українські селяни переселялися у віддалені куточки імперії. Впродовж 1885–1900 рр. з України до Сибіру переїхало понад 367 тис. чоловік. Але там на них чекали нестерпні умови. Повернулося назад близько 22 тис. осіб. Кожен десятий селянин загинув у дорозі.

На початку ХХ ст. українські землі давали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці, 10 % кукурудзи та 80 % цукру для імперії.

Ішов прискорений процес обезземелення та соціальної диференціації на селі. У 1914 р. уже налічувалось 2 млн. малоземельних селян, їх наділ становив 2 десятини, а 50% із них не мали ні коня, ні корови. Українське село було у постійному соціальному напруженні, піднімалось на боротьбу.

В економіці чітко прослідковувалась спеціалізація промисловості. У Донбасі домінувала вугільна галузь, у Кривому Розі – залізорудна, в Нікополі – марганцева, на Правобережжі – цукрова. Катеринославська губернія досягла в цей час найвищого промислового піднесення завдяки значному розвитку машинобудівної галузі. На Миколаївському суднобудівному заводі будувались пароплави, що ходили всіма морями і океанами. У 1900 р. на цьому підприємстві

працювали 2250 осіб. Однак майже не було розвитку текстильної, хімічної, поліграфічної галузей.

Бурхливий розвиток промисловості призвів до значних змін у соціальній структурі українського суспільства. У цей час в Україні було 4 великі міста: Одеса – (403,8 тис. жителів), Київ – (247,7 тис.), Харків – (173,9 тис.), Катеринослав – (112,8 тис.). У них проживало 35 % міського населення України.

Наприкінці XIX ст. відбулася «штучна» вугільна криза, що була організована монопольними виробничниками. У Кривому Розі на 1903 р. із 79 рудників працював лише 41. Відповідно кількість видобутої на них руди різко впала. Із 56 доменних печей працювали тільки 23. Кількість вироблених паровозів на Харківському і Луганському заводах зменшилась на третину. У результаті промислового спаду серед робітників помітно зросло безробіття. У гірничій промисловості зокрема із 152 тис. робітників у 1903 р. залишилось 117 тис. Власники підприємств скорочували витрати на зарплату робітникам. Зниження зарплати сягало 30–40 %. Робочий день не був обмежений законодавством, тому в Російській імперії він був найбільшим і тривав 12–14 годин. Систематично знижувалася заробітна плата робітників. У гірничодобувній, металургійній та інших галузях була відсутня система охорони праці. Загальна кількість потерпілих від нещасних випадків сягала більше 20 % працюючих. Понад 30 % робітників у 1904 р. за різні провини, в т. ч. запізнення на роботу, виготовлення неякісної продукції, було оштрафовано, що автоматично вело до зниження їхньої реальної зарплати. Побутові умови більшості працівників були вкрай незадовільними. Чимало робітників з сім'ями жили в бараках і напівземлянках. Медичне обслуговування, насамперед через високу плату лікарям, також було недоступним. Професійне зростання робітників гальмувалось через неписьменність багатьох з них. Здобути освіту було проблематично, оскільки у вищих і середніх навчальних закладах вона була платною. Українці зіткнулися із соціальними обмеженнями та політикою русифікації, особливо під час реформ після подій 1863 р.

Загалом, життя простого українця в обох імперіях – Російській та Австро-Угорській – залишалося надзвичайно важким. Обидві імперії застосовували політику централізації та контролю, що призводило до соціальних, економічних та культурних обмежень для українського населення. Українці стикалися із зниженням рівня життя, обмеженням прав і свобод, а також погіршенням умов праці, особливо в сільській місцевості. Крім того, культурні та мовні обмеження у Російській імперії робили важчим збереження та розвиток української ідентичності. Незважаючи на певні різниці між політиками Російської та Австро-Угорської імперій, обидві імперії ставили схожі виклики перед українцями, зробивши їхнє повсякденне життя важким та непередбачуваним.

2. Українській національний рух у ХІХ столітті

Українське націотворення мало свою специфіку та особливості розвитку в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях. Після скасування української козацької автономії - наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. активно розвиваються дослідження з української етнографії, фольклористики, філології. Внаслідок відкриття Харківського університету саме це місто стало осередком українського руху в перші третині ХІХ ст., Харків справедливо називають «колискою» українського відродження. За словами Андре Вілсона, – «У Східній Україні... на Лівобережжі кінця ХVІІІ – початку ХІХ століть іще існувала пам'ять про національну політично-культурну автономію – Гетьманщину, ще була не до кінця засимільована місцева еліта, – тож перший, «науково-академічний» та «антикварно-ностальгійний» етап національного відродження цілком закономірно почався саме там. Перші «будителі» надихалися харківськими романтиками і помітно спиралися на центральноукраїнські міфи та символи, особливо козацькі».

Натомість, в Австрійській імперії національний рух розвивався у цей час завдяки діяльності греко-католицького духівництва; літературно-мистецького угруповання «Руська трійця». В межах освітніх та релігійних реформ Марії-

Терезії та Йосипа II, греко-католицькі священники отримали можливість здобувати вищу духовну освіту у семінаріях Європи на рівні з католиками. І ця деталь відіграла значну роль.

Першим осередком «будительства» стало Закарпаття, а саме Мукачівська семінарія наприкінці XVIII століття. У середині XIX ст. справу підхопив священник Олександр Духнович. Він почав писати власні твори народною мовою жителів Закарпаття, називав себе «русином», а також видав цією мовою буквар.

По той бік Карпат, у 1816 році у місті Перемишль виникло Товариство галицьких греко-католицьких священників. Воно поставило собі завдання поширювати освіту серед простолюду та здобути право навчатися народною мовою. Член товариства Іван Могильницький першим почав проголошувати проповіді українською та обґрунтував, чому її не можна вважати мішаниною польської та російської.

Національний рух продовжив просуватися далі на північ, і у 1830–40 рр. його осередком став Львів. У 1833 р. студенти Львівського університету, а перед тим випускники греко-католицької семінарії, Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький заснували літературний гурток «Руська трійця». Подібно до своїх колег з Наддніпрянщини та Європи, члени «Руської трійці» горіли бажанням пізнавати та сприяти становленню народної мови та культури. Ключовою подією для трійчан, та й загалом галичан, стало проголошення Маркіяном Шашкевичем промови українською мовою в стінах університету на урочистостях на честь дня народження імператора.

Вершиною діяльності «Руської трійці» можна назвати видання альманаху «Русалка Дністрова» у 1836 р. Збірка містила зібрану трійчанами народну творчість та створену на її основі власну. Видання не на жарт розлютило імперських урядовців, тому майже увесь тираж вилучили, а «Руська трійця» вимушена була припинити свою діяльність.

Другий етап національного руху пов'язаний із діяльністю українофілів – представників української інтелігенції, які були представлені в підросійській Україні громадівським рухом, а в підавстрійській – народовським. Як зазначає,

дослідник українофільства Сергій Єсельчик, культурницький етап українського руху в Російській імперії тривав до 1917 р. не перейшовши до політичної стадії через утиски царської влади. В той же час, у середині XIX ст. короткий час діяла організація, що мала політичне спрямування – Кирило-Мефодіївське братство. Приблизно в той самий час в умовах європейської революції – «Весни народів» виникає перша політична організація в Галичині – Головна руська рада.

В останнє десятиліття XIX ст. в Австро-Угорській імперії та на початку XX ст. в Російській виникають перші українські політичні партії. В Галичині першою стала Русько-Українська радикальна партія, яка виникла під впливом соціалістичних ідей популярних у той час в Європі. Галицькі радикали вперше сформулювали ідею української незалежності у книзі Юліана Бачинського «Україна Irredenta». Перша політична партія Наддніпрянщини – Револуційна українська партія виникла у Харкові. Її програма – «Самостійна Україна» авторства Миколи Міхновського також містила ідею української незалежності. В умовах відсутності власної державності український національний рух сильно залежав від імперської національної політики. З іншого боку, власне розвиток українського руху впливав на ставлення імперій до нього. У Російській імперії, перш за все, внаслідок активізації українофілів видаються регламентаційні документи – заборони української мови, культури, українських інституцій – Валуєвський циркуляр та Емський указ. В цілому, політика Російської імперії полягала у невизнанні окремішності українського народу від російського. В Австро-Угорщині український рух перебував у більш сприятливих умовах, отримував більше можливостей для розвитку.

Найбільше піднесення українського національного руху, який перебував на стадії масового, припадає на Українську революцію 1917–1921 р., коли було проголошено Українську Народну Республіку (у січні 1918 р.), яка за об'єдналася із Західно-Українською Народною Республікою, проголошеною у листопаді 1918 р.

3. Основні тенденції розвитку Української культури XIX ст. Освіта і наука.

В історії культури XIX ст. посідає особливе місце; це була доба, коли європейська цивілізація, що очолила світовий економічний, політичний, соціальний і культурний процес, досягла зрілості та завершеності. Світ людини XIX ст. якісно перетворився. Після проголошення «Декларації прав людини та громадянина» розпочалося формування громадянського суспільства. Наприкінці XIX ст. більшість країн Європи вже мали конституції з визначенням громадянських прав, а в багатьох державах діяли законодавчі органи, що дотримувалися загального виборчого права. В середині століття у більшості країн Європи здійсненим фактом стала індустріалізація, або промисловий переворот класичного зразка. Відбувся якісний стрибок у галузі техніки. Продовжувався процес формування наукового світогляду. Саме на його ґрунті створювалася нова культура, де експериментальна наука поступово захопила домінуючі позиції. Свідомством цього стали успіхи у фізиці та хімії, перш за все відкриття закону збереження та перетворення енергії **Роберта Маєра** (1814–1878), **Джеймса Джоуля** (1818–1889), **Германа Гемгольца** (1821–1894). Це час створення еволюційної теорії **Чарльзом Дарвіном** (1809–1882), яка змінила усю тогочасну наукову парадигму. Завдяки періодичній системі елементів **Дмитра Менделєєва** (1834–1907) було доведено внутрішній зв'язок між усіма відомими видами речовин. Прогресу природничих наук в Україні сприяв розвиток університетської освіти. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені **Михайлом Остроградським** (1862–1923). Фундатором сучасної фізичної хімії став **Микола Бекетов** (1827–1911), який очолював кафедру хімії Харківського університету. У 1886 р. в Одесі зоолог **Ілля Мечников** (1845–1916) і мікробіолог **Микола Гамалія** (1859–1949) заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. **Данило Заболотний** (1866–1929) і **Володимир Високович** (1854–1912) зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово–польової хірургії **Миколи Пирогова**

(1810–1881); тут 45 він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім – у Києві. Слід назвати і геніального українського винахідника **Миколу Кибальчича** (1853–1881), ім'ям якого названо кратер на Місяці; саме він запропонував ідею ракети для польотів у космос. Всебічна модернізація життя, успіхи технічного, економічного та соціально-політичного розвитку європейських країн сприяли поширенню ідеї суспільного прогресу, утвердженню оптимістичного світогляду. Історія людства бачилась тепер як цілісний процес, на вершині якого перебували цивілізовані країни Заходу. Світоглядні уявлення європейської людини цієї доби формувалися під безпосереднім впливом принципу історизму. Інтерес до історичної науки надзвичайно зріс вже у першій половині століття. Історики й філософи прагнули з'ясувати закономірності різних періодів світової історії, намагалися перекинути місток між минулим, сучасним і майбутнім, використати об'єктивні закони історії для розбудови «досконалого» суспільства. У багатьох європейських країнах на початку XIX ст. зростав інтерес до національної історії: створювалися історичні товариства, засновувалися музеї, видавалися історичні журнали, розвивалися національні школи істориків. В Україні, в сформованому тоді середовищі інтелігенції, ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав **Микола Цертелєв** (Церетелі, 1790–1869) у 1819 р., це був «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804–1873). **Іван Срезневський** (1812–1880), крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів та активну громадянську позицію, був історик **Микола Костомаров** (1817–1885). Підсумком його досліджень стали 16 томів «Исторических монографий» і шеститомна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету Володимира Антоновича. Він

розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність (етнографічні експедиції, видання фольклорних збірок, археологічні розкопки) та виховав плеяду блискучих українознавців, серед яких найвизначніша фігура вітчизняної історичної школи **Михайло Грушевський** (1866–1934). Неперевершеним дослідником козацтва був **Дмитро Яворницький** (1855–1940), який видав капітальну «Історію запорізьких козаків», серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури епохи козацької України. Першою жінкою професором історії у Російській імперії стала **Олена Єфименко** (1848–1918). Головна тема її наукових праць – історія України, яку вона відстоювала як самостійну науку. Визначною подією в українському науковому житті XIX ст. стало заснування у 1873 р. «Літературного товариства ім. Шевченка», що через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» перетворилося у першу академічну наукову організацію. Серед його членів були І. Франко, І. Крип'якевич, А. Ейнштейн, М. Планк, А. Мазон, Д. Гільберт. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган НТШ – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». З 1895 р. М. Грушевський став його редактором, а з 1897 р. – головою НТШ. За часи його керівництва було видано близько 800 томів наукових праць, серед них 112 томів «Записок». В контексті світового розвою новий імпульс одержувала і українська філософська думка. У першій половині XIX ст. формувалася київська релігійно-філософська школа (В. Карпов, О. Новицький, Й. Михневич, С. Гогоцький, П. Авсенєв, П. Юркевич). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджував Олександр Потебня (1835–1891). Філософію нової української національної ідеї розробляв Трохим Зіньківський (1861–1891), вважаючи її запорукою «поступу й культури національних організмів». Науково-технічний прогрес у XIX ст. сприяв розвитку всіх сфер тогочасного художнього життя. Розширювався «світ» культури, бо виникали якісно нові, технічні мистецтва (фото, кіно), а також дизайн як особливий вид естетичної творчості. Відкриття у серпні 1839 р. фотографії Дагером та геніальна здогадка братів Огюста і Луї

Люм'єрів, які поєднали фотографічну плівку з проєкційним ліхтарем, привели до появи у 1895 р. кіномистецтва.

4. Українська художня культура XIX ст.

XIX ст. привнесло в художню творчість стильову та жанрову різноманітність. При цьому всіх великих майстрів при їхній яскравій індивідуальності об'єднувало усвідомлення неповторної цінності людської особистості. В художній культурі України XIX ст. можна виокремити два періоди.

1. Культура першої половини XIX ст. розвивалася під могутнім впливом ідей національно-культурного відродження. Її започаткував **Іван Котляревський** (1769–1838); його славнозвісна «Енеїда» відкривала багатющу скарбницю народної мови, привертала увагу до героїчного минулого України, додавала оптимізму в складних умовах поневолення. На західноукраїнських землях будителями національного духу виступали об'єднані в гурток «Руська трійця» **Маркіян Шашкевич** (1811–1843), **Іван Вагілевич** (1811–1866) та **Яків Головацький** (1814–1888), зусиллями яких виданий альманах «Русалка Дністровая» (1837). Це епоха розквіту класицизму і романтизму, що боролися, співіснували та взаємодіяли між собою, бо створювали різні образи світу та людини.

2. Розвиток вітчизняної культури другої половини XIX ст. відбувався під великим впливом творчості Тараса Шевченка та Миколи Гоголя, що піднесли її до світового рівня. Основними напрямками художньої культури, які послідовно змінювали один одного, були критичний реалізм, імпресіонізм, а з кінця століття – символізм і модерн з їх особливими художніми моделями світу. У класицизмі першої половини XIX ст. домінувала архітектура. У Парижі та Лондоні, Берліні з'явилися численні архітектурні ансамблі, які додали головним європейським столицям неповторного вигляду. За часів правління Наполеона I у Франції склався стиль ампір (фр. empire – імперія). Ампірні споруди відрізнялися монументальністю й урочистістю, часто прикрашалися військовою атрибутикою,

бо були покликані прославляти перемоги імператора. Ампір став варіацією пізнього класицизму. На XIX ст. прийшлися етапи зрілого, або високого та пізнього українського класицизму; найбагатша його спадщина на Лівобережжі, Слобожанщині та півдні України. Саме тут вітчизняний класицизм виявився у всій стильовій повноті: вирішенні міських ансамблів, реконструкції старих міст і плануванні нових, гармонійному поєднанні архітектурних об'єктів з природним оточенням. В Україні плідно працювали Дж. Кваренга, Ж. Тома де Томон, Ч. Камерон, А. Захаров, А. Мельников, Ф. Боффо, Ф. Ельсон. Здобули освіту в Петербурзі й Москві архітектори, які все життя працювали в Україні: Петро Ярославський (1750 – після 1810), Андрій Меленський (1766–1833), Павло Дубровський (нар. 1783), Вікентій Беретті (1781–1842). Вітчизняний класицизм більше представлений у світській архітектурі, значно менше – у сакральній. При плануванні міст обов'язково виділявся адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися величні будівлі урядових установ. Квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту мали відкритий характер. Громадські споруди будувалися не тільки з урахуванням їх призначення; серед головних задач архітектора – створення внутрішнього комфорту (висока стеля, вентиляція, освітлення). У XIX ст. активно забудовувалися нові міста на півдні України – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса. За проектом одного з найяскравіших митців ампіру Жана Тома де Томона в Одесі було споруджено славетний оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Конtrakтової площі на Подолі, що постраждав від пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом В. Беретті споруджена будівля Київського університету. Упорядковувалися такі міста, як Харків і Полтава; монумент на честь Полтавської перемоги (Ж. Тома де Томон) і дзвіниця Успенського собору в Харкові (В. Васильєв, А. Тон) увічнили пам'ять про боротьбу проти іноземних

загарбників. Майстерність і талант українського народу проявився у палацовопаркових ансамблях. Народні майстри створили видатні шедеври архітектури та садово-паркового мистецтва: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею майже 600 десятин, парк «Олександрію» на березі Росі в Білій Церкві та знамениту «Софіївку» в Умані.

Романтизм (фр. *romantisme*) – охопив найрізноманітніші сфери життя європейського суспільства – від філософії і політичної економії до моди на костюми і зачіски, а його характерними ознаками в мистецтві стали заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів. Романтизм як художній напрям XIX ст. вибрав духовне життя суверенної особистості, що живе насамперед почуттями. Він поетизував прагнення особистості до повної самореалізації – у мистецтві, науці, політиці тощо. Становлення українського літературного романтизму відбувалося паралельно з розвитком етнографії, історії, фольклористики, виявом чого були збірки 48 українських пісень М. Максимовича та І. Срезневського, усної народної творчості П. Лукашевича, а також публікації Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянського. Першою школою вітчизняного романтизму була харківська з її двома гуртками 1820-х – 30-х рр., створеними під проводом І. Срезневського. Другим осередком романтизму уже з багатшим на жанри і мистецькі засоби літературним творчим доробком, з виразнішим національно-політичним обличчям, став Київ 1830-х – 40-х рр. з М. Максимовичем, П. Кулішем і Т. Шевченком. Філософія романтизму професорів Київського університету, поєднана з вивченням української народної творчості, історії та ідеями слов'янофільства, вплинула на формування Кирило-Мефодіївського братства. Автор його програми – «Книги буття українського народу» – М. Костомаров зібрав навколо себе гурток молодих ентузіастів, серед яких були М. Гулак, О. Навроцький, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич, Г. Андрузький, І. Посяда, О. Тулуб, П. Куліш. За словами останнього, «се була молодіж високої чистоти душевної». Третім центром українського романтизму

став журнал «Основа» (1861–1862), навколо якого згуртувалися В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш та Т. Шевченко, а також О. Стороженко – автор повістей і оповідань з фантастичними сюжетами й мотивами, поети-лірики Я. Щоголев і Ю. Федькович. Відкриваючи значення та вагу народної поезії і народного мистецтва для розвитку й зростання літератури та історичних пам'яток і досліджень для національного самовизначення, український романтизм спричинився одночасно з цим до вироблення й усамостійнення української літературної мови й до удосконалення поетичних засобів.

В українській музиці романтизм проявився передусім у творах композиторів, які широко використовували багаті традиції українських народних пісень. **Семен Гулак-Артемівський** (1790–1865) створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» **Петра Ніщинського** (1832–1896). Мелодичним багатством, співучістю, драматичною напруженістю приваблювала слухачів опера **Миколи Аркаса** (1853–1909) «Катерина» за поемою Т. Шевченка. Епохою в музичному житті України стала творчість **Миколи Лисенка** (1842–1912) – великого композитора, блискучого піаніста віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Його опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба» увійшли до скарбниці світової музичної культури.

У живописі першої половини XIX ст. багатьох романтиків приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. Красі українського села, поєднанню людини і природи присвятив свою творчість **Василь Штернберг** (1818–1845), який працював у портретному, побутовому і пейзажному жанрах. Його «Переправа через Дніпро біля Києва» стала видатним твором українського романтизму. В. Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». З ними близько спілкувався видатний художник-мариніст Іван Айвазовський (1817–1900), який значну частину життя провів у Феодосії. У його живописі звучала й українська тема («Очерети на Дніпрі поблизу містечка Олешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля

на Україні»). 49 Зовнішні обставини (заслання, заборона малювати) перешкождали розкритися у повній мірі живописному таланту Т. Шевченка, з образотворчої спадщини якого зберіглося понад вісімсот творів живопису і графіки. Саме шевченківська «Катерина» вважається центральним твором в історії українського романтичного живопису.

У середині XIX ст. впливовою течією української художньої культури став реалізм (*лат. realis – суттєвий, дійсний; res – річ*). Його основа – безпосереднє, живе і неупереджене сприйняття та правдиве відображення дійсності. Головний принцип реалізму типізація – виявлення суттєвого в життєвих явищах і правдивість показу типових характерів у типових обставинах. В українській літературі реалізм прийшов на зміну романтизмові, від якого перейняв захоплення етнографізмом та героїзацію історичних постатей. Його основоположником є **Тарас Шевченко** (1814–1861). Серед його творів славетний «Кобзар», драма «Назар Стодоля», написані російською мовою щоденник та автобіографія, а також повісті, історико-археологічні записки, статті, численні листи. Т. Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Т. Шевченка – символи української культури. Не менш видатною її постаттю став **Микола Гоголь** (1809–1852). Викриваючи самодержавно-кріпосницький лад у «Ревізорі» та «Мертвих душах», співчутливо зображуючи маленьких людей в повістях «Невський проспект», «Записки божевільного» і «Шинель», сміливо демократизуючи літературнохудожню мову, він по-новаторському руйнував кордони реалізму, збагачуючи його досягненнями романтизму, синтезом сатири і лірики, мріями про прекрасну людину та щасливе майбутнє батьківщини. Суперечливість духовного життя України того часу відбилася у літературній творчості Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка, Леоніда Глібова, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного (Рудченка). У 70-ті рр. у літературу прийшов Іван Франко (1856–

1016). Людина різнобічно обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці та літературній критиці.

Становлення українського національного театру дещо відставало від літературного розвитку. Першими українськими постановками стали «Наталка Полтавка»(1819) і «Москаль чарівник» І. Котляревського у Полтавському любительському театрі. Професійна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х р.

Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості співзвучна і українському образотворчому мистецтву. Багато художників передвижників були родом з України: Микола Ге (1831–1894), Олександр Литовченко (1835–1890), Микола Ярошенко (1846–1898). Уродженець слобідського Чугуєва, великий український художник-реаліст Ілля Рєпін (1844–1930) залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину. Видатним майстром побутового жанру був Микола Пимоненко (1862–1912). Його роботи на тему селянського життя відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю. Синтез мистецтва з національною самосвідомістю відбувався в творчості Сергія Васильківського (1854–1917). Свою майстерність і натхнення він повністю присвятив Україні; це пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини тощо. Одночасно він збирав і вивчав пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. С. Васильківський спільно з художником Миколою Самокишем (1860–1944) створив альбом «З української старовини» з коментарями Д. Яворницького. Визнанням не тільки художньої, а й наукової цінності альбому є його сучасні перевидання.

Продовженням реалістичної тенденції в нових умовах став імпресіонізм (фр. *impression* – враження) – художній напрям, що базувався на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Він сформувався у французькому живописі 70-х рр. Найважливішим правилом імпресіоністів стала робота на пленері – відкритому повітрі, завдяки чому у пейзажах з'явилося відчуття виблискуючого сонячного світла, руху повітря, барвистості природи. В українському мистецтві імпресіоністичні ідеї з'явилися

у роботах художників-реалістів Архипа Куїнджі (1842–1910), Фотія Красицького (1873–1944), і особливо Олександра Мурашка (1875–1919), – майстра психологічного портрета, автора відомої картини «Похорон кошового». Справжніми майстрами імпресіоністичного пейзажу стали Іван Труш (1869–1941) та Микола Бурачек (1871–1942); розквітав талант Олекси Новаківського (1872–1935), який творив у дусі символічного імпресіонізму.

На зламі XIX–XX ст. як заперечення реалізму виник символізм (фр. *symbolisme*). Символ – поетичний троп, що ґрунтується на умовному визначенні певного явища чи поняття через інше на підставі подібності. За його допомогою митці прагнули стисло і яскраво передати певну думку. Елементи символізму помітні у творчості Миколи Вороного, Грицька Чупринки, Олександра Олеся, Якова Савченка, Олекси Слісаренка, Дмитра Загула. Вершинним виявом українського символізму стала збірка Павла Тичини (1891–1967) «Сонячні кларнети» – своєрідна й унікальна в європейському символізмі «музична симфонія» (А. Шамрай). Вітчизняні художники-символісти намагалися знайти синтез кольорів і ліній, який висловлював їхні ідеї. Елементи символізму і його впливи наявні у живописі Юхима Михайлова, Михайла Жука, Анатолія Петрицького, Павла Ковжуна, Льва Геца, Осипа Сорохтея. Символізмом позначена й рання театральна творчість Леся Курбаса (1887–1957) і його Молодого Театру.

Модерн (фр. *moderne* – новітній, сучасний) – напрям в мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що в першу чергу виявився в архітектурі, образотворчих і декоративно-прикладному мистецтвах. Представники модерну використовували нові техніко-конструктивні засоби, вільне планування, своєрідний архітектурний декор для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих творів. Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківський літературно-художній гурток, при якому в 1912 р. був утворений архітектурно-художній відділ на чолі з С. Васильківським та архітектором С. Тимошенком. Саме з модерном пов'язаний національний стиль в українській архітектурі кінця XIX – початку XX ст. Його особливість полягала в поєднанні

51 традицій та інновацій, примхливого з народним, вишуканого із серійним. Класичним зразком українського модерну став Будинок з химерами архітектора Владислава Городецького на вул. Банковій у Києві. До найвидатніших споруд цього стилю належать будівля Харківського художнього училища Костянтина Жукова та Михайла Пискунова.

Модерна хвиля, яка сприймалась поколінням на зламі століть запорукою національного відродження, увібрала в себе всі види художньої творчості. В музиці популярними стали обробки народних пісень, в яких композитори зберігали лише фольклорний поетичний текст, а музичний матеріал складався відповідно до сучасного їм настрою (славетні «Щедрик» та «Дударик» С. Леонтовича, «Колискова» В. Барвінського та О. Кошиця, «Гагілка» С. Людкевича). Новий музичний стиль, який об'єднував динаміку фольклорної виразності і кращі традиції української класики. У цьому напрямі розвивалася творчість Миколи Леонтовича (1877–1921), Миколи Леонтовича (1877–1921), Кирила Стеценка (1882–1922), Якова Степового (1883–1921), які новаторському осмислювали мистецьку спадщину М. Лисенка. В українській літературі модерн зародився у 90-х рр. Серед найяскравіших його представників – **Михайло Коцюбинський** (1864–1913). Важлива риса вітчизняного літературного модерну – жіноча мистецька традиція; наприкінці XIX ст. постала плеяда талановитих українських авторок, серед яких: Наталя Кобринська та **Наталка Полтавка** (Надія Кибальчич-Симонова), **Любов Яновська** та **Уляна Кравченко**, **Дніпрова Чайка** (Людмила Василевська) та **Грицько Григоренко** (Олександра Судовщикова Косач), **Людмила Старицька-Черняхівська** та **Ольга Кобилянська**. Найвизначнішою постаттю, фундатором інтелектуального напрямку українського літературного модерну виступила Леся Українка (1871–1913), яка збагатила його філософічністю, психологізмом, високою художністю образів, символікою мови, модерною лексикою. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», яка стверджує ідеали духовності, гармонії і краси.

Отже, «довге» ХІХ століття стало багато у чому визначальним для сучасного суспільства. Протягом цього періоду суспільство стає сучасним (модерним). Особливостями цього періоду стали модернізація та формування сучасних націй – націотворення. Основними процесами були індустріалізація (розбудова великої машинної індустрії), урбанізація (збільшення значення міст у житті суспільства), міграції.

Для України – «довге» ХІХ століття – період перебування українських земель у складі двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської). Політика імперій у соціально-економічній, культурній сфері, ставленні до українського національного руху відрізнялася та часто була несприятливою. Незважаючи на це розвиток української культури та науки тривав. Здобутки ХІХ ст. у всіх сферах культури виявилися колосальними. Розвиток вітчизняної художньої культури ХІХ – початку ХХ ст. представлений класицизмом, романтизмом, реалізмом, імпресіонізмом, символізмом та модерном. Прогрес науки і техніки сприяв бурхливому розвитку всіх сфер художнього життя; виникненню дизайну, а також технічних видів мистецтва – фотографії та кіно. Протягом усього століття зусиллями передової вітчизняної інтелігенції готувався ґрунт для духовного відродження нації, відновлення її державності. Українська культура, попри несприятливі політичні обставини, досягла видатних успіхів. Талановиті вчені й митці створили класичні твори, що стали вагомим внеском у скарбницю світової духовності.

Проблемні питання

1. Через що гальмувалася промислова революція в обох імперіях?
2. Якою була політика Російської імперії стосовно українського національного руху?
3. Яку роль відіграла діяльність українських істориків ХІХ ст. у становленні національної свідомості українського народу?
4. Як розвиток науки і техніки змінює культуру ХІХ ст.?

5. Назвіть особливості українського романтизму.
6. Назвіть представників реалізму в українській літературі.
7. Які особливості притаманні українському модерну?
8. Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.
9. Які стильові напрямки відтворено в архітектурі України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.?

Література

1. Абрамович С.Д. Світова та українська культура. Львів: Світ, 2004. 344с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. Київ : УАКАВОО, 2019. – 656 с.
3. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.
4. Історія української культури (від стародавніх часів до ХІХ століття) : ілюстрована хрестоматія : у 3 ч. / за заг. ред. Ю. С. Сабадаш. Ч. 1. Київ : Ліра-К, 2020. 320 с.
5. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. Київ: Либідь, 1994.
6. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура : курс лекцій. Київ: Цикл, 2005.
7. Культурологія : навч. посіб. / Баканурський А.Г., Александров А.Б., Дашкова Т.Ю. та ін. Київ, 2004.
8. Попович М. Нарис історії культури України. 2-е вид. Київ, 2001.
9. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с. Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011628>
10. Шейко В. М., Білоцерківський В. Я. Історія української культури : навч. посібник. Київ : Знання, 2012. 272 с.

Лекція 5. Українська революція 1917–1921 рр. Україна у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.)

1. Перша світова війна та ідеологія масових політичних партій як визначальні чинники розвитку європейської політичної культури доби Новітньої історії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. визначальними чинниками соціально-економічного та політичного життя провідних держав Європейського континенту стали *Друга промислова революція* (перехід до конвеєрного виробництва), *монополістичний капіталізм* (зосередження виробничих ресурсів у руках крупних виробників, які ведуть боротьбу за джерела сировини і ринки збуту в планетарному масштабі) та *масові політичні партії* (перехід пролетаріату до політичної самоорганізації з метою захисту своїх економічних інтересів).

Демократизація громадського життя і можливість впливати через систему виборів на вироблення політичних рішень поступово стали ознаками європейської політичної культури Новітньої доби. Перша робітнича партія-Загальний Німецький робітничий союз була створена у 1863 р. Велика чисельність, жорстка дисципліна і структурований управлінський апарат стали визначальними ознаками масових політичних партій. Так, заснована у 1875 р. Німецька соціал-демократична партія на початку XX ст. налічувала понад 1 мільйон осіб. Революція 1848 р. зумовила зміни у виборчій системі низки європейських країн, так у Франції і Швейцарії право голосу отримали усі повнолітні чоловіки. В Німеччині подібні зміни відбулися у 1871 р. З 1900 р. в парламенті Великобританії почав працювати Комітет робітничого представництва, який згодом було перетворено на соціал-демократичну Лейбористську партію, яка об'єднала робітничі профспілки країни.

Важливим інструментом маніпуляції політичною поведінкою широких народних мас стали ідеології соціалізму і комунізму. *Соціалізм* – це доктрина, яка обґрунтовує ідеали суспільного устрою, заснованого на пріоритеті

суспільної власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних та духовних благ. Залежно від конкретних історичних умов ідеологія соціалізму набувала різних форм. **Карл Маркс і Фрідріх Енгельс** запропонували теорію, згідно якої соціалістичне суспільство має прийти на зміну капіталістичному і трансформуватися в комуністичне. *Комуністична ідеологія* проголошувала пролетаріат головною провідною силою історичного прогресу, якій належить право шляхом революцій і встановлення своєї диктатури ліквідувати право приватної власності у світовому масштабі і створити безкласове суспільство загальної рівності. Історія людства засвідчила, що соціалістичні та комуністичні гасла набували особливої популярності у суспільствах, що переживали соціально-економічні труднощі внаслідок переходу від традиційного (аграрного) до індустріального ладу. В повній мірі прикладом такого досвіду є історія політичного і соціально-економічного розвитку українських земель в складі володінь династій Романових та Габсбургів.

На початку ХХ ст. Україна залишалась розділеною між Російською і Австро-Угорською імперіями. До складу Російської імперії входили Лівобережна, Правобережна, Південна Україна і Слобожанщина. До складу Австро-Угорської імперії належали Галичина, Буковина, Закарпаття. Дев'ять губерній Наддніпрянської України (Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська) з населенням 23 млн. осіб стали одним з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії. В процесі буржуазної модернізації завдяки інвестиціям британських і французьких підприємців, тут було сформовано два промислових райони. Катеринославська губернія, міста Харків, Миколаїв, Одеса перетворилися на осередок важкої промисловості. Другий промисловий район - Правобережна Україна, став центром цукрово-горілчаної промисловості. Наявність дешевої сировини і робочої сили сприяли швидкому зростанню обсягів виробництва. У промисловості найбільш швидко розвивалися галузі: металургія, кам'яновугільна і гірничорудна промисловість, сільськогосподарське

і транспортне машинобудування. У сільському господарстві найприбутковішим було вирощування зернових, льону, соняшника та цукробурякове виробництво. Розвиток промисловості, торгівлі, транспорту викликав ріст міського населення. На початку XX ст. кількість населення Одеси сягнула 403 тис. осіб, Києва – 247 тис. осіб, Харкова – 173 тис. осіб, Катеринослава – 112 тис. осіб. Це були найбільші міста в Україні. Водночас різко збільшилася чисельність пролетаріату – до 1 млн. 480 тис. осіб. Однак, кількість робітників, купців, дрібних підприємців зростала переважно за рахунок трудової міграції з центральної Росії. Українське селянство, що складало 80% населення Наддніпрянщини виявилось морально й психологічно не готовим відмовитися від традиційного способу життя, хоча він в умовах стрімкого розвитку капіталістичних відносин не міг забезпечити його добробут. Значна густота аграрного населення, дефіцит земельних ресурсів, незадовільний рівень агротехніки у більшості селянських господарств вже на початку XX ст. не дозволяли їхнім власникам забезпечувати собі гідний життєвий рівень. 60% селянських господарств належали біднякам (мали 4 десятини землі на двір), 25% - середнякам (до 8 десятин на двір), 15% - заможним (до 15 десятин на двір). Намагаючись поліпшити свій добробут селянство передусім, шукало вільної землі для землеробства і тому переселялось на Кубань, Волгу до Сибіру і на Далекий Схід. Як наслідок в Україні у містах переважало російське населення: у Миколаєві росіян було 66,3%, українців – 7,6%, у Харкові відповідно – 62,8% і 26%, у Києві – 54,5% і 21%.

«Боротьбу за місто» програвало і 5-мільйонне українське населення Австро-Угорщини. Однак тут збереження за українцями статусу «аграрної нації» було в першу чергу результатом цілеспрямованої економічної урядової політики. Імперія Габсбургів штучно стримувала розвиток промисловості в українських землях, перетворюючи їх на ринок збуту австрійських товарів. Позитивну динаміку росту тут мали лише лісопильне виробництво, добуток нафти і солі, борошномельна та спиртогорілчана промисловість, власниками якої були переважно австрійці, німці, поляки та євреї. У 1900 р. 95% українців Галичини працювали у сільському господарстві, 1% у промисловості, 0,2% у торгівлі. Як

наслідок, українці складали 25–30% міського населення Східної Галичини. Значне аграрне перенаселення змушувало західноукраїнське селянство до трудової еміграції. Вже в 60-х рр. XIX ст. почалася еміграція українців до США, у 1891 р. перша партія трудових мігрантів прибула до Канади. Загалом, до 1914 р. з Західної України емігрували майже 1 млн. осіб. Таким чином, на початку XX ст. українці залишалися переважно аграрним населенням імперій Романових і Габсбургів. Наддніпрянщина демонструвала вищий темп промислового виробництва ніж Західна Україна, однак спільними рисами економічного розвитку обох регіонів були: залежність промисловості від іноземного капіталу, домінування неукраїнського населення в процесі урбанізації, екстенсивний розвиток селянського господарства і, як наслідок, трудова еміграція землеробського населення за межі України.

За таких обставин в українських землях поступово набирав сили національно-визвольний політичний рух. У 1890 р. у Львові було засновано першу українську політичну партію на території України – *Русько-Українську радикальну партію*. Першим головою РУРП став І. Франко. РУРП належала до масових соціалістичних партій і поєднувала у своїй програмі гасла соціального і національного визволення. Першою українською політичною партією в Наддніпрянщині стала заснована у 1900 р. в Харкові **Дмитром Антоновичем і Миколою Міхновським** *Револьюційна українська партія*. РУП висунула гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». В практичній діяльності РУП обстоювала соціальні інтереси селянства. Протягом 1902-1904 рр. з РУП виділилися *Українська народна партія* на чолі з М. Міхновським і *Українська соціал-демократична «Спілка»* під керівництвом **Маркіяна Меленевського**. У 1905 р. залишки РУП було реорганізовано в *Українську соціал-демократичну робітничу партію*. Її провідними діячами стали **Д. Антонович, Володимир Винниченко, Симон Петлюра**. УСДРП захищала гасла проголошення автономії України і ліквідації права приватної власності на землю. Суголосними були програмні положення і *Української демократично-*

радикальної партії, заснованої у 1901 р. **Олександром Лотоцьким, Євгеном Чикаленком, Борисом Грінченком, Сергієм Єфремовим.**

Важливим етапом у надбанні політичного досвіду для українських політичних партій стала Перша російська революція 1905-1907 рр. У 1906 р. в складі *I Державної Думи* під керівництвом діячів УДРП діяла *Українська думська громада* на правах окремої парламентської фракції. Українська думська громада виступала з вимогами запровадження навчання українською мовою та заснування в університетах кафедр українознавства, готувала законопроекти про автономію України.

Важким випробуванням для української громадськості, як і для всього людства, стала *Перша світова війна* (1914-1918 рр.). У стратегічних планах супротивників чільне місце відводилося загарбанню українських земель: російський царизм хотів завоювати Східну Галичину й Північну Буковину, австро-угорська монархія прагнула зберегти за собою Галичину, Буковину й Закарпаття, а також захопити Волинь і Поділля; Німеччина мала намір включити українські землі до своїх колоніальних володінь. Протягом 1914–1917 рр. Галичина і Волинь були одним з основних воєнних театрів на сході Європи. У російській армії воювало 3,5 млн. українців, до австрійської армії було мобілізовано 300 тис. мешканців Галичини й Буковини. В українському національно-визвольному русі відбувся розкол. У Львові в 1914 р. було створено «Загальну Українську Раду» на чолі з **Костем Левицьким**. Рада закликала боротися за конституційну Австрію проти самодержавної Росії. Було створено добровольчий підрозділ - *полк Українських Січових Стрільців* (2,5 тис. чол.), який взяв участь у боях проти російської армії. Львівський «*Союз визволення України*» (**Дмитро Донцов, Андрій Жук, Маркіян Меленевський**) пропагував ідею створення незалежної України за допомогою Німеччини. Водночас, частина східноукраїнської інтелігенції (М. Грушевський, С. Петлюра, Д. Дорошенко) засудили позицію «СВУ». Однак кожна з воюючих сторін лише використовувала українців і вороже ставилася до будь-яких проявів національно-визвольного руху.

Таким чином, Перша світова війна підбила підсумки соціально-економічної і політичної модернізації європейського суспільства, що розпочалася у XIX ст. Наслідками війни стали погіршення матеріального становища народних мас, розкол українського національно-визвольного руху і його актуалізація на міжнародному рівні.

2. Боротьба УНР, ЗУНР і Української Держави за відродження і збереження української державності (1917–1921 рр.).

Протягом лютого 1917 р. - листопада 1918 р. геополітична ситуація на Європейському континенті зазнала докорінних змін. Династії Романових, Гогенцоллернів та Габсбургів продемонстрували свою нездатність до ефективного управління власними державами в умовах Першої світової війни (01.08.1914 р. – 11.11.1918 р.). Як наслідок, низка буржуазно-демократичних революцій ліквідувала монархічну форму правління у Росії, Німеччині та Австрії (23–27 лютого 1917 р. – Лютнева революція у Петрограді; 09 листопада 1918 р. – революція у Берліні; 12 листопада 1918 р. – революція у Відні). Важливою складовою цього процесу стали національно-демократичні революції, які відобразили прагнення підвладних народів Російської та Австро-Угорської імперій до самовизначення. Протягом березня-грудня 1917 р. на політичній карті Європи з'явилися автономна *Українська Народна Республіка* і незалежна Фінляндія, у лютому-листопаді 1918 р. незалежність проголосили Литва, Польща, *Західноукраїнська Народна Республіка*, Чехословаччина і Угорщина. Таким чином, Українська революція стала однією з перших ланок у загальноєвропейському процесі антимонархічної національно - визвольної боротьби.

Загострення соціально-економічних труднощів внаслідок Першої світової війни прискорило ріст невдоволення громадськості Російської імперії зовнішньою і внутрішньою політикою дому Романових. 23 лютого 1917 р. в Петрограді почалися стихійні виступи робітників, які згодом переросли у всеросійський страйк. До страйку приєдналися війська столичного гарнізону.

Зусиллями робітників і солдат Петрограда 27 лютого 1917 року самодержавний лад було повалено. Таким чином, відбулася *Лютнева буржуазно-демократична революція*. 2 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу, натомість з депутатів Державної Думи було створено *Тимчасовий уряд* на чолі з князем **Георгієм Львовим**. Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями колишньої імперії. Згодом він мав передати свої повноваження *Всеросійським установчим зборам*. Вони повинні були визначити форму державного ладу, прийняти конституцію країни і вирішити земельне питання. Одночасно виник альтернативний орган влади-*Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів*. Таким чином, у Росії склалося *двовладдя*: поряд з місцевими органами Тимчасового уряду діяли ради робітничих і солдатських депутатів. Тимчасовий уряд, сформований переважно «кадетами» та «октябристами» виступав за продовження участі Росії у Першій світовій війні до «переможного кінця» і вирішення земельного питання шляхом часткової ліквідації поміщицького землеволодіння та надання землі селянам за викуп. Головними вимогами Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, сформованої переважно з «меншовиків», «більшовиків» та «есерів» були негайний вихід Росії з війни, націоналізація промисловості і безвідшкодовний зрівняльний розподіл поміщицьких земель між селянами. Саме ліворадикальна програма соціально-економічних перетворень знайшла масове схвалення у армії, на флоті, серед пролетаріату і селянства. 25 жовтня 1917 р. у Петрограді відбувся *Жовтневий збройний переворот*, спланований лідерами РСДРП(б) **Володимиром Леніним** і **Левом Троцьким**. Тимчасовий уряд було заарештовано. Владу в місті захопив більшовицький Військово-революційний комітет. 26 жовтня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Новий уряд - *Раду Народних Комісарів* очолив В. Ленін. РСДРП(б) взяла курс на ліквідацію ринкових економічних відносин, націоналізацію земельного фонду і промисловості країни та знищення політичних конкурентів. Слід відзначити, що Тимчасовий уряд і Раднарком стояли на позиціях збереження російської

централізованої держави і негативно ставилися до українського національно-демократичного руху, вбачаючи у ньому конкурента за право розпоряджатися продовольчими, сировинними і промисловими ресурсами України.

Боротьба за владу між всеросійськими політичними партіями у Петрограді послабила контроль столиці колишньої імперії над її периферією, що створило сприятливі передумови для піднесення українського національно-визвольного руху у Наддніпрянщині. 3 березня 1917 р. у Києві за ініціативою лідерів Товариства українських поступовців **Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка** і діячів УСДРП **Володимира Винниченка та Симона Петлюри** було створено *Українську Центральну Раду*, як орган, що мав представляти інтереси України перед Тимчасовим урядом. До Центральної Ради ввійшли представники робітників, солдатів, студентів, кооперативів, профспілок. Провідна роль в Раді належала УСДРП та Українській партії соціалістів-революціонерів. 12 березня 1917 р. роботу УЦР очолив **Михайло Грушевський**. Так в Україні почалася своя національно-демократична революція. Державотворчий курс УЦР протягом березня-листопада 1917 р. передбачав широку демократизацію суспільства і перехід від національно-культурної до політичної автономії Наддніпрянщини у складі Росії, що знайшло своє відображення у проголошенні *Першого* (23 червня 1917 р.), *Другого* (3 липня 1917 р.) і *Третього* (7 листопада 1917 р.) *Універсалів*. Найважливішими в цей час кроками УЦР з відновлення української державності стало створення свого уряду - *Генерального секретаріату* на чолі з В. Винниченком і проголошення Української Народної Республіки. Водночас найбільшим прорахунком українського політикуму стали відмова від створення власної регулярної армії. Наприкінці 1917 р. це дало можливість петроградському Раднаркому реалізувати план збройного захоплення УНР. 11–12 грудня 1917 р. у Харкові 124 делегати – більшовики провели свій I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив встановлення в Україні радянської влади. На противагу УНР із столицею у Києві, у Харкові більшовики проголосили створення своєї УНР на чолі з *Народним Секретаріатом*. Його спочатку очолила **Євгенія Бош**, а з березня 1918 р. –

Микола Скрипник. На підтримку Народного Секретаріату Раднарком надіслав загони *Червоної гвардії* з Петрограда і Москви, які вже 26 січня 1918 р. захопили Київ. Усвідомивши свою беззахисність УНР звернулася по допомогу до Австро-Угорщини і Німеччини. Щоб отримати статус повноправного суб'єкта міжнародних відносин, УЦР 9 січня 1918 р. прийняла *IV Універсал*, який проголосив незалежність УНР. 27 січня 1918 р. було укладено *Брестський мирний договір*. Згідно його умов Австро-Угорщина і Німеччина зобов'язувалися своїми військами вигнати Червону гвардію з України. Натомість УНР до липня 1918 р. повинна була надати цим державам 1 млн. т. збіжжя, м'яса, круп. Протягом березня - квітня 1918 р. Наддніпрянщину було очищено від червоних. Однак УЦР виявилася неспроможною виконати свої зобов'язання перед союзниками, оскільки не створила міцного адміністративного апарату в губерніях. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот. За сприяння німецької військової адміністрації владу захопила партія заможних селян і великих землевласників «Українська громада» на чолі з генералом **Павлом Скоропадським**. УЦР було ліквідовано, а її закони скасовано. П. Скоропадського проголосили гетьманом України з диктаторськими повноваженнями. Назву УНР було замінено назвою *Українська Держава*. Гетьман зобов'язувався виконати умови Брестського миру. Досягнувши певних успіхів в формуванні дієвої регіональної адміністрації *Гетьманат* не встиг створити власні збройні сили. Восени 1918 р. внаслідок революцій у Австро-Угорщині та Німеччині і завершення Першої світової війни австро-німецькі війська евакуювалися з України. Гетьманат залишився беззахисним. Цим скоротився *Український національний союз* – таємна організація соціалістичних партій створена 13 листопада 1918 р. УНС поставив за мету відродження УНР шляхом збройного повстання. Для керівництва повстанськими силами було створено координуючий орган - *Директорію*. Її головою було обрано В. Винниченка, а командуючого військами (Головного отамана) - С. Петлюру. Основною військовою силою повстання стали *Українські Січові Стрільці* на чолі з полковником **Євгеном Коновальцем**. 18 листопада 1918 р. у вирішальному бою під Мотовилівкою

загони гетьманців було розбито. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади. Війська Директорії увійшли до Києва. УНР було відновлено. Директорія призначила свій уряд – *Раду народних міністрів* на чолі з **Володимиром Чехівським**. Вища законодавча влада передавалася *Трудовому конгресові* – парламентові сформованому з представників селянства і робітників.

Восени 1918 р. внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії було також відновлено державотворчий процес і на західноукраїнських землях. 18 жовтня 1918 р. у Львові було створено *Українську Національну Раду*. 9 листопада 1918 р. УНРада проголосила Західну Україну незалежною державою – *Західно-Українською Народною Республікою*. Було створено уряд – *Державний Секретаріат* на чолі з **Костем Левицьким**. Президентом ЗУНР обрали **Євгена Петрушевича**. Уряд ЗУНР встиг провести низку законів, зокрема про організацію війська - *Української Галицької Армії*. Однак, невдовзі Польща, якій надала збройну підтримку Антанта, висунула до ЗУНР територіальні претензії і розпочала бойові дії. Війна ЗУНР проти Польщі велась зі змінним успіхом. 21 листопада 1919 р. українські війська залишили Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя. У листопаді 1918 р. Буковина була окупована румунськими військами, а на Сан-Жерменській конференції в Парижі 1918 р. її було визнано частиною Румунії. Закарпаття у листопаді 1918 р. було приєднано до Чехословацької Республіки. Таким чином, на початку 1919 р. ЗУНР фактично включала тільки частину Галичини. Ситуація ускладнилася після проголошення 6 січня 1919 р. *Української Соціалістичної Радянської Республіки* – маріонеткового політичного режиму РСФРР на території України, уряд якого у Харкові очолив **Християн Раковський**. Здійснюючи *політику воєнного комунізму* УСРР перетворилася на сировинну і мобілізаційну базу Червоної армії, яка вела наступ на УНР. У таких надзвичайно складних умовах 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення *Акту злуки УНР і ЗУНР* в єдину соборну Українську Народну Республіку. Проте, керівництво українських держав не мало спільного бачення стратегії боротьби. Уряд УНР вважав за можливе піти на союз з урядом *Російської Соціалістичної Федеративної Радянської*

Республіки, щоб спільно діяти проти *Добровольчої армії* генерала **Антон Денікіна**, сформованої з офіцерів колишньої царської армії та козацтва Дону й Кубані. Керівництво Добровольчої армії однаково вороже сприймало і більшовиків і українських соціалістів та намагалося знищити їхні політичні режими. Метою «добровольців» було встановлення військової диктатури для відновлення «єдиної і неділимої Росії». Оскільки уряд ЗУНР вважав, що головну небезпеку становлять Польща і РСФРР, тому він був схильний піти на союз з А. Денікіним. Як наслідок, фактично продовжували існувати в нібито єдиній УНР два українських уряди і дві армії.

Опинившись між трьома ворожими силами (Польща, УСРР, Добровольча армія) УНР і ЗУНР не знайшли спільного варіанту вирішення проблеми. 6 листопада 1919 р. командування УГА вирішило що поляки є більшою загрозою для України ніж росіяни і уклало союз з А. Денікіним за умови неучасті у воєнних операціях проти військ Директорії. Армія УНР продовжувала воювати проти «білих» і «червоних». З 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. армія УНР здійснила рейд по типах Добровольчої і Червоної армій (*перший Зимовий похід*) і на початку 1919 р. вийшла у райони заняті поляками. Головний отаман військ УНР С. Петлюра 21 квітня 1920 р. підписав *Варшавський договір*, який передбачав надання Польщею військової допомоги УНР в обмін на Галичину, Західну Волинь, частину Полісся і Холмщини. УНР також мала забезпечити права польських землевласників на Правобережній Україні. Союз С. Петлюри з **Юзефом Пілсудським** був негативно оцінений урядом ЗУНР, який розірвав акт злуки з УНР. Проте вплинути на перебіг подій ЗУНР вже не могла. Після розгрому восени 1919 р. Червоною армією денікінців в Україні, УГА у лютому 1920 р. перейшла на бік більшовиків і отримала назву *Червона Українська Галицька Армія*. В квітні 1920 р. галичани залишили більшовиків і спробували з'єднатися з армією УНР, проте були оточені поляками, роззброєні й заслані до спеціальних таборів. Спроба армій УНР і Польщі відвоювати Правобережну Україну зазнала поразки. Армія УНР після 21 жовтня 1920 р. перейшла на територію Польської держави, де була інтернована. Залишки Добровольчої армії,

які в квітні 1920 р. очолив барон **Петро Врангель** опинилися в оточенні на Кримському півострові. Для боротьби з П.Врангелем більшовики уклали союз з *Револьюційною повстанською армією України (махновців)* –потужним селянським повстанським рухом під керівництвом **Нестора Махна**. 28 жовтня 1920 р. Червона армія і РПАУ(м) розпочали наступ з Каховського плацдарму. До 17 листопада 1920 р. ціною великих втрат їм вдалося прорвати оборону «білих» і захопити Крим. Відразу після ліквідації білогвардійського угруповання, частини Червоної армії по-зрадницьки оточили махновські загони і знищили їх. 18 березня 1921 р. дипломатичними делегаціями РСФРР, УСРР і Польщі було підписано *Ризький мирний договір*, за яким Польща визнала УСРР, а натомість отримала у володіння Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину та Підляшшя. Таким чином, війну було завершено. Внаслідок агресивної політики сусідніх держав і невирішеності внутрішніх протиріч УНР і ЗУНР зазнали поразки.

3. Вплив революції на соціально-політичний, економічний і культурний розвиток Наддніпрянщини і Західної України протягом 1917–1921 рр.

В умовах революційних змін 1917-1921 рр. українське суспільство було змушено швидко адаптуватися до мінливої політичної реальності. Проте, навіть в умовах тотальної соціально-економічної кризи і війни українська нація продемонструвала здатність мобілізувати зусилля для задоволення культурних та освітніх потреб населення. Так, Українська Центральна Рада з перших днів своєї роботи задекларувала як одне з своїх головних завдань відновлення української школи. У червні 1917 року було створено *Генеральний секретаріат освіти* на чолі з **Іваном Стешенком**. Протягом другої половини 1917 р. секретаріат почав формування мережі губернських та повітових комісаріатів освіти, які повинні були здійснювати українізацію школи. Водночас національним меншинам забезпечувався вільний розвиток рідної мови та освіти. 5-6 квітня 1917 р. і 10-12 серпня 1917 р. у Києві відбулися *перший Український педагогічний з'їзд* та *другий Всеукраїнський педагогічний з'їзд*, які запропонували створити єдину

українську систему освіти. Проголошувалось право громадян на безплатну початкову, середню й вищу освіту. Влітку 1917 р. у Києві було відкрито перший український вищий народний університет.

За доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського справу стандартизації та українізації освіти було *продовжено Міністерством народної освіти* і мистецтв на чолі з **Миколою Василенко**. Уряд Гетьманату виділив понад 2 млн. крб на організацію курсів українознавства для учителів. У вересні 1918 р. розпочали роботу 72 україномовні гімназії, до кінця 1918-1919 навчального року планувалося відкрити ще 150 загальноосвітніх навчальних закладів. Поряд з цим було розгорнуто широку програму з державної підтримки вищої школи. Запрацювали новостворені українські державні університети в Києві і Кам'янець-Подільському, історико-філологічний факультет у Полтаві, Українська національна бібліотека, Державний український архів, Український історичний архів. 14 листопада 1918 р. згідно указу П. Скоропадського було засновано *Українську академію наук*, яку очолив видатний природознавець **Володимир Вернадський**. Вченим секретарем УАН було обрано **Агатангела Кримського** – відомого історика-сходознавця та поліглота, який володів 60 мовами. Робота УАН тривала і за доби Директорії УНР: активно працювала термінологічна комісія, що розробляла українську наукову термінологію, готувалася до друку літературна спадщина Т. Шевченка, І. Франка, В. Антоновича, М. Драгоманова. В той час як українство Наддніпрянщини долало у царині освіти та культури наслідки русифікаторської політики колишньої Російської імперії, уряд ЗУНР боровся у гуманітарній сфері з наслідками колонізації і онімечення. Згідно розпорядження *Державного секретаріату освіти і віросповідань* на чолі з громадським діячем **Олександром Барвінським** у середній школі передбачалося викладання польської та німецької мов як факультативних і обов'язкове вивчення української мови. Загалом в ЗУНР діяло 20 українських гімназій, три реальні школи та сім учительських семінарій.

Початок революції супроводжувався проголошенням політичних прав і свобод, скасуванням національних та релігійних обмежень, смертної кари. Все

це сприяло активізації культурного життя суспільства. Восени 1917 р. за рішенням Генерального секретаріату УЦР у Києві було створено *Український національний театр*. До складу його колективу увійшли **Іван Мар'яненко**, **Лесь Курбас**, **Микола Садовський**, **Панас Саксаганський** та інші відомі українські актори. Завдяки зусиллям уряду Гетьманату у 1918 р. було відкрито *Музично-драматичний інститут ім. Миколи Лисенка*. Розвиток театральнo-музичного мистецтва позитивно вплинув на процес становлення українського кінематографу. Протягом 1918-1920 рр. кінематографісти Київської та Одеської кіностудій запустили у кінопрокат більш ніж 4 тис. фільмів різної тематики.

22 листопада 1917 р. відбулося відкриття *Української академії мистецтв*, першим ректором якої було призначено відомого українського художника-графіка **Георгія Нарбута**. У її стінах працювали **Василь Кричевський** (автор художньо-етнографічних декорацій для українських вистав і кінофільмів), **Михайло Бойчук** (визначний живописець-монументаліст), **Олександр Мурашко** (видатний живописець, який виробив власний унікальний стиль у поєднанні імпресіонізму, модерну та реалізму).

Доба революції була також відзначена поживавленням українського літературного життя і видавничої справи. Увагу читачів в цей час привертали твори **Павла Тичини**, **Василя Чумака**, **Володимира Сосюри**, **Василя Еллана-Блакитного**. Протягом 1917-1918 рр. було видано понад 1,5 тис. найменувань українських книжок і брошур. Надзвичайно важливого значення для справи українського національного самовизначення мала публікація праць **М. Грушевського** «*Хто такі українці і чого вони хочуть*», **Івана Багалія** «*Історія Слобідської України*», **Івана Огієнка** «*Історія української культури*».

Таким чином, у 1917–1921 рр. українська нація продемонструвала вагомий культурний потенціал, здатність бурхливо і творчо реагувати на виклики часу. Проте, залишивши помітний слід у загальноєвропейській культурній спадщині початку ХХ ст. українці поступилися у політичній боротьбі за власну державність. Серед головних причин поразки українського національно-демократичного руху в першу чергу слід назвати брак взаєморозуміння і

узгодженості дій між його керівництвом, відсутність спільного бачення загальнонаціональних інтересів, що знайшло відображення у протистоянні УНР і Гетьманату та суперечностей між УНР і ЗУНР щодо стосунків з Польщею. Серйозною помилкою стала недооцінка В. Винниченком і М. Грушевським значущості військового аспекту у процесі державотворення. Вони виступили проти створення регулярної армії, побоюючись можливого військового перевороту. Як наслідок, в грудні 1917 р.- січні 1918 р. Генеральний секретаріат виявився нездатним організувати оборону УНР і зупинити більшовицьку інтервенцію. Критично важливим для успішної політичної комунікації влади і суспільства в 1917-1921 рр. став пошук шляхів вирішення земельного питання. Селянство складало більшість населення України і воно бажало зрівняльного перерозподілу земельного фонду країни між своїми господарствами. Однак тотальний переділ приватної земельної власності загрожував знищенням господарств високого агротехнічного рівня і цукрової промисловості. Прагнення УНР і Української Держави знайти компромісні шляхи вирішення земельного питання розцінювалося селянською масою як зволікання з вирішенням нагальних потреб народу. За таких умов у виграшній ситуації опинилися російські комуністи, які використовуючи популістські гасла « чорного переділу» землі зваблювали на свій бік селянський загаль. Втім, як показали події 1919-1921 рр. селянство гостро негативно поставилося й до політики воєнного комунізму. Потужний селянський повстанський рух в Україні не сприйняв продовольчу розкладку, запровадження колективних форм господарювання на землі і більшовицький терор. Водночас, слід визнати, що внаслідок малоосвіченості, відсутності організаційної єдності, домінування регіональних інтересів селянству не вдалося створити власної перспективної політичної програми. Стихійні селянські збройні виступи дезорганізовували тил УНР і Гетьманату. Вагомим дестабілізуючим чинником для української влади стала махновщина-масовий анархічний селянський повстанський рух на Півдні України у 1918-1921 рр.

Важливим ускладнюючим фактором для процесу українського державотворення стала несприятливе міжнародне становище. Антанта у своїх геополітичних розрахунках відводила Україні роль складової частини єдиної і неділимої Росії і зрештою у 1919 р. підтримала територіальні претензії Польщі до ЗУНР. Підсумком тривалого військово-політичного протистояння стали смерть 3,5 мільйонів населення України внаслідок бойових дій, каральних акцій воюючих сторін, голоду та епідемій, зруйнована економіка країни, відсутність територіальної цілісності українських етнічних земель і прихід влади в Наддніпрянській Україні *Російської комуністичної партії(більшовиків)* та її регіонального підрозділу – *Комуністичної партії більшовиків України*.

4. Основні тенденції та суперечності політичних, економічних та соціокультурних процесів в українських землях у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.).

Політичний і соціально-економічний розвиток українських земель у міжвоєнний період був зумовлений міжнародними угодами укладеними протягом 1919–1921 рр. Так, згідно *Сен-Жерменського мирного договору* від 10 вересня 1919 р. Буковину було передано під контроль Румунії. Влада Румунського королівства до 1927 р. закрила у цьому регіоні всі українські школи. Уряд відмовився визнати українців нацією, їх називали «громадянами румунського походження, які забули рідну мову». У 1938 р. було заборонено діяльність будь-яких українських політичних партій. Близько 5 тис. га буковинської землі було віддано румунським переселенцям.

За умовами *Сен-Жерменського і Тріанонського договору* від 4 червня 1920 р. Закарпаття було передано Чехословаччині. Уряд Чехословацької республіки дотримувався поміркованої політики у вирішенні «українського питання». У початковій системі освіти дозволялося викладання предметів українською мовою. Легально діяли українські культурні товариства. Однак обіцяну, згідно договору, автономію закарпатським українцям влада надавати не квапилась. Лише 22 листопада 1938 р. після *Мюнхенської наради* країн Європи,

уряд був змушений надати Карпатській Україні статус автономії. У жовтні 1938 р. уряд Закарпаття очолив голова *Християнсько-народної партії* **Августин Волошин**. 15 березня 1939 р. Карпатська Україна проголосила незалежність. Згідно прийнятої конституції державними символами було затверджено синьо-жовтий стяг і гімн «Ще не вмерла України». Карпатські українці створили власні збройні сили - «*Карпатську Січ*». Президентом Карпатської України обрали А. Волошина. Однак відновлення українського державотворчого процесу суперечило інтересам Угорщини. Протягом 14–18 березня 1939 р. Угорське королівство окупувало Карпатську Україну. Героїчний опір «Карпатської Січі» не міг врятувати українську державу від навали значно переважаючих сил ворога. Спроба уряду А. Волошина знайти підтримку у Німеччини, Франції та Румунії зазнала поразки.

Згідно умов Ризького договору від 18 березня 1921 р. та рішення *Ради послів Антанти* 14 березня 1923 р. Західну Волинь, Західне Полісся, Холмщину, Підляшшя і Галичину було включено до складу Польщі. Влада *Другої Речі Посполитої* не виконала своєї обіцянки, щодо надання українським землям статусу автономії. Натомість, головними складовими етнополітики Польщі по відношенню до українців стали *асиміляція і пацифікація* (умиротворення) - тобто придушення виступів українського населення проти польської влади за допомогою поліції та війська. Подібні акції викликали обурення українців. Колишні солдати УГА у 1920 р. створили *Українську військову організацію* яку очолив Є. Коновалець. УВО діяла нелегально, її головним методом боротьби проти польської влади був терор. У 1929 р. внаслідок об'єднання УВО з українськими націоналістичними спілками було створено *Організацію Українських Націоналістів*. Ідеологами ОУН стали **Дмитро Донцов** і **Микола Сціборський**. ОУН проголосила своєю метою організацію збройної боротьби за створення самостійної соборної держави на українських етнічних територіях. В перспективі планувалося створення української регулярної армії й флоту. У майбутній Українській державі політичне керівництво ОУН мало б отримати диктаторські повноваження. Передбачалося здійснення низки соціально-

економічних реформ. Держава повинна була сприяти розвитку приватного селянського господарства, польські, угорські та румунські латифундії підлягали ліквідації. Легка промисловість залишалася у приватній власності, важка промисловість контролювалася державою. Декларувалися наміри гарантувати робітництву восьмигодинний робочий день, а молоді забезпечити безплатну освіту. У своїх програмних положеннях ОУН зазначала, що готова співпрацювати з державами, що будуть ворогами країн, які захопили українські території.

У боротьбі за свої ідеали ОУН використовувала методи політичного терору, залучаючи до своїх акцій українську молодь. У 1933 р. *Крайовим Провідником ОУН в Західній Україні* було призначено **Степана Бандеру**. Під керівництвом С. Бандери бойовиками ОУН було здійснено успішні замах на секретаря Консульства *СРСР* у Львові **Андрія Майлова** (як помста за *Голодомор 1932–1933 рр.*) і польського міністра внутрішніх справ **Броніслава Перацького** (як помста за пацифікації).

Таким чином, протягом 1920-1930-х рр. важливою складовою української політичної культури стала *ідеологія інтегрального націоналізму*. Концептуально її сформулював Д. Донцов у своїй праці «*Націоналізм*». На думку автора і його прихильників український національно-демократичний рух у 1917–1921рр. програв оскільки намагався бути гуманним. Утвердження в тогочасній Європі італійського, німецького і радянського *тоталітарних політичних режимів* дало привід українському національно-визвольному рухові міжвоєнного періоду вважати, що лише силові методи боротьби за владу є ефективними. На думку Д. Донцова у боротьбі за виживання і відродження власної державності українці мають забути про соціальні суперечності і об'єднатися навколо авторитарної політичної організації, що діє за принципом «мета виправдовує засоби». Суголосною ідеєю Д. Донцова була концепція М. Сціборського, відображена у його праці «*Націократія*». На думку автора, головними чинниками, що мають забезпечити українцям перемогу у боротьбі за власну державу стануть «залізна» дисципліна, фанатична відданість ідеї служіння власній нації, особистий аскетизм і нещадність до ворогів.

Створена Радянською Росією на землях Наддніпрянської України *Українська Соціалістична Радянська Республіка* мала формальні ознаки державності, що дозволило РСФРР укласти 18 березня 1921 р. Ризький мирний договір з Польщею. Намагаючись зберегти свій контроль над стратегічно важливими у економічному відношенні регіонами колишньої Російської імперії РКП(б) вирішила об'єднати їх у нову централізовану державу, яка б формально мала статус федерації. Спираючись на свої філіали – «національні» комуністичні партії в Українській СРР, Білоруській СРР, Закавказькій СФРР, пленум ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 року виніс постанову про необхідність створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. 30 грудня 1922 р. у Москві було організовано I-й Всесоюзний з'їзд рад, який ухвалив *Декларацію і Договір про утворення СРСР*. Проголошувалося, що всі республіки об'єднувалися на основі добровільності і рівноправності. Однак союзні республіки були позбавлені права мати власні наркомати закордонних справ, зовнішньої торгівлі, військових і морських справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфів. Відповідні питання у республіках вирішували уповноважені, яких призначала Рада народних комісарів СРСР. Республіканські наркомати продовольства, фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції також підпорядковувались союзному урядові.

Слід визнати, що серед частини більшовиків українського походження певний час існували ілюзії стосовно можливості побудови суверенної української держави на засадах *націонал-комунізму*. Намагання поєднати комуністичну ідеологію з гаслами національного самовизначення спостерігалось у діяльності *Української комуністичної партії (боротьбистів)* (**Олександр Шумський, Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний**) та *Української комуністичної партії* (**Андрій Річицький, Антін Драгомирецький, Борис Антоненко-Давидович**). Однак нечисельність особового складу цих партій, відсутність власних збройних формувань і усвідомлення нездатності протистояти ідеологічному і адміністративному тиску з боку КП(б)У зумовили їхню самоліквідацію протягом 1920–1925 рр.

Намагаючись здобути підтримку серед українського населення КП(б)У протягом 1923-1926 рр. розгорнула політику «коренізації» («українізації»), що була спрямована на розвиток національної за формою і комуністичної за змістом культури, державної підтримки вивчення і використання української мови та поповнення лав комуністичної партії етнічними українцями. Головна роль в українізації республіки належала Народному Комісаріату освіти і його очільникам – О. Шумському (1925–1926 рр.) та М. Скрипнику (1927–1932 рр.). Активно підтримала політику коренізації українська інтелігенція: спілка селянських письменників «Плуг» (**Сергій Пилипенко, Андрій Головка, Петро Панч**), спілка пролетарських письменників «Гарт» (**В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, П. Тичина, Микола Хвильовий**). Згодом більшість з них увійшла до складу *Вільної академії пролетарської літератури* – літературного об'єднання, лідером якого був М. Хвильовий. У 1925-1926 рр. він розгорнув літературну дискусію і запропонував звільнитися від впливу російської культури, переорієнтувавшись на європейські традиції. У той же час українофобськи налаштована частина комуністів виступила в якості прихильників *теорії «боротьби двох культур» Дмитра Лебідя*, що таврувала українську культуру, як примітивну і контрреволюційну. Успіхи українізації стурбували керівництво ВКП(б) на чолі з Генеральним секретарем **Йосипом Сталіним**. Побоювання неконтрольованої українізації міського середовища і радянського партійного апарату зумовили згортання процесу українізації у 1926-1933 рр. Було розпочато кампанію боротьби з «шумськізмом», «хвильовізмом» і «націоналістичними ухилами». В масовому порядку відбувалася дискредитація української інтелігенції під час проведення сфальсифікованих судових процесів (1930 р. – процес «*Спілки визволення України*», 1933р. – процес «*Української військової організації*»). Загалом до 1938 р. з 259 українських письменників, які друкувалися у 1930 р. було репресовано 223 особи. Офіційно політику українізації було припинено постановою ЦК КП(б)У від 22 листопада 1933 р. До 1935 р. більшість шкіл в УСРР знову було русифіковано, а 90% засобів масової інформації стали російськомовними.

Таким чином, післявоєнна система міжнародних договорів 1919–1921 рр. істотно сповільнила і ускладнила процес відновлення української державності. Небажання правлячих кіл Польщі, Румунії, Угорщини захистити соціальні та національні права українців зумовило радикалізацію національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. Наддніпрянщина інтегрувалася до єдиного політичного і економічного простору СРСР. У 1920-х – на початку 1930-х рр. в УСРР спостерігався значний поступ у розвитку української культури, однак формування ВКП(б) тоталітарної політичної системи знищило здобутки політики «українізації».

5. Формування тоталітарної політичної системи як головний результат більшовицької модернізації України.

Більшовицьку модернізацію УСРР протягом 1921–1938 рр. слід розглядати як складну, багатоступеневу програму вдосконалення економічної експлуатації її сировинних і людських ресурсів. У процесі модернізації відбувався перехід від авторитарного до тоталітарного політичного режиму.

Початком більшовицької модернізації УСРР стало запровадження *нової економічної політики* (1921–1928 рр.) Завданням НЕП було примирити комуністичний режим і селянство незадоволене політикою воєнного комунізму та подолати негативні економічні наслідки тривалої війни в республіці. Головними складовими НЕП стали: заміна продовольчої розкладки продовольчим податком, перехід малої промисловості в приватне користування на правах аренди державного майна, дозвіл вільної торгівлі, залучення іноземного капіталу у формі концесій. НЕП зумовила: самоліквідацію антикомуністичного селянського повстанського руху, відновлення сільського господарства, активний розвиток кооперативного руху, пожвавлення підприємницької діяльності, налагодження чіткої фінансової системи (протягом 1922–1924 рр. було запроваджено «тверду» валюту-*червінець*, банківський білет вартістю 10 карбованців, який забезпечувався золотом).

Проте, перехід від командних методів господарювання до економічних суперечив комуністичній доктрині. Більшість керівництва РКП(б) разом з В. Леніним вважали НЕП вимушеним і тимчасовим відступом. Рецидив політики воєнного комунізму спостерігався у 1921-1923 рр., коли незважаючи на велику посуху і неврожай у республіці тривали активні державні хлібозаготівлі. *Голод 1921–1923 рр.* охопив Одещину, Миколаївщину, Запоріжжя, Донечину й Катеринославщину та південь Полтавщини, Харківщини й Кременчужчини. Вже в травні 1922 р. голодувало 5,6 млн. чоловік. За різними підрахунками жертвами голоду стали 1,5-2,5 млн. осіб. Саме у 1921-1923 рр. радянською владою було апробовано тактику використання голоду як засобу упокорення українського селянства. Для здійснення хлібозаготівель були відряджені близько 8 тис. членів воєнізованих робітничих формувань. Саботаж хлібозаготівель загрожував ув'язненням від 6 місяців до 6 років з конфіскацією майна.

Потрібно також зазначити, що запровадження НЕП не змінило більшовицької ідеології, яка проголошувала рушієм прогресу людства міжкласову боротьбу на винищення. До 1925 р. в УСРР утверджується однопартійна політична система. КП(б)У встановило повний контроль над усіма громадськими організаціями. Визначальну роль у внутрішній політиці відігравало *Об'єднане державне політичне управління* (з 1934 р. – *Народний комісаріат внутрішніх справ*). ОДПУ отримало право на позасудові розправи, адміністративне висилання громадян і направлення їх до таборів примусової праці. Вже восени 1922 р. з УСРР ОДПУ депортувало за кордон і вислало на Північ РСФРР 70 викладачів вищих навчальних закладів, як «упертих ідеологів буржуазії». У 1924 р. 18 представників української інтелігенції було засуджено за надуманим звинуваченням у належності до «Центру дій» – міфічної антирадянської організації винайденої працівниками ОДПУ. Першим показовим політичним процесом в СРСР стала *«Шахтинська справа»* 1928 р. – сфальсифікований судовий процес над «шкідниками» у вугільній промисловості Шахтинського району Донбасу, під час якого було засуджено групу інженерів та техніків. Згідно вироку 11 звинувачених розстріляли.

На той час більшовицька ідеологія відкидала можливість мирного співіснування СРСР і капіталістичних держав. Друга світова війна розглядалася, як зручна можливість експорту «революції на штиках» до країн Західної Європи. Однак, негативний досвід Росії у Першій світовій війні і поразка РСФРР у радянсько-польській війні 1920 р. змусили більшовиків кардинально переосмислити перспективи СРСР у майбутньому глобальному збройному протистоянні. У 1925 р. XIV з'їзд *Всесоюдної комуністичної партії (більшовиків)* проголошує першочерговим завданням подолання технічної відсталості Червоної армії, через створення потужного військово-промислового комплексу. Таким чином, у СРСР розпочався підготовчий етап *індустріалізації* – комплексу державних заходів, спрямованих на розвиток переважно паливної, енергетичної, хімічної та машинобудівної галузей промисловості.

Основним плацдармом здійснення індустріалізації було визначено УСРР, оскільки республіка мала значну сільськогосподарську, вугільну та металургійну бази. З метою концентрації у державній власності усіх продовольчих ресурсів в грудні 1927 р. ВКП(б) проголошує курс на *колективізацію селянського господарства*, тобто ліквідацію приватних сільських господарств і створення *колгоспів* – колективних сільськогосподарських підприємств. У 1929 р. колективізація та індустріалізація набувають форсованого (прискореного) характеру. Саме цього року Політбюро ЦК ВКП(б) видало таємну постанову «Про стан оборони СРСР», у якій йшлося про необхідність використання іноземного інженерного досвіду та імпортних технологій для потреб радянського авіабудування, танкобудування, оновлення артилерійського парку та масового виробництва хімічної зброї. Протягом першого (1928–1932 рр.) і другого (1933–1937 рр.) *планів розвитку народного господарства* передбачалося створення 5 тисяч бойових літаків і 10 тисяч танків. Наступна постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 15 липня 1929 р. «Про військову промисловість» відзначала необхідність прискорення оборонного будівництва вже в перші три роки першої п'ятирічки.

Таким чином, характерними рисами соціально-економічної політики радянської влади у міжвоєнний період були пріоритетність державних інтересів, плановість, командно-адміністративні методи господарювання і милітаризованість. З метою створення економічних підстав для високих темпів індустріалізації, ВКП(б) ліквідувало приватний сектор в економіці країни, надаючи державі безперешкодний доступ до усіх наявних ресурсів. Було визнано пріоритетність фінансування саме важкої промисловості, нехтуючи потребами легкої промисловості. Влада перетворила аграрний сектор економіки на фінансового донора індустріалізації, збільшивши експорт зерна за демпінговими цінами.

Протягом першої п'ятирічки в УСРР було збудовано 400 нових підприємств, серед них – «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпроалюмінійбуд», «Краммашбуд». Однак науково-технічна допомога Заходу і високі темпи зростання промисловості в СРСР були оплачені за рахунок державної надексплуатації аграрного сектору економіки. Протягом 1929–1933 рр. було здійснено форсовану насильницьку колективізацію сільського господарства. Її головними складовими стали ліквідація приватних селянських господарств і *розкуркулєння* – придушення селянського руху опору. До 1932 р. 80 % посівних площ у республіці вже належали колгоспам. Працівники колгоспів не отримували заробітної платні у грошовому еквіваленті. За відпрацьовані *трудодини* держава розраховувалася з колгоспниками часткою вирощеної ними ж продукції. Колгоспники не мали паспортів і тому не могли змінити місце проживання і роботу.

Знищення державою традиційного способу життя на селі і неприйнятне підвищення норм натурально-продуктових повинностей викликало опір селянства. У 1929 р. в УСРР було зафіксовано 1120 антикомуністичних виступів на селі. ОДПУ заарештувало 11 685 осіб. Протягом 1931–1932 рр. в республіці відбулося 1 242 антиурядових виступи, у яких загалом узяли участь 295 000 осіб. Радянське керівництво, стурбоване станом справ в Україні, вдалося до радикального заходу – вилучення колгоспного врожаю 1932 р. і організації

продовольчої блокади сільської місцевості у республіці. Таким чином, держава отримувала кошти для індустріалізації і ліквідовувала з найменшими втратами для силових структур антикомуністично налаштоване селянство. *Голодомор 1932-1933 рр.* став актом *геноциду*: смертність серед населення була масовою, особливо серед найвразливіших верств – дітей і людей похилого віку. Продовольча криза ускладнювалася спалахами епідемічних хвороб (висипним та черевним тифом, дизентерією). Голодний психоз і тривале недоїдання спричинили навесні – початку літа 1933 р. в УСРР спалах канібалізму. За різними підрахунками, загалом під час Голодомору 1932–1933 рр. Україна втратила померлими від 3,5 до 5 мільйонів осіб.

Друга половина 1930-х рр. стала в Україні завершальним етапом формування *тоталітарної політичної системи*, завданням якої було охопити своїм контролем усі сфери життя суспільства. З метою ліквідувати будь-які прояви політичної опозиції і унеможливити її появу в майбутньому, НКВС розгорнув у СРСР масштабні репресії. В УРСР протягом 1937–1938 рр. було засуджено 197 617 осіб, з них вирок «вища міра покарання» отримали 122 237 осіб. Юридичне оформлення тоталітарної системи відбулося шляхом ухвалення Конституції СРСР 1936 р. («Сталінська конституція») та Конституції *Української Радянської Соціалістичної Республіки* (1937 р.).

Таким чином в Радянській Україні відбулося утвердження тоталітарного політичного режиму - підпорядкування всього суспільства єдиній ідеології, зосередження влади в руках однієї партії, яка взяла під контроль всі процеси громадського життя. Проголошуючи права і свободи радянських громадян конституції СРСР та УРСР не надавали жодних гарантій їхнього дотримання.

Проблемні питання

1. У чому полягали причини появи масових політичних партій в Європі на початку XX ст.?

2. Охарактеризуйте особливості розгортання бойових дій на українських землях у 1914–1916 рр.?
3. Виокреміть особливості збройної боротьби за незалежність УНР і ЗУНР?
4. Які були суперечності між зовнішньою політикою УНР і ЗУНР?
5. В чому полягали особливості розвитку системи освіти УНР, ЗУНР і Української Держави?
6. Назвіть основні причини поразки національно-демократичного руху в Українській революції 1917–1921 рр.?
7. Які особливості ідеології інтегрального націоналізму?
8. У чому полягали основні причини поразки політики українізації?
9. Який існує причинно-наслідковий зв'язок утвердження тоталітарного політичного режиму в радянській Україні та Голодомору 1932–1933 рр.?
10. В чому полягало значення масових репресій для упокорення українського суспільства?

Література

1. Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. СВ. Віднянського. *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2020. – 814 с. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0015027
2. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проекції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. / За ред. В. Смолія; Упорядк. Бібліограф., імен, і предмет, покаж. С. Блащук. *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2019. 302 с. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0015027

[S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014863](https://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014863)

3. Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). *НАН України, Ін-т історії України*. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с. <https://cutt.ly/ywL5RF1V>
4. Кульчицький С. В. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». *НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ: Парламентське вид-во, 2021. 672 с. <https://cutt.ly/ewL5Taia>
5. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність / Відп. ред. В. Ф. Верстюк. *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2019. 160 с. <https://cutt.ly/zwZpwWvL>
6. Кульчицький С. В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». *НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ: Парлам. вид-во, 2019. 512 с. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014765
7. Сокіл В. Фольклорна проза про голодомори ХХ ст. в Україні: парадигма тексту. *Інститут народознавства НАН України*. Львів, 2017. 440с. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0016250

Лекція 6. Український вимір Другої світової війни. Українське суспільство у 1945–1991 рр.

1. Український вимір Другої світової війни

Період між двома світовими війнами гостро продемонстрував невирішеність національних проблем та загострення на цьому тлі міжнародних відносин. Чи не найактуальнішим стало українське питання, яким маніпулювали в Німеччині, щоб налякати не тільки СРСР, а й створити прецедент для перекроювання мапи Європи.

Українське питання перед війною. Землі України на той момент належали чотирьом країнам – СРСР, Польщі, Чехословаччині та Румунії. Кожен з українських регіонів мав свої особливості розвитку, соціально-політичного та економічного устрою, що робило «українську карту» вигідно маніпулятивною в дипломатичній партії. Вектори міжнародної політики стосовно українських земель спрямовувалися таким чином: держави, в які входили українські землі, мали на меті утримати їх, а за можливості вигідних умов – доєднати ще. Країни-гаранти Версальсько-Вашингтонської системи реалізовували свої геополітичні інтереси, дотримуючись сумнівного нейтралітету та міцно тримаючи українське питання в полі зору. Німецька держава розглядала українські землі через призму розширення так званого «життєвого простору» для «арійської раси» на сході Європи, а Угорщина, що роками підживлювалася невдоволеністю умовами Тріанонського мирного договору (1920 р.), мала хижацькі плани з включення до своїх кордонів Закарпатської України.

Вперше плани щодо українських земель пролунали одразу після приходу гітлерівського уряду до влади. У 1933 р. німецький представник А. Розенберг обговорював їх на таємній нараді з представниками Англії та Італії; 1936 р. про це висловився А. Гітлер, озвучивши божевільну мрію про завоювання України, Уралу та Сибіру. Події 1938 р. в Європі продемонстрували, що ідея самостійності українських земель може стати дієвим «батоном чи пряником», якщо нею правильно маніпулювати. Німеччина на прикладі Карпатської України, затиснутої в дипломатичні та економічні лещата, намагалася продемонструвати

сусіднім країнам – Польщі та Румунії життєспроможність створення Великої України із включенням тих територій, які належали цим державам. Розігруючи «українську карту», спостерігала гітлерівська держава і за реакцією СРСР.

Надії на незалежність Карпатської України остаточно втрапилися 15 квітня 1939 р., коли за згодою Німеччини цей регіон окупувала Угорщина. Подальші інсинуації щодо українських земель загострили необхідність декларування на папері угоди, яка б внесла ясність з боку обох сторін. Такою угодою став відомий світові «пакт Молотова-Ріббентропа» (офіційно – Угода про ненапад між Німеччиною та СРСР, 23 серпня 1939 р.), який за своєю суттю виявився мапою розмежування сфер впливу сторін-підписантів у Східній та Центральній Європі.

Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. вторгненням Німеччини до Польщі. У війні брали участь 61 країна (80% населення Землі), воєнні дії відбувалися на територіях 40 з них. До військових формувань мобілізовано 110 млн. осіб. Загальна кількість втрат становить близько 60 млн. чоловік, із них безпосередньо на фронтах загинули 27 млн.

17 вересня на окреслені «пактом» українські та білоруські землі в складі Польщі зайшли радянські війська, які швидко окупували території та активно просуваюлися уперед. Символічним став спільний парад радянських і нацистських військ, проведений у захопленому німцями Бресті 22 вересня 1939 р. Він вчергове продемонстрував спільність дій агресорів та висвітлювався учасниками досить неоднозначно: німцями максимально широко, щоб викрити свого співника та розділити відповідальність за загарбницькі дії, Радянським Союзом – побіжно, гучного слова «парад» уникали, замінюючи на «урочистий марш» або «церемоніальну ходу». 28 вересня 1939 р. Німеччина та СРСР підписали Договір про дружбу та кордони.

Під пильним контролем партійних органів, військових та НКВС 27 жовтня 1939 р. у Львові пройшли Народні Збори Західної України, які ухвалили «Декларацію про встановлення на Західній Україні радянської влади і про возз'єднання з УРСР». V сесія Верховної Ради СРСР 01 листопада 1939 р. ухвалила закон «Про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання

її з УРСР». На його підставі 14 листопада Верховна Рада радянської України одностайно ухвалила закон «Про прийняття до складу УРСР Західної України».

26 червня 1940 р. СРСР висунув ультиматум Румунії і зажадав повернення деяких територій, серед яких були Буковина та Північна Бессарабія. Готуючись до повномасштабного вторгнення, у відповідь Союз отримав згоду румунського короля Кароля II, який вирішив капітулювати та передати ці території. 2 серпня 1940 р. на VII сесії Верховної Ради СРСР прийнято закон «Про включення північної частини Буковини та Хотинського, Акерманського і Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР», а вже 7 серпня – проголошено про утворення Чернівецької області у складі УРСР.

Німецько-радянська війна. Від нападу до контрнаступу. 22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, яку слід відрізнити від поняття «Друга світова» та ідеологеми «Велика Вітчизняна». Останній термін є ідеологічним «імплантатом», який багато років носив глибоко пропагандистське значення, під тиском якого маскувалися злочини радянської влади проти України, а поділ єдиної перемоги мав створити відчуття спільності радянського народу та нівелювання національних втрат. У 2015 р. Верховна Рада України в рамках декомунізації визнала цей термін невідповідним історичним подіям і замінила його на «Друга світова війна 1939–1945 рр.». Це дозволяє нам порвати із «совєтським» минулим та вийти з поля радянських міфів, на яких будується й сучасний імперський гранд-наратив – боротьба проти історичних ворогів, під обличчя яких ідеологічна машина кремля сьогодні підводить мирне українське населення.

СРСР поніс катастрофічні втрати в перші місяці війни. За три тижні Червона армія втратила 850 тис. осіб загиблими, майже 3,5 тис. літаків, 6 тис. мінометів і гармат. Нищівних поразок зазнали понад половини дивізій, які перебували на прикордонні. За першу половину місяця військових дій до полону потрапило 329 тис. бійців.

Завдяки опору просування німців загальмувалося, а план «Бліцкригу» («блискавичної війни») було зірвано. Населення мобілізувалося для негайного

переведення економіки на військовий лад. До 1 грудня 1941 року німецькі війська просунулись вглиб території СРСР на 800–1200 кілометрів і захопили Прибалтику, Молдавію, Білорусію, Україну і значну частину росії. Країна втратила важливі сировинні, виробничі та продовольчі регіони, загинули мільйони цивільних, кілька мільйонів осіб поранено, взято в полон.

З 8 вересня 1941 року почала блокада Ленінграду, 15 жовтня з Москви евакуювали усі державні органи. 6 грудня 1941 року Радянський Союз розпочав широкомасштабний наступ на центральному фронті, що змусило німців відступити, проте влітку 1942 р. Німеччина рушила на Сталінград. 2 вересня 1942 року німецькі війська підійшли впритул до міста, битва за яке завершилась 2 лютого 1943 року перемогою Червоної армії. Це змінило хід війни й привело до переламу, який закріпився влітку 1943 р. Курською битвою.

Окупаційний режим. Захопивши Україну, Німеччина встановила на її території жорстокий окупаційний режим, запроваджуючи положення складеного ще 1940 р. плану «Ост». Українська територія розділялася між декількома рейхскомісаріатами, найбільший з яких мав назву «Україна» (очільник – Е. Кох) і включав в себе генеральні округи: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ». Чернігівщина, Харківщина, Донбас, Сумщина належали до окремої зони, яка повністю контролювалася німецьким військовим командуванням. Очолювали комісаріати представники окупаційної влади, життя контролювалося каральними органами поліції та військовими.

План «Ост» мав на меті перетворити захоплені землі на колонії. Завданням було:

- витиснути якнайбільше продовольчих та сировинних ресурсів;
- якомога ширше використовувати людські ресурси для роботи на німців;
- депортувати на роботи до Німеччини населення із захоплених регіонів.

Усе це супроводжувалося масовим терором. На території України створили пів сотні гетто да під дві сотні великих таборів. В'язнями були усі, хто чинив опір

окупантам, а також національні меншини. Практикували німці й насильницький вивіз населення як «остарбайтерів». Усього в Німеччину на примусові роботи потрапило близько 2,4 млн. осіб.

На кінець осені 1941 р. територія межиріччя Південного Бугу і Дністра опинилася під румунською окупацією. Вона отримала назву «Трансністрія», тобто Задністрянщина. Офіційно німецьке командування не дозволило включити ці землі до складу Румунії, тому для керівництва окупаційними адміністраціями та координації їхньої діяльності при Кабінеті Міністрів Румунії створили КББТ – «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бесарабії, Буковини і Трансністрії». Губернатором «Трансністрії» став Г. Алексану. Румунська окупаційна влада йшла переважно за німецьким сценарієм, економічної експлуатації регіону. Тут активно запроваджувалася румунізація, відбувалася депортація населення, вбивства євреїв, реквізувалися продукти сільського господарства та вироби промисловості.

Вступ німецьких військ на територію західної України вітався націоналістичними колами, які мали надію, що Німеччина забезпечить незалежність української держави. Сформувавши військові підрозділи «Нахтігаль» (ком. Р. Шухевич) і «Роланд» (ком. Є. Побігущий), українські сили увійшли до Львова, а 30 червня 1941 р. проголосили Акт відновлення Української Держави. Його позитивно сприйняла патріотично налаштована громадськість, але новоутворена держава проіснувала усього десять днів. 4 липня 1941 р. керівник українського уряду Я. Стецько був заарештований, 5 липня гестапо затримало в Кракові С. Бандеру, а на початку вересня 1941 р. 80% керівного складу ОУН опинилося за ґратами, що нанесло значних втрат цьому руху.

Після розгрому націоналістичного руху, Німеччина утворила дистрикт «Галичина», який 17 липня 1941 р. був приєднаний А. Гітлером до раніше утвореного з польських земель Генерал-губернаторства. Очільниками стали К. фон Ляш, з 1942 р. – О. Вехтер. Територія розглядалася як колишня австрійська провінція, німці розв'язали тут військово-поліцейський терор, розігнали уряд Я. Стецька, а його членів арештували. Окупаційна влада вдавалася до масових страт

євреїв, конфіскації майна та збільшення податків, вивезення на примусові роботи. За невиконання сплати податків жорстоко населення штрафувалося, були ті, яких кидали за ґрати або страчували. До Німеччини вивозилася сільськогосподарська продукція, контролювалася діяльність промислових підприємств.

Голокост. Голокостом називають цілеспрямовану політику винищення єврейського населення, яка впроваджувалась з 1933 до 1945 р. нацистською Німеччиною та її союзниками. В результаті цього в Європі загинуло близько шести мільйонів євреїв. Антисемітські заходи від моменту приходу А. Гітлера до влади ставали дедалі радикальнішими – від економічного переслідування та обмеження у громадянських правах (бойкот єврейського бізнесу, експропріація власності, Нюрнберзькі расові закони, «кришталева ніч») до цілеспрямованого вбивства в масовій кількості у так званих «таборах смерті».

Українські євреї також постраждали під час німецької окупації. На момент нападу Німеччини на СРСР Україна мала найбільше єврейське населення в Європі – 2,7 мільйона осіб. До винищення євреїв в Україні нацисти залучали свої сили – поліцію безпеки та охоронну поліцію, спеціальні винищувальні загони – айнзацгрупи, регулярні війська – Вермахт, а також українську допоміжну поліцію, яких набирали переважно з радянських військовополонених.

Одна з перших акцій масового розстрілу відбулася у Кам'янці-Подільському в серпні 1941 року, коли нацисти знищили 23 600 євреїв з числа місцевих жителів та доправлених сюди із Закарпаття угорських євреїв. До січня 1942 р. на околицях міст у Рівному розстріляли близько 17 тис. євреїв, у Вінниці – 15 тис., у Хмільнику – 8 тис., у Проскурові (нині – Хмельницький) – 7 тис., в Острозі – 5,5 тис., у Бердичеві – 15 тис., у Луцьку – 14,7 тис., у Сталіно (нині – Донецьк) – 20 тис., у Харкові – 14 тис. Лише на Київщині у Бабиному Яру, за даними історика В. Нахмановича, розстріляно прибіл. 65–70 тис. євреїв.

Контрнаступ та визволення України. Поразка Німеччини та фашистського блоку. Після поразки у Курській битві німці втратили можливість розгортати масштабні наступальні операції. Контрнаступ радянських частин пожвавився та

мав більший успіх, хоча німці й намагалися звести лінію укріплень «Східний вал». Початок року позначився перемінним успіхом. Зокрема, у березні 1943 р. Червоній армії не вдалося втримати Харків, бої за який точилися біля місяця, і тільки 23 серпня 1943 р. місто звільнили від німецьких загарбників. Наступним великим пунктом став Київ

8 вересня 1943 р. радянські війська звільнили Сталіно та протягом жовтня зайняли стратегічно важливі позиції при форсуванні Дніпра. 14 жовтня 1943 р. звільнили м. Запоріжжя, і радянські війська стали готуватися до переходу річки. Кривава бійня, глорифікована радянською історіографією, хоча і мала успіх, проте він був отриманий надзвичайними втратами з боку радянських військ, перш за все – українських бійців. При чому залучали не тільки професійних військових, але й звільнених громадян – «чорносвитників». Олександр Довженко, тодішній військкор, писав: «У боях загиває велике множество мобілізованих в Україні, звільнених громадян. Вони воюють в домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться, як на винуватих». Офіційні втрати при форсуванні Дніпра – 417 тис. осіб, проте історики наразі називають ймовірну кількість приблизно 800 тис.

1944 р. став першим роком завершального періоду німецько-радянської війни. У лютому 1944 р. відбулася Корсунь-Шевченківська битва, 2 лютого 1944 р. звільнили Луцьк і Рівне, згодом – Проскурів, Тернопіль, Вінницю. 28 березня 1944 р. німців вибили з м. Миколаїв, 10 квітня – з Одеси. 9 травня 1944 р. звільнили Севастополь. У липні відбувся бій під Бродами, 27 липня 1944 р. визволено Львів низку інших міст. 28 жовтня 1944 р. українську землю повністю очищено від нацистських окупантів визволено Закарпаття.

7 травня 1945 р. представник німецької делегації А. Йодль у Реймсі підписав Акт про беззаперечну капітуляцію німецьких збройних сил, повторний Акт, з примхи Й. Сталіна, підписали ще й 8 травня, коли годинник показував різницю в часі і в Москві було вже 9-те число. Саме 8 травня вважається святковим у країнах Європи. В Україні День пам'яті та перемоги над нацизмом у

Другій світовій війні 1939–1945 рр. також святкується 8 травня замість радянської дати 9-го (Закон України № 3107-IX від 29 травня 2023 р.).

Із закінченням німецько-радянської війни Друга світова ще тривала – акцент фронту змістився в Тихоокеанський театр воєнних дій, де Японія зазнала поразки. Капітуляція цієї країни підписана 2 вересня 1945 р.

Після того, як у жовтні-листопаді 1944 р. радянські війська увійшли до Закарпаття, створено Національний комітет Закарпатської України, який волів від'єднання від Чехословаччини та приєднання до УРСР. Переговори сторін щодо Закарпаття завершилися тим, що 1 лютого 1945 р. чехословацька делегація погодилася над радянським контролем регіону. Після перемоги у війні 29 червня 1945 р. в Москві підписано Чехословацько-радянську угоду про Карпатську Україну, за якою Закарпаття було приєднано до Української РСР. 22 січня 1946 р. Карпатська Україна увійшла до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки як Закарпатська область з центром у місті Ужгород.

Рух Опору. Одразу після війни населення почало організовуватися у підпільні групи для протидії німцям. Рух Опору включав у себе радянську складову та націоналістичну. Початком розгортання антинацистського руху Опору став 1941 р., але тоді він мав стихійний характер, не носив системності, а дії представників руху зазнавали поразки через добре налагоджену роботу німецьких каральних органів.

30 травня 1942 р. створено Український штаб партизанського руху, який очолив Т. Строкач. Активність партизанського руху та ефективність дій не були однаковими в різних регіонах, проте партизани проводили різні акції проти німців – підривали залізничні колії («рейкова війна»), влаштовували засідки, рейди в тил ворога (Степовий рейд, Карпатський рейд), відбивали награване та ін. В окупованих населених пунктах діяли підпільні організації, які збирали дані про розташування військ, їхнє забезпечення, допомагали у саботажі та диверсіях, підтримували патріотизм місцевого населення. Допомога партизанського руху стала неабияким чинником у подоланні ворога.

14 жовтня 1942 р. засновано Українську повстанську армію УПА на чолі з В. Івахівим. З осені 1943 р. УПА очолив Р. Шухевич (псевдо – Тарас Чупринка) з осені. Долучилися до протидії нацистам і перші загони нерадянських партизанів, сформовані на Волині й у Поліссі під керівництвом Т. Бульби-Боровця, а також військові формування ОУН, які пішли у підпілля. За короткий час УПА взяла під контроль частину території Волині, Полісся, згодом — Галичину, Поділля та Черкащину. Рух Опору, репрезентований ОУН та УПА на чолі з Р. Шухевичем (псевдо – Тарас Чупринка) діяв потужними групами. Чисельність збройних формувань сягнула близько 100 тис. осіб. З 1944 р. УПА воювала проти радянської армії.

Радянізація західних областей України. Радянський режим на західноукраїнських землях в перші роки після їх приєднання до УРСР ще не встиг зміцнитися, тому кроки його очільників відзначалися обережністю та деякою поміркованістю. 27 липня 1944 р. в Галичину вдруге прийшла радянська влада, а з нею й чергові репресії проти українців. На успішному етапі війни, коли СРСР збагнув, що переможців не судять. Почалася жорстка інкорпорація цих регіонів до складу Союзу, яка отримала назву радянізація – насильницька всеохоплююча політика з перебудови всіх сфер життя: політичної, соціальної-економічної, культурної. За короткий час було створено радянський, партійний, господарський і карально-репресивний апарати, що контролювали усі сфери життя західних українців. СРСР використовував вже апробований сценарій: обов'язковими елементами радянізації стали індустріалізація та примусова колективізація регіону.

Поряд із цим працювала репресивна машина, під колеса якої потрапили представники української еліти, інтелігенція, церковники. Жертвою стала і Українська греко-католицька церква (УГКЦ), знищення якої видали 10 березня 1946 р. на Львівському псевдособорі за саморозпуск, а Берестейську унію 1596 р. ліквідували, визнавши її «чужою українському народу». Представників духовництва на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим заарештували. За ґрати потрапило 334 священики, УГКЦ вимушена була перейти в підпілля.

Підсумки Другої світової війни для України. Історикам важко достеменно порахувати втрати України в роки війни, але наявні цифри вже приголомшують:

- людські втрати – 8-10 млн осіб;
- зруйновано міст – 7 тис.;
- зруйновано сіл – 28 тис.;
- жертви Голокосту – 1,5 млн;
- вивезено підприємств – 550;
- зруйновано медичних закладів – 18 тис.;
- зруйновано освітніх закладів – 33 тис.;
- спалено господарств – 320 тис.;
- зруйновано підприємств – 16 тис.;
- отримані збитки – 450 млрд.

Головний політичний підсумок Другої світової війни для України – це об'єднання за низкою договорів усіх етнічних українських земель в межах єдиної держави УРСР та визначення майбутніх державних кордонів. Окрім цього, Україна після війни мала змогу виступати самостійним суб'єктом на світовій політичній арені (є співзасновницею ООН), вступати до міжнародних організацій тощо.

2. Пам'ять про Другу світову війну в сучасній Україні.

Сьогодні, в умовах повномасштабної брутальної війни, розв'язаної Російською Федерацією, Україна переживає найбільше потрясіння з часів Другої світової війни. Пам'ять про попередню війну на українських теренах відігравала та продовжує відігравати визначну роль у політичній, науковій та культурній сферах.

Для радянського періоду було характерною використання ідеологеми «Велика вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 рр.». Офіційно впорядкування місць поховань та встановлення перших пам'ятників в СРСР розпочалось ще під час та одразу по завершенні війни. Проте, масове

встановлення меморіалів та пам'ятників відбувається вже у період «застою», пам'ять про війну набуває нового значення та інструменталізується партією. Зміни у державній політиці пам'яті щодо війни були пов'язані із «холодною війною» та формуванням іміджу СРСР як країни-переможниці над фашизмом. Саме з 1965 р. на офіційному рівні як святковий день відзначається День Перемоги. Святкування цього дня наповнюється агітаційно-пропагандистським сенсом, по всій країні постають величні пам'ятники та меморіальні комплекси саме у період «застою». У 1970-х рр. відбувається відкриття Меморіалу героїчної оборони Одеси, меморіалу «Живі – безсмертним» у Донецьку, Меморіалу Вічної слави у Сумах тощо. Меморіал Слави у Харкові було відкрито в 1977 р. Він став одним з найбільш впізнаваних «місць пам'яті» Харкова. Пам'ятники радянського періоду, переважно присвячені героїзму та вшануванню пам'яті радянських воїнів-переможців та радянських громадян – жертв окупантів, що цілком вписувалося у концепт «Великої вітчизняної війни». Пам'ятники воїнам-визволителям, часто грандіозні за свої масштабами, були встановлені в СРСР та за його межами, переважно у країнах Східної Європи. Поруч із меморіальним комплексом знаковим для Харкова є пам'ятник воїну-Визволителю (1981 р.).

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р., Саме останній термін залишився єдиним після Революції Гідності (2014 р.) та відповідних законодавчих змін (2015 р.).

Із здобуттям незалежності у 1991 р. пам'ять про Другу світову війну посідала важливе місце в українському науковому, політичному та культурному дискурсі. Водночас, до 2014 р., за певною інерцією модель пам'ятання подій війни багато в чому продовжувала радянську традицію. До останньої додалась національна модель пам'яті, тож існував певний консенсус. Він включав у себе ідеологему «Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», із зміною акцентів радянських часів. У центрі тепер був подвиг та страждання простої людини, а не героїзований образ партії, яка очолювала радянський народ на шляху до перемоги, притаманний радянській моделі. Водночас пам'ять про війну тепер включала український вимір Другої світової війни – національно-визвольний

рух, а також такі трагедії як Голокост та розстріли польських офіцерів військами НКВС у 1940 р.

Події Революції Гідності та початок російсько-української війни у 2014 р. остаточно унеможливили співіснування двох моделей. Провідним стає національна модель пам'яті про війну, яка фактично була закріплена на законодавчому рівні у 2015 р. Початок російсько-української війни спричинив переосмислення подій Другої світової війни на рівні держави. Парадигма партнерських відносин із РФ в сучасності та минулому не могла більше існувати, це мало відображення й у політиці пам'яті та історичній політиці української держави.

Зміна парадигми, спричинена російсько-українською війною, була зафіксована у «декомунізаційних законах» 2015 р. Зокрема біло прийнято закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», метою якого є «збереження пам'яті про перемогу над нацизмом». Цей закон фактично показав ставлення держави до пам'яті про війну та розпочав процеси ще глибшого переосмислення і впровадження змін у освітній сфері, меморіальних практиках увічнення перемоги над нацизмом, топоніміці тощо. Закон визначав, що поруч із 9 травня – Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Днем перемоги) встановлювався пам'ятний день – 8 травня – День пам'яті та примирення.

У 2014 р. було започатковано нове державне свято – День захисника України (14 жовтня, з 2023 р. у зв'язку зі зміною церковного календаря – 01 жовтня; з 2021 р. свято отримало нову назву «День захисників та захисниць України»). Нове свято фактично змінило День захисника Вітчизни (23 лютого), яке продовжувало радянську традицію та залишається святом в РФ і має виражений пропагандистський характер.

Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. поглибило процеси переосмислення пам'яті про Другу світову війну, зокрема на рівні держави. Так, у 2023 р. було встановлено єдине державне свято, що відзначається 8 травня –

«День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років».

Важливо розуміти, що сучасна РФ активно використовує пам'ять про Другу світову війну в ідеологічному обґрунтуванні своєї агресії проти України. Анексувавши Крим і взявши під контроль регіони на сході України в 2014 р. та навіть раніше, Російська Федерація намагалася поширити свій вплив на всю Україну, використовуючи методи гібридної війни. Зокрема, вона намагалася вплинути на Україну за допомогою політичних, економічних та інформаційних інструментів. Пам'ять про Другу світову війну, поняття «велика перемога» у «Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», посіла центральну роль серед інформаційно-політичних засобів. З початком повномасштабної війни у 2022 р. Друга світова також стала ключовим ідеологічним обґрунтуванням вторгнення. Зокрема, використовуються російські пропагандистські кліше: «бандерівці» (назва крила українських націоналістів, яку в російській пропаганді використовують для визначення всіх українців), «українські нацисти», ідеологема «денацифікація України» тощо. З іншого боку, новий конструкт «рашизм» (визначення «російського фашизму»), який з'явився на противагу тому, що росіяни у своїй пропаганді називали українців «фашистами» – термін часів Другої світової війни – нині використовується в українському дискурсі.

3. Українське суспільство в період пізнього сталінізму та деєталінізації.

Перемога СРСР у Другій світовій війни започаткувала новий період в історії України. Значні геополітичні зміни сприяли тому, що більшість українських етнічних земель опинилися у межах однієї держави, що було визнано міжнародними договорами. Українська РСР у цей період вийшла на міжнародну арену, що відбулося під цілковитим контролем радянського центру. Протягом короткого часу, ціною значних зусиль, український народ подолав економічні наслідки війни. Процес відбудови господарства був складним і суперечливим, він відбувався під контролем адміністративно-командної системи,

в складних умовах тоталітарного режиму, але з великим ентузіазмом простих громадян, які відбудовували свої міста та села.

Протягом 1941–1944 рр. через Україну двічі пройшов фронт Другої світової війни. Активні військові дії та тактика «випаленої землі» з обох боків призвели до величезних руйнувань. В УРСР залишилося лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала кошти, що були виділені на індустріалізацію у передвоєнний період. Тож швидка відбудова після подій війни була пріоритетом для радянського керівництва та українського народу. Протягом повоєнної п'ятирічки вдалось відновити економіку УРСР. Характерними рисами економічного розвитку у повоєнний період були: високі темпи відбудови, в першу чергу важкої промисловості; величезний внесок народу у відбудову і використання його ентузіазму за допомогою соціалістичних змагань; збільшення диспропорції в економіці через ігнорування легкої промисловості та сільського господарства. Ігнорування проблем сільського господарства багато призвело зокрема до масового голоду 1946–1947 рр. Наслідком голоду 1946–1947 рр. стала загибель в Україні понад 1 млн. людей. Незважаючи, на трагедію власного народу, сталінське керівництво санкціонувало експорт хліба в країни Східної Європи (Польщу, Румунію, Чехословаччину), з метою підтримки там лояльних до СРСР режимів та утримання їх у соціалістичному таборі.

Закінчення Другої світової війни ознаменувало початок нової війни – «холодної», тобто економічного, політичного та ідеологічного протистояння СРСР та її сателітів із колишніми союзниками з антигітлерівської коаліції – країнами Заходу на чолі з США. Країни Східної Європи, зокрема ті, що межували з Україною, потрапили у сферу впливу СРСР, що вплинуло на позитивне для СРСР або компромісне встановлення повоєнних кордонів. Питання про повоєнні кордони України обговорювалися, зокрема, у 1945 р. на Ялтинській конференції керівників країн антигітлерівської коаліції. Між Радянським Союзом і Польщею, за договором 1945 р., було встановлено кордон по так званій «лінії Керзона», із

відхиленнями на користь Польщі до 30 км. Частина українських етнічних земель – Холмщина, Лемківщина, Надсяння і частково Підляшшя, опинились поза межами УРСР. У 1945 р. на цих землях проживало 800 тис. українців. У період з 1944 до 1946 рр. відбувається масове переселення українців «Закерзоння» з Польщі до УРСР. Натомість, у зворотному напрямку були відправлені громадяни Польщі польського та єврейського походження. У 1947 р. залишки українського населення Польщі були депортовані з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини на Захід та Північ Польщі (землі які до 1945 р. належали Німеччині). Ця акція увійшла в історію як операція «Вісла». У підсумку було насильно переселено близько 150 тис. українців, які за задумом польської влади мали асимілюватися. Згодом операція «Вісла», яка проходила зі згодою СРСР, була неодноразово засуджена Польщею та Україною. У 1951 р. відбувся обмін територіями між УРСР та Польщею, що супроводжувався депортаціями українського населення до південних та східних районів України. У листопаді 1944 р. на з'їзді народних комітетів Закарпаття, який відбувся після вигнання нацистів Червоною армією, був прийнятий Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. У червні 1945 р. був підписаний договір між СРСР і Чехословаччиною, згідно з яким Закарпатська Україна увійшла до складу УРСР. Внаслідок збільшення територія України в цей час становила 540 тис. км².

Україна зробила вагомий внесок у перемогу антигітлерівської коаліції, внаслідок цього за роки війни зросли її міжнародний авторитет. Зважаючи на це, а також прагнучі збільшити власний вплив на післявоєнний світовий порядок, сталінське керівництво здійснило кроки, що мали продемонструвати його прагнення розширити суверенітет республік. УРСР отримала можливість вступу до міжнародних організацій, але не могла мати власні посольства. У квітні 1945 р. УРСР стала країною-співзасновницею ООН. Міжнародна діяльність УСРР повністю контролювалась СРСР, який отримав додатковий голос при голосуваннях в ООН. Усі договори про встановлення кордонів підписувались саме від імені Радянського Союзу.

Утвердження на західноукраїнських землях радянської влади супроводжувалось радянізацією, тобто насильницьким насадженням економічної, суспільно-політичної та культурної радянської тоталітарної моделі. Радянізація супроводжувалася депортаціями, утисками та спробою ліквідації Української греко-католицької церкви, репресіями, насильницькою колективізацією. Все це супроводжувалось активним супротивом з боку ОУН та УПА. За сучасними даними після 1946 р. середня кількість вояків УПА не перевищувала 20 тис. осіб. Її очолював Тарас Чупринка (Роман Шухевич). Насильницька колективізація, масові депортації, політичні репресії та ліквідація УГКЦ, що відбувались на Західній Україні сприяли продовженню боротьби ОУН та УПА проти радянської влади. Ліквідація УГКЦ відбулась шляхом «саморозпуску» на Львівському соборі та нібито «добровільного приєднання» до РПЦ. Собор скасував Берестейську церковну унію 1596 р., після якої було створено УГКЦ, і проголосив об'єднання цієї церкви з Російською православною церквою. Священники, які не підтримали цього рішення були репресовані. У 1949 р. Мукачівська греко-католицька єпархія, що на Закарпатті, була змушена об'єднатися з РПЦ.

По завершенню війни радянське керівництво прагнуло відновити тотальний контроль для усіма сферами життя суспільства. У повоєнний час в Україні розпочинається хвиля ідеологічних репресій. Ідеологічна кампанія, спрямована проти діячів літератури, культури і науки увійшла в історію як «ждановщина» (за прізвищем секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології А. Жданова). Розгорнулося боротьба з «буржуазним націоналізмом» у якому були звинувачені представники української творчої інтелігенції. Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка розкритикувала генетику (названу «продажною дівкою імперіалізму»), що завдало величезної шкоди розвитку сільського господарства. Ця кампанія згодом була названа «лисенківщиною», за прізвищем її ідеолога та очільника, академіка АН УРСР Т. Лисенка. Ще однією ідеологічною кампанією стала розгорнута з кінця 1948 р. боротьба проти «низькопоклонства перед Заходом», а

згодом – проти «безрідного космополітизму». Ці кампанії виявили нових «ворогів народу», якими стали радянські євреї. У ході «холодної війни» із Заходом і створення держави Ізраїль євреї звинувачувались у подвійній лояльності та змові із Заходом.

Після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) в історії України розпочинається новий період, що значно відрізнявся від попередніх десятирічь сталінського тоталітарного режиму. До влади в СРСР, одержавши перемогу у внутрішньопартійній боротьбі, прийшов колишній очільник української комуністичної партії Микита Хрущов. Неформальна назва цього періоду історії України та СРСР – «відлига» (у 1954 р. була написана повість визначного радянського письменника І. Еренбурга із цією назвою). Період «Хрущовської відлиги» характеризувався критикою культу особи Й. Сталіна, частковою політичною реабілітацією жертв сталінських репресій і тоталітарного режиму, лібералізацією (частковим пом'якшенням політичної та ідеологічної системи, що склалася в СРСР у сталінські часи), а також низкою непослідовних економічних проєктів та реформ.

У цей період була остаточно сформована сучасна територія України. У 1954 р. в СРСР надзвичайно масштабно відзначалося трьохсотріччя Переяславської Ради 1654 р. Ідеологічно приєднання Гетьманщини до Московії представлялося як «возз'єднання» «братських народів», причому український народ вважався «молодшим». У ході святкування було побудовано чимало пам'ятників, перейменовано міста, а також відбулась передача Кримської області зі складу РРФСР до УРСР. Економічні зв'язки Криму та України, через наявність сухопутного сполучення. Визначним фактором у передачі Криму стало його скрутне економічне становище на початку 1950-х рр. Зокрема, у 1950 р. виробництво зерна у порівнянні з 1940 р. було меншим у 5 разів, зокрема й через нестачу води для сільськогосподарських потреб. Після передачі Криму Україні були побудовані такі надважливі для економіки Криму інфраструктурні об'єкти – Північно-Кримський канал (забезпечував до 85 % потреб півострова у прісній воді), Сімферопольська ТЕС тощо.

Чи не найбільше «відлига» асоціюється із процесами, що почались у 1953 р. і увійшли в історію як десталінізація. Тобто політикою ліквідації сталінської політичної системи, критики культу особи Сталіна. У цьому році за рішенням Президії Верховної Ради СРСР були ліквідовані позасудові органи, які фактично здійснювали розправу над людьми без суду і слідства. Надалі скасовувались надзвичайні закони і постанови спрямовані на боротьбу з «ворогами народу», вводився прокурорський нагляд за дотриманням законності тощо. Ключовим проявом десталінізації став закритий виступ у лютому 1956 р., на XX з'їзді КПРС М. Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки». Він піддав критиці Й. Сталіна, його зловживання владою, порушення законності, які мали місце в СРСР у 1930-ті – на початку 1950-х років і були пов'язані з культом особи. Культ особи Й. Сталіна було засуджено як такий, що не відповідає справжньому марксизму, було визнано і засуджено терор в лавах комуністичної партії. Початком злочинної політики, згідно з доповіддю став 1934 р. М. Хрущов, таким чином, не назвав низку злочинів сталінізму, зокрема Голодомор 1932–1933 рр. Жорстка критика радянського вождя фактично не торкалася суті командно-адміністративної системи, створеної за участі єдиної владної партії – комуністичної; усі вади системи зводились до культу особи Й. Сталіна.

Десталінізація привела до серйозних змін в Україні. Відбулася масова політична реабілітація, тобто виправдання і поновлення репутації незаконно та несправедливо обвинувачених чи засуджених осіб. Характерними рисами цього періоду стало уповільнення кампанії проти націоналізму, а також процесу русифікації. У політичній сфері «відлига» характеризувалася лібералізацією, тобто відносним пом'якшенням політичного режиму, частково стала можливою критика вад існуючого ладу. Зокрема здійснювалися заходи по демократизації діяльності КПРС і КПУ. Було відновлено регулярне скликання партійних з'їздів і пленумів ЦК, запроваджено обговорення партійних і державних документів у пресі, на зборах трудових колективів.

Важливим аспектом розвитку Радянського Союзу епохи М. Хрущова стали економічні реформи. Уже в середині 1950-х рр. для нового радянського

керівництва стали очевидним серйозні недоліки системи управління економікою СРСР. Партійно-державне керівництво почало пошуки нових підходів у економічній політиці, та здійснило ряд заходів по перебудові управління економікою. У лютому 1957 р. була розпочата реформа, головним завданням якої було забезпечення децентралізації управління промисловістю, розширення господарських прав республік скорочення апарату міністерств, відомств тощо. З цією метою відбулась ліквідація низки міністерств, що здійснювали управління різними галузями господарства. Замість них створювались адміністративно-економічні райони, які очолювались радами народного господарства (раднаргоспами).

Окрім зазначеної реформи провідним напрямком змін в економіці було визначено впровадження здобутків науково-технічної революції, що дали певні результати, найвагомішим з яких було освоєння космосу (запуск першого штучного супутника Землі у 1957 р. та політ у космос першої людини у 1961 р.).

У другій половині 1950-х рр. – першій половині 1960-х рр. було здійснено ряд заходів, спрямованих на розвиток сільського господарства, яке хронічно, через багаторічну державну економічну політику відставало від розвитку промисловості, передусім важкої. У цей час держава, заявляючи про необхідність покращення стану сільського господарства вживає наступні заходи: були ліквідовані машинно-тракторні станції (МТС), а їхня техніка продана колгоспам і радгоспам;; здійснено укрупнення колгоспів і перетворення багатьох з них в радгоспи; почалася ліквідація «неперспективних» сіл; підвищено заробітну платню колгоспникам тощо.

В історію увійшли три надпроекти, що здійснювалися у період «відлиги». Перший проект, реалізація якого була розпочата у 1954 р., передбачав освоєння та використання у сільському господарстві близько 16 млн. га цілинних земель Казахстану і Сибіру. Виконання проекту вимагало величезних людських і матеріальних ресурсів, головним джерелом яких стала Україна. Другий проект – кукурудзяна кампанія – передбачав вирішення проблеми кормів для тваринництва за рахунок засіву мільйонів гектарів землі кукурудзою. Наприкінці

1950-х рр. 20% сільськогосподарських земель було відведено на кукурудзу за рахунок традиційної пшениці, відповідно обсяги виробництва останньої, відповідно, зменшились. Третій проект, розпочатий у 1957 р., був спрямований на розвиток тваринництва, вирішення проблеми забезпечення населення м'ясом, молоком, маслом та іншими продуктами. Було поставлено за мету найближчі 3–4 роки наздогнати і випередити США по виробництву цих видів продуктів на душу населення, щоби було вкрай нереалістично.

У період «відлиги», завдяки загальній лібералізації, заявляються нові можливості у розвитку мистецтва. Сформувалася група молодих митців – літераторів та художників, які увійшли в історію як «шістдесятники». Ці представники талановитої української молоді сформувалися як митці у час, коли відбувався процес реабілітації, виникли перші мистецькі контакти із Заходом. Завдяки лібералізації виникли умови для висловлення певного вільнодумства, відбулось часткове послаблення цензури. Шістдесятники прагнули оновлення радянського суспільства, виступали проти втручання партії в мистецький процес, боролися за відродження української мови та культури, піднесення національної самосвідомості та людської гідності. Серед цієї плеяди митців найбільш відомими стали В. Симоненко, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінгаровський, А. Горська. Шістдесятники влаштовували неформальні літературні читання та виставки, вечори пам'яті репресованих діячів, складали петиції на захист української мови. У 1960 р. був створений осередок шістдесятників клуб творчої молоді «Сучасник» у Києві, який очолював Л. Танюк.

У середині 1950-х рр. в Україні, як і в цілому в СРСР, виникає дисидентський рух – тобто опозиційний до існуючого радянського режиму. Дисиденти виступали проти офіційної ідеології та монополії на владу радянської бюрократичної еліти, виступали за демократизацію суспільства, проти русифікації, відстоювали вільний розвиток української культури і мови. Дисидентські групи були досить різноманітними, належали до різних течій. Серед них виділяють правозахисну, національно-орієнтовану та релігійну.

4. Українське суспільство у період кризи радянського ладу та спроб його реформування

Після приходу до влади консервативних сил на чолі з Леонідом Брежнєвим розпочинається поступова зміна політичного курсу в напрямку відмови від лібералізації та консервування існуючого режиму, заперечення будь-яких спроб оновлення суспільства. Критика сталінської адміністративно-командної системи припиняється. Характерними рисами розвитку економіки цього періоду були: стагнація у виробництві, зростаючий дефіцит товарів народного вжитку, неприйняття економічних нововведень тощо.

Період перебування при владі Л. Брежнєва увійшов в історію під назвою «застій». В міжнародній політиці новий курс супроводжувався «холодною війною» та мав негативні прояви, зокрема, введення в серпні 1968 р. у Чехословаччину військ держав Варшавського договору з метою підтримки консервативних політиків у керівництві цієї країни. У 1979 р. радянські війська були введені в Афганістан. У підсумку Афганська війна не дала СРСР відчутних геополітичних результатів, проте за 10 років, за офіційними даними, загинуло близько 15 тис. радянських військовослужбовців, витрачені величезні матеріальні ресурси.

Для періоду «застою» була характерною криза радянського ладу. Усю повноту влади зосредила в своїх руках панівна партійна еліта – номенклатура. Фактично, вона цілком контролювала всі сфери життя суспільства, маючи при цьому значні привілеї. Номенклатура, на відміну від більшості громадян, мала доступ до дефіцитних товарів та послуг. Існувала спеціальна закрита система постачання продовольством та промисловими товарами, охорони здоров'я та відпочинку, що була доступна тільки для еліти.

Народовладдя, що декларувалося в СРСР, було замінено на формальне представництво громадян у радах усіх рівнів. Вибори до представницьких органів влади проходили безальтернативно, на основі заздалегідь відомих списків. Одночасно відбувається розростання партійного та державного апаратів,

їхнє фактичне злиття. Єдина правляча партія в СРСР – КПРС була носієм усієї повноти влади. Партійні комітети різних рівнів (обласні, міські, районні) безпосередньо командували радами, органами державного управління, профспілками, ідеологічним молодіжним рухом – комсомолом.

Політична монополія комуністичної партії була юридично закріплена у 6-ій статті Конституції СРСР та Конституції УРСР 1978 р. Радянська конституція України мала декларативний характер і абсолютно не відповідала політичним реаліям. Так, згідно з нею, УРСР була суверенною державою, що мала право виходу з СРСР. Формально влада в УРСР належала народу, гарантувалися права та свободи громадян.

У 1970-ті – першій половині 1980-х рр. СРСР повертається до надцентралізованої директивної моделі управління економікою, що неминуче мало призвести до економічної стагнації та занепаду. У 1970-ті рр. значно уповільнилися темпи зростання економіки, продуктивності праці, впровадження здобутків науково-технічної революції, збільшилися диспропорції між галузями. Постійно зростало відставання в науково-технічному прогресі від провідних країн Заходу.

Радянська економіка традиційно орієнтувалася на паливно-енергетичну галузь та військово-промисловий комплекс, що було зумовлено гонкою озброєнь під час «холодної війни». СРСР був великим експортером нафти і газу, що робило його економіку залежною від світових цін на нафтопродукти. У разі зниження цін на експортовану сировину, СРСР не отримував так звані нафтодолари, які вкрай потребувала економіка, що поступово занепадала.

Економіка України залишається складовою частиною господарства СРСР. Основними галузями української економіки у 1970-ті – першій половині 1980-х рр. були машинобудування, чорна металургія, хімічна, атомна промисловість, електроенергетика, та ін. У 1977 р. була введена в експлуатацію Чорнобильська атомна електростанція. Діяли також теплові електростанції та Запорізька АЕС. Електроенергетика працювала частково на експорт до країн соціалістичного табору.

Соціальна сфера у часи «застою» розвивалася неоднозначно. З одного боку, відбулося зростання життєвого рівня населення, збільшилася оплата праці робітників, службовців та колгоспників, низькими були ціни на комунальні послуги, безкоштовними були медицина і навчання. Ознакою цього періоду стала відносна матеріальна та соціальна стабільність. З іншого боку, СРСР рівень життя населення був нищим за провідні країни Заходу. Соціальна сфера фінансувалася за залишковим принципом, існувала значна різниця у соціальному забезпеченні міст та сіл. У той час коли рівень життя партійної номенклатури був високим, більшість населення перманентно відчувала дефіцит товарів народного вжитку та продуктів. Довжелезні черги за дефіцитними товарами стали нормою життя у 1970–1980 рр. Найбільш дефіцитними товарами були продовольчі. Проблема дефіциту мала вирішуватись завдяки імпорту продовольчих товарів за кошти, отримані від експорту енергоносіїв. Фінансування медицини також відбувалось за залишковим принципом, що вплинуло на її рівень. Водночас, рівень медицини, якою користувалась партійна номенклатура, був значно вищим.

Із середини 1960-х рр., внаслідок згортання лібералізації, посилюється офіційна критика шістдесятників, проводяться репресії проти дисидентів. У свою чергу, збільшення тиску на дисидентів у період «застою» призвело до посилення антирежимного руху, його політизації.

Одним з проявів активізації дисидентського руху став «самвидав» – випуск нелегальної літератури, яка часто містила публікації із критикою політики існуючого режиму та друкувалася нелегально кустарними методами. Завдяки самвидаву погляди дисидентів стали розповсюджуватися серед населення. Також серед дисидентів поширювався й «тамвидав» – заборонені твори, видані за кордоном і нелегально ввезені до СРСР. Українські дисиденти переважно діяли відкрито, найбільш поширеною була практика написання відкритих листів до партійних та державних інституцій.

У 1970-ті роки найбільш активними діячами дисидентського руху в Україні були В. Стус, І. Дзюба, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Л. Танюк та ін. У 1970–1972 р. у Львові та у Києві виходив самвидавний часопис «Український вісник»,

головним редактором якого був В'ячеслав Чорновіл. Найбільш потужною течією дисидентського руху у середині 1970-х рр. стала правозахисна, чому сприяла міжнародна політична ситуація. У 1975 р. СРСР підписав Гельсінську угоду, офіційно зобов'язавшись дотримуватись прав своїх громадян. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод була створена в листопаді 1976 р. До неї увійшли правозахисники та колишні політв'язні Л. Лук'яненко, І. Кандиба, генерал П. Григоренко, її очолював М. Руденко. Важливою складовою дисидентського руху була боротьба за свободу віросповідання та відновлення заборонених церков – Української греко-католицької, та Української автокефальної православної.

На зміну «застою» у 1985 р. прийшла політика «перебудови» – соціально-економічних та політичних реформ, ініційованих вищим керівництвом СРСР із метою модернізації держави. Даний етап історії України охоплює проміжок часу з весни 1985 р., коли генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов, проголошення Незалежності України та розпаду СРСР.

Період, який увійшов в історію під назвою «перебудова», став останнім для, здавалось, непохитної наддержави – Радянського Союзу. На середину 1980-х рр. СРСР знаходився у глибокій соціально-економічній системній кризі. Командно-адміністративна модель економічного розвитку вже не могла забезпечити сталий розвиток країни. Для радянської партійної та державної верхівки дедалі більше ставало зрозумілим, що СРСР перманентно відстає від країн Заходу з їх ринковою економікою та демократичним суспільством. Як наддержава, лідер соціалістичного табору СРСР, в умовах «холодної війни», мав постійно виробляти зброю, у тому числі й масового знищення, вдосконалювати військовий потенціал. Близько 20–25% валового національного продукту становили витрати на військову сферу. Разом з тим, величезні кошти йшли на утримання державного і партійного бюрократичного апарату, який був одним з найчисельніших у світі по відношенню до кількості населення.

Початком останнього етапу в історії СРСР – «перебудови» вважається квітневий 1985 р. пленум ЦК КПРС, на якому вперше в якості генерального

секретаря із промовою виступив М. Горбачов. За його ініціативи розпочалось реформування «згори» радянської системи шляхом її модернізації та часткової відмови від тотального домінування командно-адміністративної системи. Метою перебудовних процесів було реформування всіх сфер життя суспільства та держави. М. Горбачов оголосив про необхідність демократизації, переходу до політики «гласності», тобто максимальної відкритості у діяльності державної влади, наданні вільного доступу до інформації. У відповідності з цією політикою було до певної міри засуджено тоталітаризм в радянській історії, скасовано цензуру, частково звільнені політв'язні та дисиденти, які перебували в ув'язненні та на примусовому «лікуванні» у психіатричних лікарнях.

«Перебудова» проходила в декілька етапів – на кожному з них різними були гасла, власне напрямки реформування, наслідки. У сучасній історичній науці є декілька підходів до періодизації історії СРСР та України у 1985–1991 рр. Наприклад: I етап – 1985–1986 рр. – політика прискорення соціально-економічного розвитку; II етап – 1986 – весна 1990 рр. – власне «перебудова» – спроби економічних реформ, період активних перетворень у політичній сфері; III етап – літо 1990–1991 рр. – політична та соціально-економічна криза, розпад СРСР, проголошення незалежності України.

Непослідовність економічних реформ, некомпетентне керівництво реформування; опір консервативних сил та небажання повністю відмовитись від важелів командної економіки призвели до краху радянської економіки та багато в чому спричинили розпад СРСР. Впродовж 1990–1991 рр. постійно зростала інфляція, дефіцитними були майже усі групи товарів – відповідно життєвий рівень населення стрімко впав.

На самому початку «перебудови» – 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції у Київській області відбулася найбільша екологічна катастрофа XX століття – вибух на четвертому енергоблоці АЕС. Причинами аварії, як вважається, стали прорахунки у конструкції енергоблоку, а також людський фактор. Екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи точно вирахувати неможливо. Під час ліквідації наслідків аварії постраждали десятки

тисяч ліквідаторів, багато з яких загинули від наслідків шкідливого впливу на організм радіоактивних речовин. З 30-кілометрової «зони відчуження» було назавжди виселено 135 тис. чоловік. Політичні наслідки катастрофи були не меншими. Незважаючи на лозунги гласності, радянське керівництво не наважилося одразу розповісти широкій громадськості про усі можливі наслідки катастрофи.

За умов лібералізації режиму та зростання громадської активності суспільства виникають так звані «неформальні організації», що були створені без санкції Комуністичної партії. У 1989 р. був створений Народний Рух України, який об'єднав численні демократичні угруповання. Починаючи з 1990 р., в Україні виникають політичні партії, тобто розпочався процес формування багатопартійної політичної системи. Це стало можливим після вилучення з Конституції УРСР 6-ої статті про провідну роль КПРС.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. кримськотатарський народ активно домагався отримання права повернутися на свою історичну родину з заслання (масова депортація відбулась у 1944 р.). Як підсумок до 1991 р. включно із заслання повернулося близько 200 тис. кримських татар.

Надважливою подією в історії України стали вибори до Верховної ради УРСР, що проходили у березні 1990 р. Вперше вибори відбулися на демократичній основі – на 450 місць у парламенті претендували близько 3 тис. кандидатів. Наступним кроком на шляху до самостійності стало прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України», прийнятій 16 липня 1990 р. У ній зазначалося: «Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучі створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність у зовнішніх зносинах». Після прийняття декларації Верховна Рада України проводила власну економічну політику, розвиває

двосторонні зв'язки (без участі центру) з іншими республіками СРСР, закладаються підвалини самостійної зовнішньої політики.

Важливою подією став проведений у січні 1991 р. у Криму референдум, на якому населення півострова висловилося за створення замість Кримської області – Автономної республіки Крим (як територіальної автономії у складі УРСР). Наступного місяця Верховна Рада УРСР визнала його законність.

Курс на оновлення СРСР, а не проголошення незалежності, проголосив під час офіційного візиту президент США Джордж Буш. У своєму виступі у Верховній Раді УРСР 01.08.1991 р. закликав українців «не йти курсом ізоляції». Проте ситуація різко змінилася вже за кілька тижнів. Напередодні запланованого на 20 серпня 1991 р. підписання нового Союзного договору, який мав значно зменшити роль центру в керівництві республіками, відбулась спроба державного перевороту, очолювана консервативно налаштованими вищими партійними та державними особами.

Серпневий заколот призвів до цілковитої дискримінації комуністичної партії, засвідчив остаточну поразку консервативних сил, створив сприятливі умови для виходу України з Радянського Союзу. У підсумку, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України («за» проголосувало 346 депутатів; «проти» – 1).

Наведемо текст одного з найважливіших в українській історії документа: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р., – продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні, - виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, – здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України». Розпочинається новий період історії України – розбудова незалежної держави. 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум та вибори Президента

України. Понад 90% учасників референдуму підтримали Акт проголошення незалежності. Президентом був обраний Леонід Кравчук.

Проблемні питання

1. Знайдіть додаткову інформацію та розтлумачте, що таке Нюрнберзькі расові закони? Проаналізуйте їх зміст, сутність та дайте власну оцінку.
2. Хто такі «чорносвітники»? Яку роль вони відіграли при битві за Дніпро?
3. Чому сучасна російська пропаганда применшує або нівелює внесок українців у перемогу над нацизмом?
4. Чому пам'ять про жертв Голокосту переважно замовчувалась в СРСР?
5. Чи використовує сучасна Росія пам'ять про Другу світову війну як аргументацію військової агресії проти України?
6. Чи мав початок «холодної війни» вплив на проведення ідеологічних кампаній у період пізнього сталінізму?
7. Чому в СРСР після смерті Й. Сталіна була проведена десталінізація, відбулась часткова лібералізація суспільно-політичного життя?
8. Якими були причини і наслідки входження Кримської області до складу УРСР?
9. Чи впливала «холодна війна» на кризу радянського ладу у 1970-х – 1980-х рр.?
10. Чому вище радянське керівництво вирішило вдатися до реформування економічної та політичної системи у другій половині 1980-х рр.?

Література

1. Коваль В. С. Німецько-польська війна 1939 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nimetsko_polska_1939 (дата звернення: 20.01.2024)
2. Патриляк І. «Українське питання» напередодні Другої світової війни [Електронний ресурс]. *Українська правда*. URL:

23.01.2024)

3. Україна. Друга світова війна. Енциклопедія. Словник / Ред. рада: В. А. Смолій (голова). *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2019. 130 с. <http://resource.history.org.ua/item/0015004>;
4. ОУН та УПА: проблеми історії. Світогляд, 2021. Вип. 5 (91). С. 13-17.
5. Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. Бабин Яр. Голокост – табуовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії : збірник наукових праць*, 2021. Вип. 53. С. 113-130.
6. Дворкін І. В., Телуха С. С., Харченко А. В. Формування історичної пам'яті в підручниках з історії України: до та після Євромайдану. *Сторінки історії*, 2021. Вип. 53. С. 356–370.
7. Єсельчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ : Медуза, 2020. 272 с.
8. Левітас Ф. Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки*. 2012. Вип. 2 (64). С. 83–97.
9. Плохій С. Брама Європи : історія України від скіфських воєн до незалежності ; пер. з англ. Р. Ключка. Перероб. і доп. вид. Харків : Клуб Сімейн. Дозвілля, 2023. 512 с.
10. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба : колект. монографія / [О. Г. Бажан та ін. ; ред.-упоряд. Н. О. Лаас ; відп. ред. В. М. Даниленко]; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2014. 697 с.
11. Чорнобильське досьє КГБ: від будівництва до аварії: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Упоряд.: О. Бажан, А. Когут, Г. Боряк; Ред. кол.: І. Лябах, А. Моргун, В. Бірчак, М. Панова, О. Рубльов, В. Хропко. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут історії України Національної академії наук України; Український інститут національної пам'яті. Київ, 2020. 688 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015007>

Лекція 7. Суспільно-політичний та культурний розвиток України у добу національно-державного самовизначення (1991–2023)

1. Державотворчі процеси в Україні у 1990-х рр.

Державотворчі процеси 1990-х років полягали у прийнятті найважливіших законів, створенні головних інститутів влади, визначенні національних інтересів, стратегій внутрішнього розвитку та зовнішньо-політичного курсу України. Початок розбудови нової української держави пов'язують з прийняттям *Декларації про державний суверенітет* 16 липня 1990 р. та *Акту проголошення державної незалежності* 24 серпня 1991 р. Важливу роль у визнанні України на міжнародній арені зіграв *референдум 1 грудня 1991 р.*, на якому 90,3 % населення підтримали проголошення незалежності України.

До кінця 1991 р. було підготовлено низку важливих для формування української державності законів. 8 жовтня 1991 р. був прийнятий закон «*Про громадянство України*». Громадянами стали всі особи, які на момент набуття чинності закону проживали на території України, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, не були на той час громадянами інших держав і не заперечували проти отримання громадянства. Згідно «*Декларації прав національностей України*», прийнятої 1 листопада 1991 р., всім народам, котрі проживають в Україні було гарантовано рівні політичні, економічні й культурні права. 14 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла закон «*Про державний кордон*». Дата прийняття закону «*Про Збройні Сили України*» – 6 грудня 1991 р. – сьогодні відзначається як день Збройних сил України.

У перші роки незалежності було сформовано атрибутику держави. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради України своїм указом затвердила мелодію національного гімну. 28 січня 1992 р. національний синьо-жовтий прапор отримав статус державного. 19 лютого 1992 р. Постановою Верховної Ради було затверджено тризуб як малий герб України.

Проте найважливішим етапом у розбудові незалежної української держави стало прийняття 28 червня 1996 р. *Конституції* України. Основний закон, що складається з преамбули та 15 розділів (161 стаття), проголосив Україну суверенною, незалежною, *правовою* державою. Відповідно до Конституції 1996 р. державною мовою стала українська. За формою правління Україна проголошувалась *президентсько-парламентською республікою*, за формою державного устрою – *унітарною* країною, за політичним режимом – *демократичною* державою.

Прийняття в серпні 1991 р. Україною Акту про незалежність відкрило їй реальні можливості для створення ефективної *ринкової економіки*. Однак господарство УРСР за часи перебування у складі Радянського Союзу було вщент виснажене. Ситуацію погіршувала аварія на ЧАЕС, яка крім іншого мала катастрофічні економічні наслідки. Розгортанню кризи сприяли *екстенсивний* розвиток народного господарства та застаріла матеріально-технічна база підприємств. 80% української промисловості складали державні підприємства – монополісти військово-промислового комплексу, залежні від імпорту російських енергоносіїв і комплектуючих деталей, що зумовлювало високу вартість їхньої продукції, а отже неконкурентоспроможність на світових ринках. У 1993 р. в Україні набула розмаху *гіперінфляція*, купоно-карбованці знецінилися в 103 рази, безперервне падіння обсягу ВВП тривало до 1999 р. Серед 15 країн – колишніх республік СРСР, Україна посіла 14 місце за обсягом виробництва. Постійно погіршувалася демографічна ситуація, критичним було екологічне становище, масовим – безробіття (в 1999 р. становило 40%). *Тіньова економіка* в ці роки досягла в Україні майже 60% ВВП.

Серед позитивних явищ української економіки слід назвати запровадження у 1996 р. національної валюти – *гривні* та роздержавлення земельного фонду України. Згідно указу **Леоніда Кучми** «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. 6 млн. селян стали власниками земельних паїв.

Економічна криза супроводжувалась політичною. Значна частина населення України, успадкувавши від часів СРСР патріархально-підданський тип політичної культури, не мала досвіду самостійного прийняття рішень, активної участі в демократичних процесах та навичок життя в умовах ринкової економіки. На виборах отримувала більшість колишня партійна номенклатура, яка продовжувала традиції часів «застою», розкрадаючи кошти та отримуючи тіньові доходи. Українська влада не мала цілісної концепції суспільної трансформації, була нездатною виробити стратегію соціально орієнтованих ринкових перетворень. Ситуацію погіршували політична нестабільність (лише з 1991 по 2001 р. в Україні змінилося 9 урядів), *корупція* у всіх ешелонах влади та надмірний податковий тиск з боку держави.

У процесі визначення стратегій внутрішнього розвитку та зовнішньополітичного курсу України найбільше протиріч викликала боротьба за вибір головного вектору міжнародного співробітництва (Захід /Схід), та баланс трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової, що впливало на вибір форми правління (президентсько-парламентська/ парламентсько-президентська).

З перших років проголошення незалежності Україна почала проводити активну міжнародну діяльність. Протягом 1991–2001 рр. вона налагодила дипломатичні стосунки із 138 державами світу. Головними сферами зовнішньої політики стали: розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі у європейському регіональному співробітництві, співробітництво у рамках *Співдружності незалежних держав* (СНД) та членство в Організації об'єднаних націй (ООН). Пріоритетними напрямками двосторонніх відносин України стали договори з прикордонними державами і західними країнами – членами *Північно-атлантичного альянсу* (НАТО) та *Європейського Союзу* (ЄС). На початку 1992 р. Україна стала повноправним членом *Організації з Безпеки і Співробітництва в Європі* (ОБСЄ), а 9 листопада 1995 р. її було прийнято до Ради Європи. 9 липня 1997 р. Україною і 16 країнами – членами НАТО була підписана Хартія про особливе партнерство.

Протягом 1992–1996 рр. Україна позбулася свого атомного арсеналу (третього у світі за величиною після США і Росії). В обмін на це 5 грудня 1994 р. у Будапешті керівники США, Росії та Великобританії надали Україні гарантії безпеки, зобов'язалися поважати її незалежність і суверенітет, гарантували недоторканість кордонів.

У внутрішній політиці протягом 1991–1994 рр. Україна стала свідком протистояння між Президентом України **Леонідом Кравчуком** і Верховною Радою, зумовленим боротьбою за перерозподіл владних повноважень. Невизначеність у розподілі владних функцій зумовила тотальну безвідповідальність на всіх рівнях управління державою. За цих обставин було ухвалено радикальне рішення щодо проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради й Президента України.

Наступним Президентом України було обрано Л. Кучму (1994–2004). З прийняттям Конституції України 1996 р. Президент формально перестав бути главою виконавчої влади. Проте залишив за собою право призначати за згодою парламенту Прем'єр-міністра, а за його поданням призначати міністрів, за Президентом також зберіглось право скасовувати акти Кабінету міністрів. Така процедура призначення Прем'єр-міністра передбачала, що президент повинен був враховувати волю більшості у Верховній раді. Протягом другого терміну правління Л. Кучми міжпартійна боротьба в країні досягла свого апогею. У 2001 р. вже налічувалось 127 політичних партій (у 1994 р. була зареєстрована 31 партія), що поглиблювало політичну кризу в країні.

Таким чином, у 1990-х рр. Україна досягла досить значних успіхів у відродженні своєї державності і зміцненні реального суверенітету. Вона будувала свою зовнішню політику на принципах взаємоповаги і співробітництва, на основі взаємовигідних економічних зв'язків, широкого спілкування з державами світового співтовариства в різних галузях життєдіяльності. В той же час, в результаті прорахунків в здійсненні економічних реформ, відсутності чіткої програми їх проведення, різко погіршилось соціально-економічне становище. В цей період спостерігалися постійний спад виробництва, поява масового

безробіття, погіршення рівня життя більшої частини населення. Втім, у 1999–2000 рр. в Україні з'явилися перші ознаки економічної стабілізації і подолання спаду ВВП.

2. Суперечності політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

На початку ХХІ ст. для українського соціуму першочергового значення набула проблема побудови *громадянського суспільства* – спільноти здатної за допомоги правових механізмів гармонізувати власні та державні інтереси. Це було непростим завданням, оскільки в цей час Україна переживала перехід від патріархально-підданського до *фрагментарного типу політичної культури*, властивого суспільствам з сильною поляризацією соціальних груп, відсутністю політичної рівноваги і громадянської згоди. Ситуація ускладнювалася бурхливим процесом формування нової соціальної групи – *олігархів*, тобто найбагатших представників фінансово-промислового капіталу, які використовували свої багатства для встановлення негласного контролю над суспільством і державним апаратом влади. До 2021 р. 36 із 100 найбільших підприємств України належали олігархам, які опанували такі стратегічно важливі галузі промисловості як видобуток вугілля, залізної руди, переробка нафти, розподіл газу та електроенергії, виробництво сільськогосподарських добрив. Для лобіювання своїх інтересів український олігархат активно використовував приватні засоби масової інформації. Станом на 2016 р. *медіахолдинги* українських олігархів контролювали 76% глядацької аудиторії в країні. Таким чином, на поч. ХХІ ст. в Україні сформувався специфічний політико-економічний режим побудований на *патронажно-клієнтських відносинах* - взаємовигідному корупційному співіснуванні законодавчої, виконавчої, судової влади і надприбуткового бізнесу. Перерозподіл сфер впливу у подібному середовищі провокував крупні політичні скандали, що в Україні особливо яскраво продемонстрував 2000 р.

16 квітня 2000 р. в Україні відбувся референдум ініційований Л. Кучмою. Більше 80% виборців підтримали всі 4 питання референдуму – про право

президента достроково припиняти повноваження парламенту у випадку, якщо протягом місяця депутати не змогли сформувати більшості або протягом 3-х місяців Верховна Рада не затвердила проект держбюджету; про обмеження депутатського імунітету; про скорочення кількості депутатів парламенту з 450 до 300; про необхідність формування двопалатного парламенту. Однак результати референдуму імplementовані не були, оскільки парламент їх не підтримав. Частина українського політикуму виступила із звинуваченнями на адресу Президента у спробі узурпувати владу.

28 листопада 2000 р. голова Соціалістичної партії України **Олександр Мороз** під час засідання Верховної Ради оголосив, що має докази причетності вищих посадових осіб держави до зникнення відомого тележурналіста і першого головного редактора інтернет-газети «Українська правда» **Георгія Гонгадзе**. О. Мороз надав для ознайомлення аудіозаписи розмов, учасники яких нібито обговорювали план вбивства журналіста перебуваючи в робочому кабінеті Президента України. Незабаром широка громадськість отримала змогу побачити і почути автора цих записів. Ним виявився майор президентської охорони **Микола Мельниченко**, який, за власними словами, таємно записував розмови в кабінеті Л. Кучми протягом кількох років. Спалахнув так званий «*Касетний скандал*», що надзвичайно негативно позначився на політичному іміджі української влади як всередині країни так і за її межами. 15 грудня 2000 р. відбулася перша масова акція під гаслом «*Україна без Кучми*». Акцію підтримали 24 політичні партії, зокрема «Соціалістична партія України», «Українська народна партія «Собор»», «Українська республіканська партія». Учасники акції висунули вимогу відставки президента і керівників силових структур, та збудували наметове містечко у центрі Києва. 9 березня 2001 р. акція набула форми силового протистояння протестувальників і охоронців правопорядку. Головним наслідком тих подій стало звільнення з посади прем'єр-міністра України **Віктора Ющенка**, який приєднався до табору політичної опозиції.

Важливою подією стали парламентські вибори 2002 р., під час яких відбулося перегрупування політичних сил і формування партійних блоків в

Україні. Невдоволення авторитарними претензіями з боку Президента та владною корупцією зумовило створення опозиційного блоку політичних партій «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком. Його супротивником виступив провладний блок політичних партій «За єдину Україну!». 16 вересня 2002 р. політична опозиція у складі «Нашої України», «Блоку Юлії Тимошенко», Соціалістичної партії України провела на Європейській площі у Києві 50 тисячний мітинг своїх прихильників під гаслом «Повстань, Україно!». Учасники акції ухвалили рішення вимагати дострокових виборів Президента України.

Таким чином, події 2000–2002 рр. засвідчили наявність в Україні системної внутрішньополітичної кризи. Лідери опозиції (**Юлія Тимошенко**, В. Ющенко, О. Мороз) і Л. Кучма не змогли знайти компромісного вирішення проблеми. Тим часом, виникли труднощі у зовнішньополітичних відносинах України. Концепція багатовекторності, яка на початку 2000-х рр. вважалася оптимальною для побудови Україною дипломатичних відносин виявилася малоефективною в умовах реальної кризи у стосунках з міжнародними партнерами. У квітні 2002 р. внаслідок обнародування плівок майора М. Мельниченка виникла-криза в україно-американських стосунках, оскільки уряд США запідозрив українське керівництво у таємній продажі Іраку надсучасного на той час радару «Кольчуга». «Кольчужний скандал» змусив уряд України шукати нові шляхи порозуміння з північноатлантичними партнерами. Після початку США і їхніми союзниками другої війни у Перській затоці у 2003 р. Україна спрямувала до Іраку свій батальйон радіологічного, хімічного і бактереологічного захисту. Він став найбільшою миротворчою місією України за всю історію її незалежності. Постійна військова присутність в Іраку складала до 1690 військових. Всього військову службу в Іраку та Кувейті відбули близько 6100 українців, 18 з яких загинули та понад 40 отримали поранення.

Того ж 2003 р. спалахнув російсько-український прикордонний конфлікт з приводу територіальної належності *острова Коса Тузла*. Слід відзначити, що на той час вже діяв «Договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Росією та Україною» від 31 травня 1997 р. Однак Росія вирішила спорудити

дамбу в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Коса Тузла. Будівництво тривало протягом 29 вересня – 23 жовтня 2003 р. Для того, щоб запобігти порушенню державного кордону, Україна розпочала у регіоні показові військові навчання, збільшила присутність прикордонників на острові і нагадала міжнародній громадськості про *Будапештський меморандум*. Тоді росіяни не наважилися на відкриту конфронтацію з Україною і відступили.

Отже, початок 2000-х рр. продемонстрував наростання кризових явищ як на внутрішньому так на зовнішньополітичному фронтах України. Представники радянської господарчої номенклатури, які на початку XXI ст. сформували український істеблішмент виявилися не достатньо готовими до тієї відповідальної місії, яку поклала на них історія. Внутрішні чвари, корупційні зв'язки, використання адмінресурсу в особистих цілях – все це формувало негативний імідж молодой української держави за кордоном і поглиблювало внутрішньополітичну кризу. Досвід українсько-російських відносин продемонстрував, що Росія незважаючи на підписання низки двосторонніх угод з Україною не готова відмовитися від територіальних претензій до неї.

3. Революційний процес 2005–2014 рр.: причини, рушійні сили, наслідки.

Період з 2005 по 2014 рр. в Україні був визначеним рядом важливих подій та змін. Основні етапи цього періоду включають «Помаранчеву революцію» у 2004–2005 рр., подальші політичні зміни, економічні труднощі та напруженість у відносинах з Росією.

Після президентських виборів 2004 р., де був оголошений переможцем В. Янукович, у багатьох виникли сумніви щодо чесності виборів. Акція почалася 22.11.2004 р. Мільйони українців вийшли на вулиці, вимагаючи визнання результатів виборів недійсними та нових, чесних виборів. Західні країни, зокрема Європа та США, виступили на підтримку протестуючих, вимагаючи дотримання демократичних стандартів. **Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко** очолили рух, ставши символами опозиції

Основним результатом революції було призначення Верховним судом повторного другого туру президентських виборів (не передбаченого прямо законодавством). Внаслідок компромісу, досягнутого фракціями Верховної Ради, після призначення повторного другого туру виборів були прийняті зміни до Конституції, які отримали назву Конституційна реформа 2004 р.

Президент Леонід Кучма призначив нові вибори, а В. Ющенко переміг на повторних виборах. Помаранчева влада розпочала реформи для підвищення демократії та боротьби з корупцією. Однак Уряд В. Ющенка стикався з економічними труднощами та неспроможністю реалізувати необхідні реформи. Ключові фігури «Помаранчевої революції», В. Ющенко та Ю. Тимошенко, розходилися у поглядах, що призвело до політичних конфліктів. Різні фракції та партії протистояли одна одній, роблячи уряд нестабільним. Як наслідок загальна невдоволеність політикою та економікою призвела до втрати підтримки серед населення. Восени 2008 р. Україна опинилася у фінансовій кризі, що стала частиною світової кризи.

25 лютого 2010 р. відбулася інавгурація В. Януковича, владу «регіоналів» було відновлено. Впродовж травня–грудня 2011 р. В. Янукович арештовує Ю.Тимошенко за «зловживання службовим становищем», і вона засуджена до семи років позбавлення волі. Міжнародний спостерігачі вважали судове переслідування політично вмотивованим способом для Януковича посунути свого головного опонента, а посол США називає судовий процес фарсом. Переговори з Євросоюзом загальмовуються. 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС в «інтересах національної безпеки», вибравши близькіші стосунки з Росією. Ввечері того ж дня люди вийшли на протести у центр Києва на підтримку європейської інтеграції.

30 листопада 2013 р. спеціальний підрозділ міліції по боротьбі з організованою злочинністю «Беркут» на Майдані Незалежності жорстоко розігнав людей, які протестували проти рішення влади про призупинення переговорів з Європейським Союзом. Як розказують очевидці, молодих хлопців

і дівчат били палицями та ногами. У результаті, більш, ніж 50 людей було поранено. Влада виправдала свої дії заявою, що протести не дозволяли встановити новорічну ялинку на час зимових свят.

1 грудня 2013 р. Київ зібрався на перше Віче, чи загальні збори громадян. Ніч з 10 на 11 грудня 2013 р. «Беркут» разом зі співробітниками Внутрішніх військ зробили спробу зачистити вулицю Хрещатик та Майдан Незалежності. Згідно різних підрахунків, кілька тисяч «співробітників правоохоронних органів» взяли участь в атаці. Блокпости ДАІ та вантажівки перекривали дороги до центру міста. Незважаючи на це, до 5 год. ранку більш, ніж 15 000 жителів Києва, яких розбудили сигналізуючі про надзвичайний стан церковні дзвони, прийшли захищати Майдан.

16 січня 2014 р. ухвалено «Диктаторські закони», включно з правом блокування веб-сайтів, покаранням за встановлення палаток і звукового обладнання для демонстрацій, заборонаю носіння шоломів під час демонстрацій, та вимогою перереєстрації організацій, що отримували фінансування з-за кордону. Незабаром після цього почалися підпали машин і напади на учасників демонстрацій. Кілька тисяч так званих «тітушок» (найнятих головорізів) прибули до Києва. Вони нападали на людей і намагалися спровокувати бійки, що припинялися загонами Самооборони Майдану. Протистояння продовжувалися.

20 лютого 2014 р. вранці, під час ескалації конфлікту між сторонами, більш, ніж 90 осіб було вбито, більшість з них були розстріляні снайперами. Українська опозиція скликала позачергове засідання парламенту. Члени парламенту прийняли рішення відкликати всіх співробітників правоохоронних органів з Києва.

21 лютого 2014 р. лідери парламентської опозиції (Віталій Кличко, Арсеній Яценюк, Олег Тягнибок) після багатогодинних переговорів за участі європейських та російських офіційних посередників сторони оголосили про підписання компромісного договору, який передбачав повернення до Конституції 2004 р., формування нового уряду і проведення дострокових президентських

виборів не пізніше, ніж у грудні 2014 р. Вночі на 22 лютого 2014 р. президент В. Янукович раптово втікає з столиці

22 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла постанову «про самоусунення президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів президента України» на 25 травня 2014 р. Наступного дня президентські обов'язки були покладені на спікера парламенту Олександра Турчинова. 27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера партії «Батьківщина» Арсенія Яценюка на посаду прем'єр-міністра. Безпрецедентна кількість членів парламенту – 371 депутат – проголосувала за резолюцію № 4302.

У кінці лютого раптове збільшення чисельності російських збройних сил у межах України стало очевидним. перекинуті з росії та кримських баз Чорноморського флоту РФ війська без розпізнавальних знаків, скориставшись моментом зміни влади в Україні внаслідок Євромайдану, окупували Кримський півострів. Також було створено збройне формування з російських «козаків», яке називало себе «самооборона Криму». 16 лютого 2014 р. на території Криму і міста Севастополя пройшов референдум про статус півострова, за результатами якого росія включила Крим до свого складу. Ні Україна, ні ЄС, ні США не визнали це незаконне голосування й початок тимчасової окупації Криму.

З березня 2014 р. у Донецькій та Луганській областях почалися антиурядові протести. На початку квітня протестувальники захопили низку адміністративних будівель у Луганську та Донецьку й заговорили про утворення Луганської і Донецької народних республік.

12 квітня 2014 р. озброєна група бойовиків на чолі з колишнім російським військовим Ігорем Гіркіним захопила місто Слов'янськ на Донеччині, після чого в.о. президента О.Турчинов оголосив початок антитерористичної операції. АТО стала відповіддю України на вторгнення російських загонів, які напередодні взяли під контроль міста Слов'янськ і Краматорськ і почали наступ на інші населені пункти регіону. 13.06.2014 р. бійці батальйону «Азов» після швидкої операції вибили бойовиків з Маріуполя. 05 липня 2014 р. сили АТО взяли під

контроль Слов'янськ, Краматорськ та кілька інших міст Донбасу, проте бойовики І. Гірка зуміли відійти до Донецька.

До середини серпня 2014 р. сили АТО звільнили значну частину контрольованої бойовиками території і майже завершили відрізання Донецька і Луганська від російського кордону. 17 липня 2014 р. над підконтрольною бойовикам частиною Донецької області збили літак рейсу МН 17 малайзійських авіаліній, внаслідок чого загинули 298 людей. Ця подія суттєво вплинула на сприйняття конфлікту у світі.

Наприкінці серпня значні сили бойовиків, а за твердженням Києва – і російських військ, зайшли до України та розбили українські війська в «Іловайському котлі» 10 серпня – 2 вересня 2014 р. на південь від Донецька. Сили проросійських бойовиків захопили прикордонне місто Новоазовськ на Азовському морі. Після важких боїв українські війська частково були розбиті, а 5 вересня 2014 р. у Мінську були підписані угоди щодо припинення вогню й встановлення лінії розмежування.

Перемир'я регулярно порушували, сторони звинувачували одна одну в обстрілах, а в середині січня бойовики перейшли в наступ, захопили частину Донецького аеропорту й місто Вуглегірськ біля Дебальцевого.

4. Збройна боротьба України за незалежність 2014–2023 рр.

Глибока соціально-економічна та політична криза, що охопила Російську Федерацію внаслідок розпаду СРСР зумовила прагнення до *реваншу* частину російського істеблішменту пов'язаного своєю політичною кар'єрою з колишніми радянськими розвідувальними, силовими і воєнно-промисловими структурами. У 2000 р. до влади в Кремлі прийшло угруповання очолене **Володимиром Путіним**. Реваншисти вважали, що їхня країна зможе відновити колишню могутність через проголошення себе спадкоємцем геополітичної ролі Російської імперії та правонаступником Радянського Союзу. В якості ідеологічного забезпечення свого курсу російський політикум обрав *вчення євразійства*, яке

містить тези про особливий історичний шлях російського етносу, який має встановити свою владу над Євразійським континентом (від Балтики до Тихого океану). Територіальна експансія росіян повинна супроводжуватися створенням нової імперії, яка поглине країни пострадянського простору, зокрема Україну. Своїми головними ворогами росіяни-євразійці вважають держави *Організації Північноатлантичного договору*. У боротьбі проти них євразійці готові використовувати як *конвенційні* (традиційні) засоби війни так і методи *гібридної війни* – економічні диверсії, приховане поширення своєї пропаганди в засобах масової інформації потенційного супротивника, формування проросійського лобі у середовищі політичної еліти інших країн, дестабілізація їхньої внутрішньополітичної ситуації шляхом підтримки терористичних і сепаратистських рухів. Таким чином, сучасна євразійська концепція зовнішньої політики Російської Федерації, по суті, є синтезом російських і радянських імперських проектів часів Першої і Другої світових війн. Відповідно її реалізація передбачає участь Росії у планетарному військово-політичному протистоянні, що може перерости у світову війну.

Ліквідація державності України має для прихильників євразійського вчення першочергове значення, оскільки українські території завдячуючи своїм природним багатствам і геостратегічному розташуванню були системоутворюючою складовою імперії Романових та Радянського Союзу. Реалізуючи свої наміри, російський політикум на початку 2000-х рр. розпочав реалізацію *концепції «русского мира»* – масштабної агітаційної компанії, завданням якої було переконати етнічних росіян і російськомовне населення, що мешкали на території України у пріоритетності для них політичних інтересів Росії. У 2013 р. під час промови на Валдайському форумі В. Путін назвав Росію «державою-цивілізацією», яка має взяти участь у масштабних геополітичних змінах ХХІ ст. і повернути собі статус світового лідера. Того ж року було оприлюднено документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес», підготовлений академіком Російської академії наук **Сергієм Глазєвим** у якому наголошувалося на необхідності

«тиску» на керівництво України з метою її прискореного залучення до євразійського інтеграційного процесу. Події Революції Гідності 2013–2014 рр., яка була антиєвразійським рухом, ініційованим громадянським суспільством України, переконали російське керівництво у необхідності силового втручання у внутрішні справи незалежної держави.

20 лютого 2014 р. російська армія розпочала *окупацію Кримського півострова*. Продумане використання розвідувальними структурами та збройними силами Росії комплексного інформаційно-психологічного та силового впливу на населення Кримського півострова і відсутність єдності у середовищі тогочасної української політичної еліти завадили *Збройним силам України* організувати належним чином оборону Криму. 16 березня 2014 р. на території Криму та м. Севастополя відбувся *псевдореферендум про статус півострова*, за результатами якого Росія включила півострів до свого складу. Незважаючи на обурення міжнародної спільноти *анексія* Криму викликала мілітаристичну ейфорію у російському суспільстві. З 1 березня по 3 травня 2014 р. на південному сході України відбулися масові інспіровані російськими спецслужбами антиукраїнські громадсько-політичні акції (*«Русская весна»*), що призвели до створення на території Донецької і Луганської областей терористичних анклавів-псевдореспублік, так званих *Донецької народної республіки та Луганської народної республіки*. Ці псевдодержавні утворення отримали у російських засобах масової інформації назву *«Новоросія»*, запозичену у Новоросійської губернії, створеної за наказом імператриці Катерини II внаслідок анексії Російською імперією земель Війська Запорозького Низового, Кримського ханства та володінь Османської імперії у Північному Причорномор'ї. Таким чином, проводячи паралелі з своїм монархічним імперським минулим росіяни обґрунтовували право на захоплення південно-східних територій України.

Для відсічі російської агресії виконуючий обов'язки Президента України **Олександр Турчинов** 17 березня 2014 р. видав Указ «Про часткову мобілізацію». 13 квітня 2014 р. було оголошено про початок широкомасштабної *антитерористичної операції (АТО)* на сході країни, яка тривала до 30 квітня

2018 р. Протягом 2018–2022 рр. АТО переформатували в *операцію Об'єднаних сил* (ООС), передавши командування від Служби безпеки України до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ. Українській державі довелося адаптуватися до нової політичної реальності, де її супротивником виступила країна із чотирикратною перевагою у кількості військовослужбовців та значно вищим потенціалом високотехнологічного озброєння (включаючи зброю масового ураження). Бойові дії охопили територію Донецької, Луганської областей та Ізюмський район Харківської області. Українським захисникам довелося діяти в складних умовах. У перші місяці АТО Україна втратила контроль над 350 кілометрами українсько-російського кордону і його повітряним простором. 12 квітня 2014 р. російський диверсійно-терористичний загін під командуванням **Ігоря Стрелкова** захопив м. Слов'янськ Донецької області, 13 квітня 2014 р. росіяни отримали контроль над Маріуполем. 14 червня 2014 р. російськими диверсантами було збито український військовий літак ІЛ-76 під Луганськом. Загинули 49 військових – це була найбільша на той час одночасна втрата ЗСУ за увесь період незалежності. 17 липня 2014 р. бойовиками ДНР неподалік м. Торез Донецької області було збито цивільний пасажирський літак компанії Malaysia Airlines, що виконував регулярний рейс МН17. Загинули 298 осіб. Українським військовим довелося здобувати військовий досвід дорогою ціною. Під м. Іловайськ Донецької області сили АТО 23–28 серпня 2014 р. потрапили в оточення частин російської армії. При виході українських колон з «котла», росіяни практично розстріляли їх впритул. Загинуло 366 українських бійців, ще 158 вважаються зниклими безвісти. Протягом 18 січня – 25 лютого 2015 р. тривали важкі бої із масовим застосуванням бронетехніки під м. Дебальцеве.

За таких обставин громадянське суспільство України продемонструвало високу соціальну стійкість. Передусім було забезпечено процес легітимізації української влади. В умовах *особливого часу* двічі відбулися вибори до Верховної Ради України (2014 і 2019 рр.) та Президента України (25 травня 2014 р. – переміг **Петро Порошенко**, 21 квітня 2019 р. – переміг **Володимир Зеленський**).

Українська держава засвідчила перед міжнародною громадськістю свій незмінний курс на інтеграцію до Європейського Союзу. 21 березня і 27 червня 2014 р. Україна підписала політичну та економічні частини *Угоди про асоціацію з ЄС*. 21 лютого 2019 р. набули чинності зміни до Конституції України, якими закріпили незворотність стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Держава вжила ряд заходів для захисту свого інформаційного та культурного простору. 21 травня 2015 р. в Україні офіційно вступили в силу закони: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону пропаганди їх символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». 22 квітня 2018 р. Святий і Священний Синод Вселенського Патріархату прийняв до розгляду Звернення від Президента та Верховної Ради України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні і організував помісний об'єднавчий собор, що відбувся 15 грудня 2018 року. На ньому за участю ієрархів Української Православної Церкви Київського Патріархату та Української автокефальної православної церкви було створено Православну церкву України. Підсумком цього процесу стало отримання *Томосу про автокефалію*, яке відбулося 6 січня 2019 року.

Потреби фронту зумовили активізацію *волонтерського руху* в Україні. Протягом травня–вересня 2014 року понад 32% українців здійснили грошові перекази на користь ЗСУ. Ще 23 % громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. Особисто допомагали вимушеним переселенцям з зони бойових дій речами та грошима 7 % українських громадян. Основним напрямками діяльності волонтерів у 2014–2015 рр. стали збір та доставка необхідних ресурсів в зону проведення АТО, надання медичної

допомоги постраждалим в ході бойових дій, допомога вимушеним переселенцям, звільнення полонених та пошук зниклих безвісті. Найвідомішими в цей час були організації «Народний тил», що включала «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), Help Army, «Крила Феніксу», «Армія SOS». Однією з найактивніших волонтерських організацій, які допомагали вимушеним переселенцям стала «Станція Харків».

Українське суспільство енергійно відгукнулося на заклик стати на захист територіальної цілісності та суверенітету України. Навесні 2014 р. почалося масове створення *добровольчих парамілітарних формувань (добробатів)*. В березні 2014 р. було створено Перший добровольчий батальйон ім. генерала Сергія Кульчицького. На Дніпровщині з'явився добровольчий батальйон «Дніпро-1». В лавах ЗСУ був сформований переважно з мешканців Луганської області добровольчий батальйон «Айдар». Згодом сформувався батальйон «Азов». Також у Харкові створили добробати «Харків-1» і «Харків-2», з'явилися підрозділи «Львів», «Чернігів», «Слобожанщина». Об'єднаними зусиллями добробатів і регулярних частин ЗСУ 13 червня 2014 р. було звільнено Маріуполь, 5 липня 2014 р. українські частини звільнили Слов'янськ. Загалом у 2014 р. сили АТО повернули під контроль України понад 100 населених пунктів Донецької і Луганської областей. Героїчною сторінкою історії АТО стала оборона Луганського і Донецького аеропортів (квітень 2014 р. – січень 2015 р.), захисники яких отримали за свою стійкість назву «*кіборги*».

Проте, героїзм українців не міг зарадити поширенню масштабів гуманітарної катастрофи, що охопила схід України. Вже на початок лютого 2015 р. зону бойових дій залишили більш ніж 2 мільйони біженців, кількість загиблих сягнула близько 5 тисяч осіб. Українське керівництво вирішило вдатися до дипломатичних переговорів, щоб зменшити масштаб людських втрат і руйнувань. 5 вересня 2014 р. в Мінську було підписано *першу Мінську угоду* в рамках Тристоронньої контактної групи, після чого війна на Донбасі перейшла в режим позиційного протистояння, хоча військові дії продовжувалися. *Другу Мінську угоду* було підписано 11–12 лютого 2015 р., однак росіяни не припинили

свою агресію та бойові дії, намагаючись замінити процес мирного врегулювання наданням так званого «особливого статусу» тимчасово окупованим територіям Донецької та Луганської областей.

Починаючи з листопада 2021 р., Російська Федерація активно накопичувала війська на кордоні з Україною на російській та білоруській території, а також на тимчасово окупованих територіях України, при цьому керівництво РФ запевняло у відсутності будь-яких намірів атакувати Україну. 21 лютого 2022 р. Росія офіційно «визнала» «державами» створені в окремих районах Донецької та Луганської областей України терористичні утворення «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» і, таким чином, вийшла з Мінських домовленостей. 24 лютого 2022 р. Росія розпочала широкомасштабний військовий напад на Україну – В. Путін оголосив про початок так званої «спеціальної військової операції» під приводом здійснення «демілітаризації та денацифікації України». Після цього, близько четвертої години ранку, були нанесені ракетні удари по всій території України, а російські війська здійснили військове вторгнення на територію України, наступаючи з території Росії, Білорусі та тимчасово окупованого Кримського півострова та окремих районів Донецької і Луганської областей. Народ України дав гідну відсіч агресорові вздовж усієї лінії фронту. Активний спротив з боку Збройних Сил України, сил територіальної оборони та українських громадян спричинив значні втрати російських окупантів та зламав плани Кремля щодо здійснення «бліцкригу», захоплення Києва та ключових міст і зміни влади в Україні.

5. Соціокультурні проблеми становлення сучасної української ідентичності.

Українську культуру 1990-х рр. часто позначають префіксом «пост»: пострадянська, постколоніальна, посттоталітарна. Тим самим підкреслюють її перехідність, граничність, розлом між минулим і становленням нового. Офіційна точка відліку становлення нової епохи для українців – це 1991 рік, коли офіційно визначили незалежність України і її самостійний вектор розвитку на майбутнє.

Але, як показує нам сьогоднішня дистанція з 1991 роком, тоді ця дата так і залишилася на папері, і тривалий час українське суспільство ще мало проблеми із власною ідентифікацією, розумінням себе і свого місця в світі. У своїй лекції *«Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала»*, прочитаній в 1999 р. у стінах Києво-Могилянської академії, українська письменниця **Ліна Костенко** (1930 р.н.) наголошує на закомплексованості української культури через відчуття меншовартості, яке штучно нав'язувалося українському народу протягом століть, в умовах несамотійного існування в складі імперій. Проблеми, про які говорить Л. Костенко, – зумовлені перебігом історичних подій і репресивною політикою стосовно української культури. І їх подолання – це справа не одного покоління.

Фундаментальні зрушення на шляху віднайдення українцями своєї ідентичності можна розподілити на чотири етапи, починаючи з підготовчого етапу – періоду агонії і розпаду Радянського Союзу. Істотного удару по радянській системі завдала *Чорнобильська катастрофа* 26 квітня 1986 р. Аварія, жахливі наслідки якої для світової екології відчутні дотепер, зрушила ті соціальні зміни, які наблизили переломний момент в існуванні СРСР, викривши недосконалість тоталітарної системи, її нездатність гарантувати безпеку. Майбутні політичні зміни, а також ментальні зрушення ставали невідворотними. Українська літературознавиця та культурологиня **Тамара Гундрова** (1955 р.н.) в монографії *«Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн»* (2005) вважає Чорнобиль відліком постмодернізму в українській культурі, усвідомленням початку деколонізації, нових текстів, нової тематики, нового мислення. Якщо слідувати *поколіннєвій класифікації* сучасної української літератури, то після шістдесятників, сімдесятників і вісімдесятників, письменники-дев'ятдесятники – перші в українській літературі, чия творчість розвивається без цензурних утисків, і хто активно переосмислює загальнолюдські і національні цінності. А вже двотисячники, долучаючись до європейських і світових тенденцій, досягають великого стильового розмаїття. Так українська література збагачується новими жанрами: містика й жахи (Є. Кононенко, О.Ульяненко), детектив (В. Лапікура, А. Кокотюха), дистопія

(В. Кожелянко, Ю. Щербак), травелог (М. Кідрук), кібер-роман, технотрилер (М. Кідрук), роман-антиутопія (Я. Мельник, Т. Антипович). Як платформи для літературних обмінів функціонують книжкові фестивалі: «Книжковий Арсенал» у Києві, Book Forum у Львові, Meridian Czernowitz в Чернівцях, Book Space у Дніпрі, «Книжкова Толока» у Запоріжжі та ін.

Другий етап, який тривав від фактичного отримання незалежності в 1991 до 2014 р., – це переосмислення пройденого шляху й усвідомлення помилок. Якщо захист національної мови декларував ще Закон УРСР про мови 1989 року, то статус української мови як державної закріпила Конституція України 1996 р. Однак перехід на державну мову відбувався дуже поступово, тому російська мова продовжувала функціонувати в усіх сферах суспільного життя. Квоти на український мовний контент, за якими теле- та радіостанції зобов'язані випускати в ефір не менше 75% україномовного контенту з загального обсягу, вступили в силу лише 2017 р. Це стимулювало розвиток української вітчизняної кінематографічної й музичної індустрії. З 1 січня 2024 р. квоти підвищилися з 75 до 90 % – тоді набули чинності окремі положення ст. 40 Закону України «Про медіа», що стало важливим кроком для захисту інформаційного простору України. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» покроково втілювався в життя з 2019 по 2023 рр. У 2022 р. закон встановив вимоги щодо формулювання українською назв веб-ресурсів та інтерфейсів, а також щодо якісного україномовного контенту, наприклад – статті української Вікіпедії (згідно з політикою якої, є вимога дотримуватися офіційного правопису української мови). Акцент на утвердженні української мови в українському суспільстві важливий вже тому, що саме «захист російськомовного населення» став одним з провідних лозунгів збройного вторгнення В. Путіна в Україну. Попри те, що фактично російська мова домінувала протягом 1991-2014 в соціокультурному просторі України, а політика української влади щодо сусідньої держави та її культурних продуктів була цілком лояльна. Діяльність 11 проросійських політичних партій в Україні заборонили рішенням Ради національної безпеки України лише 2022 р.

Третій етап світоглядних зрушень українців – це початок Євромайдану (Революція Гідності) 2014 р. та анексії РФ територій Криму і Донбасу – це період усвідомлення напрямку свого розвитку і бажання України зайняти своє місце в європейській спільноті. Українська мова стає важливим маркером української ідентичності для простих людей, а відчуття несправедливості і страх втрати Україною своєї державності сформували посилене почуття національної згуртованості, одним з проявів якого став потужний волонтерський рух. 2014-2022 рр. – це деміфологізація сприйняття Росії, усвідомлення історичного шляху України як боротьби за волю і демократію, перетворення української етнічної нації в політичну. Рядок з пісні «Лелеки» гурту «Океан Ельзи» «дайте нам бути такими, якими ми є» став гімном української ідентичності в боротьбі за право бути українцями, що свідчить про усвідомлення сфери культури як важливого поля для боротьби за свою унікальність.

У посттоталітарних суспільствах система цінностей зазнає ґрунтовної ревізії. Відчутний запит на повернення до традиційних національних релігійних основ життя не оминув і Україну. 6 січня 2019 р. відбулася історична подія: в Стамбулі (колишньому Константинополі) делегація Православної церкви України за участі тодішнього президента П. Порошенка отримала Томос (указ). Цей важливий церковний документ, який констатував розрив з Російською церквою (підпорядкування Московському патріархові і втрата незалежності Київської митрополії тривали з 1686 р.) і відтворення історичної справедливості: Православна церква України отримала автокефальний (самостійний) церковний устрій, ставши 15-ю канонічною церквою і повноправною частиною Вселенської православної церкви. А держава Україна – отримала свою національну церкву.

Четвертий етап світоглядних трансформацій українців почався з повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., яке змусило їх усвідомити, що лише консолідація українського суспільства на всіх фронтах – мовному, культурному, політичному – уможливить подальше існування України. Стали відчутними і важливими не лише суттєві зміни в сприйнятті українцями світу, а й світу – українців. Україні вдалося сформувати потужну культурну

дипломатію: центри української мови та культури існують в різних країнах Європи, в Америці, Канаді тощо. Нарешті голос України чути в світі. Він лунає з вуст не лише політиків, а й письменників, публіцистів, журналістів, художників, режисерів, акторів тощо.

На картину світу українців в XXI ст., окрім політичних подій, впливають також і загальні світові соціокультурні зміни. Загальні проблеми інформаційного суспільства – це, зокрема, проблема функціонування ЗМІ, проблеми правдивості інформації, формування ціннісних орієнтирів, фактчекінгу та гібридних війн. Разом зі світом Україна проходить етапи розвитку від традиційного, індустріального – до інформаційного і далі – до smart-суспільства (основною ідеєю якого є покращення всіх сфер життя, з допомогою інформаційних технологій). Пов'язаною з концепцією smart є філософія міста й архітектури. Тематика урбаністики є актуальною для всіх великих міст, а саме: їх структура, функціонування, ритм, антропологічні чинники, вплив на людський світогляд. Сучасні бруталізм, мінімалізм, хай-тек так само представлені в творчості сучасних українських архітекторів, чиї новітні архітектурні рішення знадобляться в повоєнній відбудові України. Розвиток науки і техніки, їх філософське осмислення та гуманістичний вимір є тематикою українських митців, тим більше, що відео-арт, мистецтво доповненої реальності, кібер-простір та віртуалізація мистецької та культурної сфер вже давно є буденністю соціального простору України.

Отже, сучасне українське суспільство перебуває у вирі політичних, економічних, соціальних та культурних перетворень, які своєю стрімкістю і хаотичністю, безумовно, впливають на становлення нового покоління нашої держави. Індустріалізація, урбанізація, інтенсивний розвиток технологій позначаються на якості життя людини в цілому. Проблеми формування соціокультурного простору нерозривно пов'язані з побудовою духовного середовища та продовженням формування національної ідентичності українців. Трансформація сучасної картини світу та цінностей в XXI ст. триває.

Проблемні питання

1. В чому полягали причини соціально-економічної кризи, яка охопила Україну у 1990-х рр.?
2. У чому полягало історичне значення Будапештського меморандуму?
3. На вашу думку чому в кінці XX ст. в Україні склалась політична культура фрагментарного типу?
4. Чим можна пояснити російську провокацію на українському кордоні біля острова Коса Тузла у 2003 р.?
5. Які фактори сприяли підтримці «Помаранчевої революції», і які аспекти призвели до подальшої критики діяльності ключових фігур революції?
6. Чи можливий інший сценарій розгортання війни якби колективний Захід вчасно відреагував на анексію Криму?
7. У чому полягає сутність ідеології євразійства?
8. В чому полягає важливість для України волонтерського і добровольчого руху?
9. Що розуміється під «перехідним суспільством»? Які проблеми несе з собою «перехідний стан»?
10. Що регулює Законодавство України про культуру? (ознайомтеся з текстом Закону України «Про культуру» на сайті Верховної Ради України, Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>).

Література

1. Головка В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019). *НАН України, Ін-т історії України*. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
2. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. / За ред. В. Смолія; Упорядк. Бібліограф., імен, і предмет, показ. С. Блащук. *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2019. 302с.

3. Історія української Конституції / Українська правнича фундація; упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко; вст. Ст. С. П. Головатий. Київ: Право, 1997. 443 с.
4. Історія України : Навчальний посібник / Бойко О.Д. Київ: Академвидав, 2006. 686 с.
5. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України / А. С. Гальчинський. – Київ: Либідь, 2011. 288 с.
6. Хроніка подій 2010–2014. Електронний ресурс. URL: <https://uacrisis.org/uk/779-ukraine-events-chronicle-2010-2014>
7. Червоненко Віталій. Війна на Донбасі у цифрах, фактах і перемир'ях. 6.02.2015. Електронний ресурс. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150205_donbas_ato_total_summary_vc
8. Gutnyk M. History and Culture of Ukraine: the world dimension: tutorial / Maryna Gutnyk. Kharkiv: Fakt, 2022. 164 p.
9. Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство / Відп. Ред. В. Смолій. *НАН України. Інститут історії України*. Київ: Інститут історії України, 2023. 264 с.
10. Кульчицький Станіслав. Рашизм vs ленінізм? Роздуми історика на переламі епох. Київ, 2023. 31 с.
11. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 518 с.
12. Головка В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019). *НАН України, Ін-т історії України*. Київ : Академперіодика, 2021. 592 с.
13. Міщенко М. Сучасна культура України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : навч.-метод. посіб. з курсу «Історія української культури». Харків : НТУ «ХП», 2014. 156 с.

Лекція 8. Історія та культура Слобожанщини

1. Слобожанщина як історико-етнографічний та історико-географічний регіон. Географічні межі, склад населення, характер діалекту. Дослідники історії краю.

Історію та культуру будь-якої країни неможливо усвідомити повною мірою, не враховуючи регіоналістичний аспект. Для такого підходу існують певні поняття.

Історико-етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в межах розселення етносу, що за історичною долею та характером традиційного побуту населення, діалектом, фольклором є відносно самобутнім, тобто, крім спільних для всього етносу антропологічних рис, культури та історії, має свою локальну специфіку. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей.

Історико-географічний регіон – локус, при визначенні якого враховуються характер розселення мешканців і способи освоєння ними території, ступінь збереженості комплексів традиційної культури й особливості їхнього менталітету. Підставою для виокремлення таких регіонів є наявність у тих чи інших територіальних утворень: а) ознак, які характерні саме для цих територій; б) внутрішніх регіональних елементів та системних зав'язків між ними. В основу ретроспективної регіоналізації кладуться природно-географічні (ландшафтоутворюючі), економічні, політичні, етнічні ознаки, зокрема відмінності в соціально-економічному й політичному розвитку, територіальній організації, правовій, соціонормативній культурі, мовних та конфесійних пріоритетах.

Слобожанщина (Слобідська Україна) є одним із історико-етнографічних та історико-географічних регіонів України. Це територія більшої частини Харківської області, частин Сумської, Луганської та Донецької областей України та частин Белгородської, Курської, Воронежської областей Росії. Знаходиться у

лісостеповій та степовій зонах. Назва виникла в 2-й половині XVII століття. Відтоді й почалося формування Слобожанщини як своєрідного історичного та етнокультурного регіону, хоча передумови цього були закладені в попередні століття, коли ці землі були порубіжжям між слов'янами-землеробами та степовими кочовиками. Доказом того, що Слобожанщина, територія якої належить різним державам, є все ж таки одним цілісним утворенням, слугує в першу чергу характер діалекту (наявність в українських місцевих говірках значної кількості русизмів (наприклад, *сахарь, больниця, командіровка, разниця*) і великої кількості українізмів в російських говірках та просторіччі й навіть у літературних творах російськомовних слобожан (наприклад, *хащи, заховался, бо*), що зазвичай називається *суржиком*, проте негативна реакція на нього виправдана лише в тих випадках, коли обов'язковим є вживання української літературної мови (в освіті, ЗМІ, діловодстві, науці та офіційному дискурсі). Пісні та етнографічні дані, зафіксовані фольклористами та етнологами по обидва боки державного кордону у XX – на початку XXI ст., значною мірою є подібними, а часом і тотожними. Типи традиційних хат, характер поселень, обрядовість в межах регіону в цілому ідентичні.

На даний момент, як і в минулому, регіон є поліетнічним та поліконфесійним, хоча переважають українці, значна частина яких є православними. В історії краю певну роль відіграли представники й інших етносів – росіян, поляків, німців, євреїв, вірмен, грузинів тощо. Наприклад, грузинський князь **Микола Цертелєв** (1790–1869), уродженець м. Хорол на теперішній Полтавщині, який навчався в Харківському університеті, став засновником української фольклористики, оскільки видав 1819 р. у Петербурзі збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней», де вперше були опубліковані українські думи. Чималий внесок у розвиток промисловості краю зробили німці, причому багато хто з них займався благодійництвом. Наприклад, **Максиміліан Гельферіх** (1828–1901) не тільки заснував найбільший на Харківщині машинобудівний завод, який випускав якісну сільгосптехніку, а й як меценат сприяв розвитку освіти (зокрема заснував іменну стипендію в

Харківському технологічному інституті), пожертвував 100 тис. рублів для створення лікарні «Жіноча допомога» (яка діє й зараз – як пологовий будинок №2 у Харкові) тощо. Всесвітньо відомим малярем став поляк **Генріх Семирадський** (1843–1902), уродженець с. Печеніги на Харківщині, випускник Харківського університету. Його ім'я носить одна з галерей Харкова.

У цілому різноетнічне населення покордонного регіону прагнуло до діалогу культур, взаєморозуміння, толерантності – попри дії тієї чи іншої влади. Здоровий прагматизм – характерна риса слобожан, про що виразно свідчать дані фольклористики та етнології.

Варто знати хоча б кілька імен визначних науковців, які досліджували історію та культуру Слобожанщини.

Дмитро Багалій (1857–1932) – професор і ректор Харківського університету, академік Всеукраїнської Академії наук і один із її засновників, харківський міський голова. Розшукав і оприлюднив чимало архівних матеріалів, які стосувалися заселення Слобожанщини у XVII столітті та подальших історичних подій, написав науково-популярну «Історію Слободської України», яка вперше вийшла 1918 р. і неодноразово перевидавалася з кінця XX ст. Фактично це була перша узагальнююча праця з історії регіону. Уславився вчений і двотомною «Историей города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год)».

Микола Сумцов (1854–1922) – професор Харківського університету, академік Всеукраїнської Академії наук, філолог, фольклорист, етнограф, музейник, громадський діяч. Серед сотень його праць вирізняється науково-популярна книга 1918 р. «Слобожане. Історично-етнографічна розвідка» – перша фундаментальна етнологічна праця, присвячена дослідженню традиційної народної культури населення регіону. Ім'я М. Сумцова носить Харківський історичний музей, оскільки вчений був засновником Музею Слобідської України, від якого веде свій родовід ХІМ.

Стефан Таранушенко (1889–1976) – мистецтвознавець, пам'яткоохоронець, засновник і директор Музею українського мистецтва в Харкові. Автор

ґрунтовної монографії «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976), перевиданої без цензурних втручань вже у XXI ст., та низки праць 1920-х років, які стосуються історії культури Слобожанщини: «Покровський собор у Харкові», «Мистецтво Слобожанщини XVII – XVIII ст.», «Старі хати Харькова» та ін.

Валерій Романовський (1976–2023) – історик, пам'яткознавець, документознавець, автор історичних досліджень та ґрунтовних коментарів до низки історико-культурних видань, присвячених минулому Слобідського краю. Воїн ЗСУ. Загинув у війні з рашистами. Посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ступеня.

2. Археологічні культури на теренах Слобідської України. Заселення «Дикого Поля» у XVII ст. Походження назви «Слобожанщина». Слобідська Україна за часів полкового устрою.

На теренах Слобідської України людина з'явилася 35 тис. років тому – наприкінці раннього палеоліту, про що свідчать артефакти, знайдені поблизу м. Ізюм Харківської області. У добу неоліту (V – II тис. до н.е.) на півдні краю жили племена **Дніпро-донецької культури**, які вже перейшли від збиральництва до скотарства та землеробства, а на півночі – племена мисливців, яким притаманна була **культура ямково-гребінцевої кераміки**. З VIII до середини VII ст. до н.е. тут мешкали кочовики-**кіммерійці**, які виготовляли зброю з міді і бронзи, а з 2-ї половини VII ст. до н.е. (початок доби заліза) скотарські племена **скіфів** витісняють кіммерійців, і південь Слобожанщини стає частиною Скіфського царства. Тільки на Харківщині виявлено понад 25 скіфських городищ, знайдені поховання скіфських вождів. Цінними були знахідки біля населених пунктів Пісочин, Циркуни, Бабаї, Хмарівка тощо. У III–II ст. до н.е. скіфів витісняють **сармати**, а у VI–VII ст. н.е. тут з'являються **слов'яни**: пам'ятки **Роменської культури**, тобто **сіверців** (від назви цього племені походить назва головної водної артерії краю – *Сіверський Дінець*), досить поширені на теренах

Слобожанщини. Найвідоміше на цих землях слов'янське поселення часів Давньої Русі – **місто Донець** біля с. Карачівка на околиці Харкова. Його досліджували О. Федоровський, Б. Шрамко та інші знані археологи. Воно згадується в Іпатіївському літописі 1185 р. як перше місце, куди прийшов князь Ігор після полону. **Половці** ж, з якими воював новгород-сіверський князь, залишили на теренах Слобожанщини чимало культових фігур – так званих «баб», найбільша кількість яких була звезена до Харкова на початку ХХ ст. з різних місць регіону, а ще одна група скульптур пережила не без втрат події війни 2022 р. на горі Крем'янець на виїзді з Ізюму. Половці (кумани) були тюркомовним народом, і від них, а також від інших тюрків, зокрема татар, залишилося чимало топонімів, які є **тюркізмами**: Харків – від *харк обе* («русло річки, що пересихає»), Водолага – від *адалага* («господар чистої води»), Чугуїв – від *чуга* («вузький каптан з короткими рукавами») тощо.

Археологам всього світу знайоме словосполучення **«салтівська культура»**. Її назва походить від села Салтів на Харківщині, де вперше були знайдені речі, пов'язані з існуванням на цих теренах поліетнічної та самобутньої культури **Хозарського каганату** (650–969 рр.). З VIII ст. жили тут переважно **алани**, предки сучасних осетинів, яких сюди переселили хозари, а місцеві слов'янські племена були данниками каганату. Цікаво, що касії (хозарські судді) чинили свій суд тут за законами місцевих народів, тобто слов'янина судили за нормами звичаєвого права його спільноти, алана – за аланськими юридичними нормами.

З середини XIII ст. до середини XVII ст. край цей називали **Диким полем**, бо міста та села тут внаслідок монголо-татарської навали зійшли нанівець. Але місцевість не вилюдніла зовсім. Особливо часто з 2-ї половини XVI ст. на ці благодатні землі стали приходити люди, які займалися ухоронницьким промислом: рибальством, полюванням, бортництвом, виготовленням селітри тощо. Оскільки саме майбутньою Слобожанщиною проходили шляхи (Муравський, Ізюмський та ін.), якими кримські татари робили набіги на Московське царство, московський уряд з метою попередження нападів почав тут створювати вартову

і станичну службу. 1600 р. була побудована фортеця Цареборисів (теп. с. Оскіл на Ізюмщині), пізніше зведена система укріплень – Белгородська, Ізюмська, Українська укріплені лінії. Масова колонізація цих земель почалася з 1630-х років. Крім руських служилих людей, сюди за запрошенням царя стали переселятися українці з Правобережної України та Гетьманщини, які будували фортеці, що мали протистояти нападникам. Жили вони у *слободах* (від слова «свобода») – вільних поселеннях, що мали привілеї: 1) займанщина – право вільного займу землі 2) звільнення від податків 3) право вільно гнати та продавати горілку. Саме звідси походить назва *Слобідська Україна* або *Слобожанщина*.

У 1650-ті–1670-ті рр. були створені **слобідські козацькі полки: Харківський, Сумський, Охтирський, Острогозький**, а згодом **Балаклійський та Ізюмський**. Вони підпорядковувалися белгородському воєводі. Поняття «полк» тоді вживалося не тільки в сенсі «військова одиниця», а й в значенні «адміністративна одиниця», тобто так називалася й певна територія, а полковник і старшина (обозний, суддя, осавула, хорунжий, писар) виконували функції й громадянських адміністраторів. Козакам, які несли військову службу, відводилися вільні землі, видавалося грошове та хлібне жалування. Залишками демократизму було те, що полковник не призначався царською владою, а обирався – щоправда тільки старшиною. Полк в адміністративному та військовому відношеннях поділявся на сотні, які очолювали сотники. І досі в деяких селах Слобожанщини зберігся неофіційний поділ території на сотні (наприклад, в селах Малинівка, Мурафа, Пархомівка Харківської області). Офіційних назв вулиць люди часто не знають, а кажуть просто: «Та він живе на Третій сотні». Населення полку складали козаки, міщани та селяни. Козаки поділялися на дві великі групи: виборні та підпомічники. Перші несли військову службу, другі споряджали їх для цього. На одного виборного припадало 2–8 підпомічників. Наприкінці XVII ст. у п'яти слобідських полках налічувалося 3500 виборних козаків. Слобожанські козаки не тільки відбивали татарські набіги, а й брали участь у багатьох походах та війнах, які вела Московія, а пізніше

Росія (зокрема у Великій Північній війні 1700–1721 рр.). З першої чверті XVIII ст. починається обмеження козацьких вольностей та самоврядування, полковників та іншу старшину починають призначати, від козаків вимагають виконання різних повинностей – участі в будівництві Ладозького каналу (1719–1723 рр.), Української укріпленої лінії (1731–1733). 1765 р. слобідські полки було ліквідовано та реорганізовано в гусарські й створено нову адміністративну одиницю – Слобідсько-Українську губернію на чолі з губернатором. Першим губернатором став Євдоким Щербінін, а центром губернії був обраний Харків.

3. Традиційна народна культура населення Слобожанщини XVII–XXI ст.

Українські переселенці-відчайдухи, які почали масово заселяти землі Дикого поля в XVII ст., не тільки перевезли з собою найнеобхідніші речі, а й цілий світ уявлень про те, як треба жити людині, як вибудовувати принципи співіснування в соціумі, як ставитися до Природи, а також комплекс практичних умінь і знань, завдяки яким новоприбулі змогли швидко адаптуватися на небезпечному фронтірі (покордонні). Оскільки люди прибували з різних місць і з часом перемішувалися між собою, відбувався постійний взаємообмін інформацією, локальні традиції зазнавали постійних впливів. Традиційна народна культура Слобожанщини цікава саме своєю багатошаровістю.

Перше, що робили переселенці, – будували хату. Переважно це були мазанки, побілені крейдою, вкриті соломою чи очеретом. Завдяки Петру Іванову (1837–1931), куп'янському фольклористу та етнографу, ми знаємо, які обрядодії супроводжували процес побудови слобожанської хати. Спочатку треба було правильно вибрати місце для будівництва. Дізнатися, чи не буде хата мокріти (якщо близько підходять підземні води) було просто: ввечері перевертали сковороду на облюбованому місці, а вранці дивилися, чи мокра внутрішня поверхня. Розглядали і розпитували, чи не було на цьому місці стежки – на такій місцині будувати не можна, бо люди тут швидко «проходитимуть», тобто вмиратимуть.

Закладчини робили переважно у вівторок або четвер – «чоловічі дні», і не в високосний рік, який і досі вважається «нещасливим». При цьому в одну яму для стовпа кидали гроші (щоб заможного жилося), у другу та третю – жито (для здоров'я, довголіття, благополуччя та продовження роду), у четверту – вовну (щоб хата була теплою). Після того всі учасники ритуалу (теслі та господарі) випивали чарку горілки (самогону) – обов'язково до дна, щоб хата суха була.

Коли стіни були зведені, починався новий етап – **сволоковицина**, тобто підняття центральної балки – сволока. Його не можна було підіймати голим, щоб в хаті не було «голо». Обв'язували сволок рушниками, а іноді господиня обгортала його кожухом – щоб в хаті було тепло. Прив'язували й пироги, а часом і пляшку з горілкою, щоб в хаті життя було ситним та веселим.

Далі робили **обмазку** – обмазували дерев'яний каркас глиною, змішаною з соломою. Робили це **толокою** (гуртом) родичі, сусіди, друзі господарів. Так само робилася пізніше і **побілка** хати, при цьому, як і при мазанні, співали тільки веселі пісні, щоб весело жилося господарям. **Вкривання даху** соломою чи очеретом потребувало також колективної праці, але це робили досвідчені фахівці, які знали всі тонкощі правильної укладки.

Будівництво хати закінчувалося **входинами**. Першим на Слобожанщині в нову хату запускали kota чи півня (тварину чоловічої статі), причому іноді після цього півневі рубали голову. Це відгомін архаїчних уявлень про будівельну жертву: вважалося, що будинок завжди будується «на чийсь голову», і якщо не принести таку жертву, то невдовзі помре господар. З людей першим у нову оселю заходив найстарший член родини чоловічої статі, і обов'язково з хлібом.

Життя слобожан було невід'ємним від традицій родинного циклу подій та календарних свят. Час відзначався прив'язкою до народного календаря. Не казали: «Це було в грудні». Говорили: «Це було перед Різдвом». Особливо велике значення мали Різдвяно-новорічні свята, бо магічні дії, які відбувалися під час цього зимого періоду, мали гарантувати добре здоров'я, гарний врожай і щасливу долю протягом року. Вечір напередодні Різдва недарма називали *Святвечором*. Усі члени родини, як би далеко вони не роз'їхалися, намагалися повернутися до

батьківської хати цього дня: вважалося, що якщо вдасться всім зібратися разом за святвечірнім столом, ніхто «не загубиться» – не помре цього року. Кутю та узвар, головні ритуальні страви, слобожанки несли на покуть (місце під іконами) не голими руками, а в рукавицях, щоб не було «голо» в хаті, ще й іноді приказували: «Квок, кутя, на покуть!» – щоб навесні курчата добре виводилися. Від Різдва до Нового року не виносили сміття з хати (звідси приповідка про те, що «не треба виносити сміття з хати», тобто розповідати чужим людям про негаразди в родині), щоб не зменшився добробут господарів протягом року; сміття замітали під припічок, а в новорічну ніч виносили та палили в садочку разом із соломою. Називалося це «палити діда» або «гріти діду ноги». Це було одночасно і пошануванням предків, і турботою про те, щоб садочок родив – вважалося, що задоволені пошанівком «діди» дбатимуть про гарний врожай, бо, за народними уявленнями, все, що народжується на землі, приходить із Потойбіччя.

Прихід у світ дитинки теж супроводжувався певними ритуалами. Однак вже з перших хвилин, коли жінка відчула, що вона вагітна, починалося в традиційній народній культурі свідоме програмування її щасливого майбутнього. «Жінці при надії» треба було знати безліч заборон, нехтування хоча б однією з них, як вважалося, призведе до народження каліки, злодія, людини з якоюсь вадою чи взагалі смерті дитини при пологах. Наприклад, вагітній не можна було їсти гарячу їжу прямо з плити – «дитина буде воровковита, бідова», їй не можна було їсти й дорогою – люди будуть все життя обговорювати її дитину (казати щось погане про неї) або у дитини рот не закриватиметься, тектиме слина, дитина буде весь час голодною тощо.

Перехід на Той світ в народній культурі був сповнений ритуалів, частина яких виконується й зараз, хоча сенс їх розуміє вже не так багато людей. Наприклад, слобожани прекрасно знають, що від моменту смерті до того, як небіжчика винесуть із хати, віника до рук нікому в хаті брати не можна. Робиться це для того, щоб покійник не «подумав», що його хочуть «вимести» з хати і не почав потім мститися нешанобливим родичам. На поминках перше, що треба

з'їсти, – *кутя* або *канун* (це солодка каша з родзинками або просто розмочене в солодкій воді печиво). Їдять канун для того, щоб солодко було на Тому світі небіжчику (для цього ж дають після поминального обіду та роздають на цвинтарі, а потім на 40 днів і на рік солодкі подарунки – цукерки, пиріжки, печиво), а другою стравою на поминках подають гаряче – капуста з кислоти капусти або борщ: вважається, що парою, яка йде від тарілок, насичується душа небіжчика (як і парою від пиріжків, які треба подавати гарячими).

Як бачимо, традиційна народна культура виробила певні нормативи поведінки, які мають своє глибоке обґрунтування і свою логіку, яка часто неприступна сучасній молоді, проте, вивчаючи народні традиції, ми можемо не відмахуватися від них як від «старих забобонів», а щонайменше розуміти не випадковість їх появи.

4. Харків як центр освіти, науки та культури в XVIII – на початку XX ст.

З середини XVII ст. і в перші десятиліття XVIII ст. на Слобожанщині можна було отримати лише початкову освіту. 1726 р. була переведена до Харкова заснована 1722 р. у Белгороді слов'яно-латинська школа, яка з 1731 р. отримала статус колегіуму. Харківський колегіум, створений за зразком Києво-Могилянської академії, був першим в регіоні середнім навчальним закладом із елементами вищого. Приймали сюди дітей усіх станів, проте тільки православної віри. У середині XVIII ст. тут навчалося 400 учнів, на початку XIX ст. – 800. Розміщувався колегіум біля Покровського храму (1689 р.), на колишньому полковницькому подвір'ї (зараз – вул. Університетська), де був створений Харківський Свято-Покровський училищний монастир, одним із завдань якого було утримання цього навчального закладу. Незважаючи на те, що колегіум отримав значні земельні володіння та інші пожертви, умови навчання були спартанськими. Тим не менше, рівень освіти був високий: вивчалися церковнослов'янська, латинська, грецька, давньоєврейська, німецька, французька, російська мови, історія, географія, математика, риторика, філософія, катехізис, піїтика, богослов'я. 1768 р. при колегіумі відкриваються Додаткові

(«Прибавочные») класи, значною мірою автономний заклад, орієнтований на «молоде шляхетство», де серйозно вивчали архітектуру, інженерну справу, геометрію, арифметику, живопис, музику, італійську, німецьку, французьку мови та інші дисципліни. При колегіумі була бібліотека (перша на Слобожанщині), куди потрапила цінна книгозбірня високоосвіченого митрополита Стефана Яворського, вченого та поета. Неодноразово випускників колегіуму виряджали до Німеччини для продовження навчання. Серед викладачів колегіуму та Додаткових класів було чимало яскравих особистостей, достатньо згадати Г. Сковороду, Л. Кордета, І. Двигубського, А. Веделя, М. Концевича, І. Саблукова. Ско-ворода працював тут з перервами у 1759–1769 рр., викладаючи піїтику, катехізис, грецьку мову та добронравіє (етику). Для останнього курсу він навіть написав посібник «Начальная дверь ко христианскому добронравию», який починається славнозвісним афоризмом: «Благодарение Блажен-ному Богу о том, что Нужно сделал нетрудным, а трудное ненужным». Випускниками колегіуму були фізик-академік В. Петров, поет-перекладач М. Гнєдїч, історик, ректор Московського університету М. Каченовський та інші відомі особистості.

1805 р. у Харкові відкрився університет – перший у підросійській Україні. Сталося це значною мірою завдяки Василю Каразіну (1773–1842), просвітнику, винахіднику, громадському діячеві, чиє ім'я сьогодні носить Харківський національний університет. Це єдиний університет в імперії, створення якого було ініційоване та фінансово підтримано не владою, а громадою. У ньому вчилися люди, відомі всьому світові: Нобелівський лауреат, мікробіолог, фізіолог, імунолог Ілля Мечников, філолог та фольк-лорист Олександр Потебня, мовознавець Юрій Кнорозов, який розкрив таємницю писемності майя, математики Михайло Остроградський та Олексій Погорелов, астроном Микола Барабашов, етнограф та літерату-рознавець Микола Сумцов, композитор Микола Лисенко, письменники Петро Гулак-Артемовський та Борис Чичибабін.

Завдяки Харківському університету в підросійській Україні з'явилася своя періодика. 1812 р. в університетській типографії була надрукована перша українська газета – «Харьковский еженедельник», видавцем якої виступив

професор Й. Нельдехен. 1816 р. з тієї ж друкарні вийшли перші українські журнали – «Харьковский Демокрит» (сатирико-гумористичний журнал, який видавав студент Василь Маслович) та «Украинский вестник» (редакторами були студенти Євграф Філомафітський та Розумник Гонорський).

З кінця 1820-х рр. до початку 1840-х при університеті існувало перше в Україні літературне об'єднання, яке пізніше отримало назву Харківська школа романтиків. Навколо студента, а потім викладача університету, майбутнього академіка-славіста Ізмаїла Срезневського згуртувалася тала-новита студентська молодь: Микола Костомаров, Олександр Корсун, Ам-вросій Метлинський, Яків Щоголев, Іван Бецький та інші. Перші українські альманахи також вийшли в Харкові: 1831 р. І. Срезневський та І. Росковшенко упорядкували й видали «Украинский альманах» з творами Левка Боровиковського, Євгена Гребінки, Опанаса Шпигоцького та інших авторів. У 1833–1834 рр. вийшли два випуски упорядкованого Г. Квіткою-Основ'яненком альманаху «Утренняя звезда», у 1840-х рр. виходили альманахи «Сніп», «Молодик» (у першому номері останнього були опубліковані вірші Т. Шевченка) та інші видання, які засвідчили, що українською мовою може бути створена повноцінна словесність. Гуртківці збирали та публікували фольклорні твори, особливо вагомими були збірники «Запорожская старина» І. Срезневського, які пробуджували в українців почуття національної самосвідомості.

Початок широкої художньої освіти на Слобожанщині пов'язаний із відкриттям у 1869 р. Марією Раєвською-Івановою (1840–1912), першою жінкою в Росії, яка отримала художню освіту та звання художника, приватної школи рисунку та живопису, звідки вийшло чимало ушлюблених художників. Найвищого розвитку слобожанське малярство досягло наприкінці XIX – на початку XX ст. Дмитро Безперчий, Ілля Рєпін, Генріх Семирадський, Михайло Ткаченко, Петро Левченко, Сергій Васильківський, Михайло Беркос, Микола Самокиш – становлення та розвиток таланту цих майстрів пензля пов'язані з Харківщиною. А перший в Європі пам'ятник Т. Шевченку (1899) роботи Володимира Беклемішева, колишнього учня М. Раєвської-Іванової, а пізніше академіка

Петербурзької Академії мистецтв і ректора Вищого художнього училища при Академії, встановлений був у Харкові на території садиби Олексія та Христини Алчевських, просвітників та меценатів.

Завдяки Іллі Слатіну (1845–1934) з другої половини XIX ст. Харків стає центром професійної музичної освіти регіону. Відкриття музичного училища, а у травні 1917 р. й консерваторії дало змогу сформуватися таким талантам як композитори Сергій Борткевич, Ісаак Дунаєвський та інші.

Розвиток вищої технічної освіти на Слобожанщині пов'язаний із відкриттям у 1885 р. Харківського технологічного інституту (тепер НТУ «ХПІ»), серед викладачів та вихованців якого були визначні організатори науки та освіти (зокрема перший директор інституту Віктор Кирпичов, роки життя 1845 – 1913, який заснував також Київський технологічний інститут), відомі вчені, винахідники, діячі культури. Серед останніх варто назвати ім'я Гната Хоткевича (1877–1938), непересічного композитора, музиканта, письменника, театрального режисера, мистецтвознавця, просвітника, розстріляного більшовиками в якості «ворога народу» за «буржуазний націоналізм».

Студенти-технологи не були байдужими й до політичних питань. Де-які з них стали членами підпільної політичної організації «Братство тарасівців». Одним із засновників її в 1891 р. був студент ХТІ Михайло Басько-Баськевич. Активну участь в українському самостійницькому політичному русі брали студенти «Техноложки» Левко Мацієвич, майбутній відомий авіатор та винахідник, та Юрій Коллард, співзасновник «Харківської української студентської громади», яка на початку 1900 ро-ку стала родоначальницею Революційної української партії. Ідеологом РУП був Микола Міхновський, який саме в Харкові написав трактат «Само-стійна Україна» (1900), де вперше юридично було обґрунтоване право України на створення незалежної держави. Перше ж відоме згадування гас-ла «Слава Україні!» та відповіді «По всій землі слава!» виникло в середо-вищі саме «Харківської української студентської громади» кінця XIX – початку XX ст.

5. Роль Слобожанщини в політичному та культурному житті України радянського та пострадянського періодів

Відомий факт: з 29 грудня 1919 р. по 24 червня 1934 року Харків був столицею УСРР. Уряд та більшість центральних органів (за винятком Всеукраїнської Академії наук та деяких інших структур) розташувалися в місті, яке ніяк не очікувало на таку честь. Тому з середини 1920-х років у Харкові починають з'являтися великі будинки в популярному тоді стилі конструктивізм (чітка геометрія, краса пропорцій, лаконізм деталей, залізобетон і скло). Найвідоміша з цих споруд – Держпром (Будинок державної промисловості), споруджений у 1925–1928 рр. за проєктом С. Серафимова, С. Кравця, М. Фельгера. Цікавим був і конструктивістський проєкт будинку Головного поштового управління на Привокзальному майдані. Він нагадує корабель, що пливе, як тоді вважали, у щасливе комуністичне майбутнє. Проте столиця, як і вся країна, «впливала» в 1930-ті роки, які ознаменувалися нечуваними репресіями і жахами Голодомору. Недарма в Молодіжному парку недалеко від храму доктором фізико-математичних наук з ХІІІ Петром Черемським 4 жовтня 1989 р. нелегально був встановлений перший в Україні хрест пам'яті жертв Голодомору: сюди, на територію тоді ще Першого міського цвинтаря, в 1933 році звозили з вулиць міста трупи селян. Люди, у яких відібрали все їстівне, проривалися до Харкова, сподіваючись на порятунок, але знайшли тут смерть.

Тихі нічні арешти і публічні партійні «чистки» та «театралізовані» судилища української інтелігенції, на кшталт сумнозвісного «процесу СВУ» (вигаданої «Спілки визволення України» на чолі з визначним літературознавцем, академіком Сергієм Єфремовим) – все це мало «столичний» розмах. Комфортабельний будинок «Слово», де мешкали Лесь Курбас, Остап Вишня, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Куліш та інші визначні діячі української культури, з солярієм на даху та таємними «прослушками», які встановлювали разом із телефонами, через три роки після заселення самі ж мешканці з гіркою іронією стали називати «Будинком попереднього ув'язнення»:

майже всі перші власники квартир були заарештовані, пройшли тюрми та концтабори, багатьох знищили.

Проте у 1920-ті – на початку 1930-х років столиця жила бурхливим культурним життям. Тут працювали потужні видавництва, діяли літературні об'єднання («Плут», «Гарт», «Авангард», ВУСПП, ВАПЛІТЕ, «Нова генерація» тощо), влаштовувалися виставки сучасного образотворчого мистецтва, Лесь Курбас і його театр «Березіль» намагалися привчити глядача до нової театральної мови. Саме в Харкові під проводом наркома освіти Миколи Скрипника розроблялася та втілювалася політика українізації, і саме тут лінгвісти Сходу та Заходу України виробили той правопис, який увійшов в історію під назвою «скрипниківка» (до деяких норм його ми сьогодні повертаємося). Скрипник, який підтримував Л. Курбаса, М. Хвильового, Д. Багалія та інших діячів української культури і врешті-решт покінчив життя самогубством, – єдиний більшовик в Україні, пам'ятник якому вирішено не зносити (він стоїть на вулиці імені Г. Сковороди в Харкові) і вулицю, названу на його честь, не перейменовувати.

Друга світова війна принесла багато горя слобожанам: смерть або каліцтва, нищення житла, втрату рідних. Проте повернення радянської влади викликало не тільки радість визволення від окупантів: на все життя люди, які перенесли неймовірні страждання, отримали презирливе тавро «оставанцы», яке перекреслювало чимало життєвих перспектив. Тим не менше, після визволення від нацистів села та міста Слобожанщини швидко відбудовуються. У Харкові в 1950-ті рр. з'являються не тільки окремі будинки, а навіть квартали з будинків, побудованих у переможній, помпезній стилістиці «сталінського ампіру» (причому з виразними елементами української орнаментики та навіть рисами засудженого ще в 1930-ті роки стилю «український модерн», який, до речі, значною мірою народився в Харкові на початку ХХ ст., бо саме тут жили і працювали головні теоретики й практики цього стилю – Василь Кричевський, Сергій Тимошенко, Костянтин Жуков та інші). Будувалися й простенькі стандартні «хрущовки», які сьогодні іноді називають «хрущобами», а тоді

новоселам після підвалів та перенаселених комуналок ці окремі квартири здавалися «раєм».

У 1960-ті – 1970-ті роки Харків стає потужним науковим, освітнім та економічно розвиненим центром і акумулює потенціал усього регіону. Значна частина підприємств працює на космос, на військово-промисловий комплекс, виробляє продукцію, яка йде в усі республіки СРСР та за кордон. Понад 20 харківських вищих навчальних закладів роблять столицю Слобожанщини студентським містом, причому отримати тут освіту, особливо в галузі медицини, прагнуть чимало іноземних громадян. Місто швидко розростається, кількість мешканців досягає 1,5 мільйона, не враховуючи робітників, які щоденно приїждять електричками та автобусами з передмість. Забудовуються нові мікрорайони: Салтівка, Олексіївка, Рогань. Та системна криза підриває могутність тоталітарної держави, яку не здатна врятувати ніяка «Перебудова». Україна стає незалежною, і Слобожанщина переживає всі трагічні наслідки розриву економічних зв'язків, інфляції, «прихватизації» тощо. У 2000-ні роки відбувається певна стабілізація розвитку економіки краю, на заваді чого цього разу стала російсько-українська війна.

За часів Незалежності Харків упевнено утримує за собою звання однієї з культурних столиць України. Такій репутації сприяє проведення в місті потужних мистецьких та культурологічних акцій (наприклад, багаторічного проекту «П'ятий Харків») та наявність значної кількості неординарних творчих особистостей, які тут живуть, але мають вплив на широкі маси населення. У першу чергу треба назвати письменника, співака та громадського діяча Сергія Жадана (нар. 1974 р.), лауреата численних міжнародних премій, «володаря думок» вже кількох поколінь українців. Його потужна волонтерська діяльність, як і творчість, під час війни набули особливого соціального значення. Однією з культових фігур у Харкові є художник Гамлет Зіньківський (нар. 1986 р.), чий начебто простенькі, але філософські малюнки і влучні короткі тексти, часом афористичні, стали брендом Харкова, туристичною принадою (бо такого стріт-арту нема ніде), а кожна його нова виставка стає сенсацією. Він представляв

Україну на 53-му Венеціанському бієнале (2013 р.) та відомий у багатьох країнах світу як знакова постать сучасного мистецтва. Під час війни Гамлет допомагає військовим та продовжує підтримувати дух харків'ян своїми актуальними візуальними філософемами.

Слобожанщина – регіон, який має свою історію (невід'ємну від історії країни в цілому), великий економічний потенціал і значні природні ресурси, культурні досягнення та можливості всебічного розвитку, реалізація яких залежить від кожного з нас.

Проблемні питання

1. Чи вважаєте ви, що є підстави виокремлювати Слобожанщину в якості історико-етнографічного та історико-географічного регіону?
2. Чи згодні ви з тим, що на теренах Слобідського краю здавна відбувався «діалог культур»? Аргументуйте свою відповідь.
3. Про що свідчить велика кількість тюркізмів у назвах слобожанських річок та населених пунктів?
4. Чому й досі в деяких селах Слобожанщини зберігається неофіційний поділ території на сотні?
5. Чи мала сенс ритуалістика, пов'язана з будівництвом хати?
6. Чому «програмування» життя майбутньої дитини, за народними уявленнями, було пов'язане з поведінкою вагітної?
7. Чи мало відкриття в Харкові колегіуму значний вплив на розвиток освіти в регіоні?
8. Чи відіграли студенти та випускники Харківського технологічного інституту певну роль в політичному та культурному житті України кінця XIX – початку XX ст.?
9. Чи пов'язаний мем, народжений 2022 р., «Харків – залізобетон» із архітектурою міста? Якщо так, то з яким стилем? Назвіть відомі вам харківські пам'ятки архітектури в цьому стилі.

10. Чи виправдане, на вашу думку, вшанування комуніста М. Скрипника в незалежній Україні й зокрема в Харкові?

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слободської України / передм. та ком. В. Л. Маслійчука; упорядн. О. О. Савчук. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. XXXII+400 с. (Сер. «Слобожанський світ». Вип. 12.)
2. Історія Слобідської України : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2016. 244 с.
3. Історія української культури : навч. посіб. для студ. усіх спеціальн. : у 2-х ч. / за ред. О. О. Петутіної. Ч. 2.: Українська культура Нового та Новітнього часів. Харків: НТУ "ХПІ", 2012. С. 104—129.
4. Маслійчук В. У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. 300 с.
5. Муравський шлях – 97 : матеріали комплекс. фольклор.-етногр. експедиції: (по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів [Харківської обл.] / [авт.]-упоряд. : М. М. Красиков та В. М. Осадча, М. О. Семенова, Н. П. Олійник. Харків : ХДІК, 1998. 360 с.
6. Скляр В. М. Етномовний склад населення Харківської області: за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Харків: «Тим Пабліш Груп», 2019. 642 с.
7. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. / М.Ф. Сумцов ; упоряд., підготовка тексту, передм., післямова та прим. М.М. Красикова. – Х. : АТОС, 2008. – 588 с. – (Сер. «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини» ; Вип. [№] 3).
8. Танцюра В. І., Пересада О. О. Історія Слобідської України : навч. посібн. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 366 с.

9. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. О. Савчук, М. М. Красиков, С. І. Білокінь; передм. С. Білоконя; підготовка тексту та прим. О. О. Савчука, М. М. Красикова; авт. післямови та наук. ред.. М. М. Красиков. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. 692 с., 702 іл. (Сер. «Слобожанський світ. Вип. 1).
10. Українська культура в іменах. Довідник[для студ. усіх спеціальн.] / О.О.Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро, М. М. Красиков [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної. Харків: НТУ «ХП», 2017. С. 254—296:
11. Українська культура. Конспекти лекцій для дистанційного навчання: для студентів першого курсу усіх спеціальностей. / О. О. Петутіна, Н. В. Вандишева-Ребро, М. М. Красиков та ін. Харків: НТУ «ХП», 2020. 68 с.
12. Харків – моя мала Батьківщина : навч. посібн. з народознавства / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди; за ред. І. Ф. Прокопенка. Харків : ОВС, 2003. 544 с.
13. Харківщина. Енциклопедичний словник / Харків. облрада ; Харків облдержадміністрація ; редкол.: С. І. Посохов (голова) та ін. Харків : Золоті сторінки, 2014. 440 с.
14. Харківщина: перші та вперше. 50 розповідей / редкол.: Л. О. Белова (голова), П. В. Єремєєв, С. М. Куделко та ін. Харків: Золоті сторінки, 2009. 208 с.
15. Чорний Д.М. Історія Слобідської України : підручник /Д.М. Чорний. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. 264 с.
16. Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія культури Слобідської України : навч. посібн. Харків: ХДАК, 2012. 224 с.

Навчальне видання

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
для студентів 1 курсу

Укладачі:

ГУТНИК Марина Валеріївна
ДВОРКІН Ігор Володимирович
ДЕМОЧКО Ганна Леонідівна
КРАСІКОВ Михайло Михайлович
МАЛІКОВ Василь Володимирович
МІЩЕНКО Марина Миколаївна
МОТЕНКО Ярослав Володимирович
РОБАК Ігор Юрійович
ТЕЛУХА Світлана Степанівна
ФРАДКІНА Наталя Володимирівна
ШИШКІНА Євгенія Костянтинівна

Роботу рекомендував до друку професор Андрій КІПЕНСЬКИЙ

За авторською редакцією

План 2024 р, поз. 362

Підп. до друку 18.02.2024. Формат 60x84 1/12. Папір офсет.
Друк – різнографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 9,2.
Обл.вид. арк. Наклад 50 прим. Зам. № . Ціна договірна.
Видавничий центр НТУ «ХПІ».
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5478 від 21.08.2017 р.
61002, Харків, вул. Кирпичова, 2